Börtön, exilium és szenvedés

Bethlen Miklós élettörténetének kora újkori kontextusai

reciti

BÖRTÖN, EXILIUM ÉS SZENVEDÉS

Bethlen Miklós élettörténetének kora újkori kontextusai

Börtön, exilium és szenvedés

Bethlen Miklós élettörténetének kora újkori kontextusai

Szerkesztette
Fajt Anita
Szilágyi Emőke Rita
Tóth Zsombor

reciti
Budapest
2017

A kötet megjelenését Fodor Pál,
az MTA Bölcsészettudományi Intézetének főigazgatója támogatta

A borítóhoz felhasznált fénykép forrása:
http://www.kozpont.ro/epitett-oroksegunk/erdely-egyik-legszebb-kiralyi-birtoka-es-vara/

Könyvünk a Creative Commons
Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc
(http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

ISBN 978-615-5478-43-7

Kiadja a reciti,
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
recenziós portálja • www.reciti.hu
Tördelés, borító: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Kódex Könyvgyártó Kft.

Tartalom

Előszó 7

I. Börtönirodalom 9

Tóth Zsombor
Börtönirodalom: egy hiányzó kora újkori magyar hagyomány?
A kora újkori börtöntapasztalatok irodalomtörténeti jelentőségéről
(vázlat) 11

Szilágyi Emőke Rita
Az önkéntes száműzetés alakzatai és trópusai
Oláh Miklós Brüsszelben 51

Tóth Gergely
Az erazmista szatirikus és a bebörtönzött mártír
Bocatius két műve, a *Hungaroteutomachia* és az *Olympias carceraria* 61

Papp Ingrid
Lutheránusok rabszíjon:
az üldöztetés és a fogság irodalmi ábrázolása Piláriktól Krmannig 77

Csörsz Rumen István
Egy latin–magyar rabének a 18. század elejéről 87

Szilágyi Márton
Lehet-e folytonosság Kazinczy Ferenc és a kora újkori
börtönmemoárok között?
A *Fogságom naplója* műfaji előzményeiről és környezetéről 111

II. Bethlen Miklós (1642–1716) 123

Jankovics József–Szörényi László
Bethlen Miklós politikai útja a *Moribunda Transylvániá*tól
a *Columba Noé*ig 125

Simon József
Filológiai és filozófiatörténeti megjegyzések
Bethlen Miklós *Önéletírás*ának *Elöljáró beszéd*éhez 155

Nagy Levente
A kegyes hívő, a mártír és a tudós katona
Önreprezentációs technikák Bethlen Miklós
és Luigi Ferdinando Marsigli önéletírásaiban 175

Máté Ágnes
Bethlen Miklós Francesco Petrarcára (is) emlékezik
Az *Önéletírás* és a *Posteritati-levél* közös mintáiról 191

Petrőczi Éva
Bethlen Miklós, a puritán apa és nagyapa 213

Orlovszky Géza
„Belefáradván a sok tobzódásba…"
A józanság és a tobzódás példázatai Bethlen *Önéletírás*ában 227

Luffy Katalin
Bethlen Miklós néhány Nagybányán őrzött leveléről 239

Bándi András
Bethlen Miklós jellemzése a szász forrásokban 255

Németh S. Katalin
Bethlen Miklós kivégzése (?) 261

A kötet szerzői 267

Előszó

Jelen kötet a 2016-os Bethlen Miklós-emlékév keretében készült, amelyet az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz Osztályának munkatársai valósítottak meg a Magyar Tudományos Akadémia, a Nemzeti Kulturális Alap, a Reformáció Emlékbizottság és a REFO500 tudományos konzorcium támogatásainak köszönhetően.

A kötet gerincét a 2016. évi nemzetközi magyar és angol nyelvű Refo500–Rebakucs-konferencia (*Tribute to Miklós Bethlen (1642–1716): Sources, Genres, and Scribal Habits of Early Modern Prison Literature / Bethlen Miklós és a kora újkori börtönirodalom*, Miskolc, MAB Székház, 2016. május 18–20.) magyar nyelvű anyaga adja: Tóth Zsombor, Szilágyi Emőke Rita, Tóth Gergely, Papp Ingrid, Csörsz Rumen István, Szilágyi Márton, Jankovics József, Szörényi László, Petrőczi Éva és Orlovszky Géza tanulmányai az előadásaik írásos változatát adják közre. Nagy fájdalmunkra, Orlovszky Géza tanulmányát már nem fejezhette be, azonban fontosnak tartjuk így, befejezetlenül is közölni írását, hálával gondolva vissza a közös elmélkedésekre. A szimpóziumon elhangzott angol nyelvű előadásokból készülő tanulmányok egy következő, angol nyelvű kötetben jelennek majd meg. E tanulmányok mellé odakívánkozott pár további tanulmány is, amelyek szintén a Bethlen-emlékév keretében készültek, azonban már az emlékév során az Irodalomtörténeti Közlemények Bethlen-számában (*300 éve halt meg Bethlen Miklós*, ItK, 121[2016], 279–372) napvilágot láttak. Simon József, Nagy Levente, Máté Ágnes, Luffy Katalin, Bándi András és Németh S. Katalin cikkei szervesen összetartoznak a 2016-os miskolci konferencia anyagával, így érdemesnek tűnt egy kötetbe összeszerkeszteni a teljes korpuszt.

A Bethlen-emlékév és a miskolci konferencia is ugyanazt a célt követte, nevezetesen, hogy Bethlen Miklós életművét korszerű módszertanokkal és kortárs, érvényes szakmai kontextusokban megjelenítve értékeljük, amelynek során ne a visszaemlékezés gesztusa és pátosza legyen a meghatározó, hanem a komparatív szempontok alapján működő, a külföldi tudományosság jelentős eredményeit termékenyen reflektáló applikáció. Reményeink szerint a kötet anyaga visszaigazolja e törekvésünket.

A kötet megjelenését Fodor Pál, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont főigazgatója tette lehetővé, amiért ezúton is szeretnénk köszönetet mondani.

Budapest, 2017. november 23.

A szerkesztők

I.
Börtönirodalom

Tóth Zsombor

Börtönirodalom: egy hiányzó kora újkori magyar hagyomány?

A kora újkori börtöntapasztalatok irodalomtörténeti jelentőségéről (vázlat)

I. Bevezető

A börtönirodalom *(prison literature/Lagerliteratur)* a nemzetközi kutatásban részint azt a világirodalminak is nevezhető korpuszt jelöli, amely Boethiustól indítható, és Primo Leviig,[1] valamint sok más 20. századi börtön- és lágertapasztalatot megjelenítő szövegig tart, illetve magát az irodalom- és társadalomtörténeti kutatást is, amely a fogság- és börtöntapasztalat *(carceral experience)* és diskurzusainak vizsgálatát célozza meg. Míg a német kutatás[2] bizonyos történeti sajátosságokból adódóan a közelmúlt vagy a 20. század traumatikus eseményeinek irodalmi és dokumentációs hozadékára koncentrál, az angol paradigma kitüntetett figyelmet szentel a kora újkori börtönnek és a hozzá kapcsolódó, a benne és hatására megszülető szövegkorpusznak.[3] Ez

1 Rivkah Zim, *The Consolations of Writing: Literary Strategies of Resistance from Boethius to Primo Levi,* Princeton, Princeton University Press, 2014.

2 A német kutatásban az ún. Lagerliteratur főként a Holocaust és a koncentrációs táborok textuális reprezentációinak a vizsgálatához kapcsolódott, amit a diszciplináris megnevezés is hangsúlyoz: Konzentrationslager-Literatur, sőt Holocaustliteratur. Ezektől a történeti és kulturális behatárolásoktól függetlenül a kutatás többnyire azonos fókusszal operál, hiszen a 20. századi börtön- és fogságtapasztalatok diskurzusának (lager-diskurs) komplex vizsgálatára vállalkoznak. A szinte áttekinthetetlen irodalomból azt a tételt emelném ki, amely a börtönirodalom világirodalmi dimenzióit is érzékelteti, illetve a Wolfgang Iser alapján megkonstruált reális-fiktív-imaginárius fogalmak értelmében Dante pokolleírása felől olvassa újra a börtönirodalom 20. századi textusait: Thomas Taterka, *Dante Deutsch: Studien zur Lagerliteratur,* Berlin, Erich Schmidt Verlag 1999 (Philologische Studien und Quellen, 153).

3 Thomas Freeman szerkesztésében a *Huntington Library Quaterly* (a továbbiakban: HLQ) 2009 júniusában tematikus különszámot jelentetett meg, amely a börtönirodalom legje-

a kutatási irány a 16. századi angliai reformáció perzekúciós eseményeinek szöveges reprezentációiból összeálló változatos műfajú és médiumú szövegállományának a vizsgálatából építkezik, számos meglévő, az ún. mariánus mártírok *(Marian Martyrs)* és a korabeli kultuszukhoz kapcsolódó kutatás eredményeinek asszimilálásával együtt fogalmaz meg egy sor izgalmas kihívást, amely meggyőződésem szerint a kora újkori magyar és neolatin korpuszra is alkalmazható.

Miközben a magyar irodalomtörténet-írás továbbra is a több mint vitatható emlékirat-irodalom címszó alatt összegzi a fogság- és börtöntapasztalatok prózában írt beszámolóit, a hasonló fogantatású lírai szövegekkel valójában semmit nem kezd, keletkezésüket illetően többnyire reflektálatlanul besorolja, valójában elfekteti a konstruált korszak ugyancsak konstruált költészeti kánonjaiban. Pedig a két korpusz (próza és líra) összetartozik. Genezisük és használatuk, sőt irodalomtörténeti recepciójuk is számos átfedést mutat. A (rab) szerzők mentális világának sajátos liminális vagy liminoid tapasztalatokban való gyökerezése, továbbá a szövegek speciális medialitása (pl. kéziratosság), illetve a gyakran évszázados késéssel történő első nyomtatott kiadás, azonos eredetre és használatra utalnak. A kutatás mindezidáig nem kísérelte meg végiggondolni ezeket a vonatkozásokat, így az angolhoz hasonló vagy legalábbis megközelítési szempontjai alapján arra emlékeztető ilyen jellegű irodalomtörténeti értékelés nem mehetett végbe.

Jelen tanulmány célkitűzése ily módon paradigmaváltó, ennek minden terhével, veszélyével, hiszen arra tesz kísérletet, hogy egy lehetséges irodalomtörténeti, a poétika- és műfajtörténeti vizsgálaton túlmenő, komplex megközelítést mutasson be, illetve egy lehetséges, kora újkori börtönirodalomként egybeszervezhető valószerű kánon releváns szövegtípusait és diskurzusait is megjelölje a teljesség igénye nélkül. Nem lehet kétséges, hogy ez a vázlat további finomításokra szorul, nemcsak elméleti vagy értelmező szempontjai, hanem az itt megjelenítésre kerülő vagy csak utalások erejéig megmutatott szövegállomány is további kiegészítéseket igényel. Az elkövetkezendőkben arra vállalkozom, hogy néhány elméleti és módszertani szempont bemutatása után a kora újkori, főként magyar nyelvű szövegek börtönirodalomként

lentősebb kutatóinak tanulmányait tette közzé. Ezt követte Ruth Ahnert 2013-as monográfiája: Ruth AHNERT, *The Rise of Prison Literature in the Sixteenth Century*, Cambridge, Cambridge University Press, 2013. 2014-ben jelent meg Rivkah Zim már hivatkozott monográfiája, végül 2017-ben az Oxfordi Egyetem tematikus konferenciát szervezett, amely a kora újkori börtön- és exiliumtapasztalatok vizsgálatát célozta meg: *Prison/Exile: Controlled Spaces in Early Modern Europe*, 2017. március 10–11., Oxford.

definiálható lehetséges kánoni képének legelső vázlatát rögzítsem. Börtönirodalomnak tekintem azokat az egyes szám első személyben megírt szövegeket, amelyek történetileg igazolható, valós börtöntapasztalatról referálnak közvetlenül vagy közvetett módon, továbbá börtönkörülmények között vagy közvetlenül a börtöntapasztalat végetérte után keletkeztek.

II. Elméleti szempontok

Jeremy Bentham víziója a börtönről,[4] amely Michel Foucault olvasatában vált a panoptikusság *(le panoptisme),* azaz a fegyelmező hatalom szimbólumává, a felügyeletet és ellenőrzést megvalósító kompozíció építészeti alakzatává,[5] nem alkalmazható szempont a kora újkori börtön intézmény- és társadalomtörténetében. A kora újkori börtönt sokkal inkább egyfajta antipanoptikusság[6] jellemezte, amely a felügyelet, megfigyelés és ellenőrzés néha teljes hiányával függött össze,[7] hiszen a látványos szökések mellett a különféle tárgyak be-, illetve kicsempészése is gyakori volt ezekben az intézményekben. Ez a sajátos jellemző tette a kora újkori börtönt íráshasználati hellyé és alkalommá, ahová az íráshoz és olvasáshoz becsempészett könyveken kívül az irodalomtörténeti szempontból releváns recepció folyamata is elkezdődhetett a szövegek ki- és bejuttatása révén. Ruth Ahnert pontosan ebből a felismeréséből kiindulva állította azt, hogy a Tower mint börtön egy olyan kéziratos irodalmi nyilvánosságot teremtett meg és tartott fenn, amely a nyomtatott szövegek köré szerveződött börtönön kívüli irodalmi nyilvánosság analógiájaként működött.[8] Valóban a gondolat, miszerint a kora újkori börtön egy íráshasználati hely(zet),[9] arra hívja fel a figyelmet, hogy a börtöntapasztalat liminalitását a tehetősebb és főként írástudó rabok írással és olvasással, ego-dokumentumok vagy fordítások készítésével ellensúlyozták ott, ahol a fogság körülményei ezt megengedték. Az írás és olvasás mint cselekvés jelentőségét kellőképpen il-

4 Jeremy Bentham, *Panopticon Versus New South Wales, Or, The Panopticon Penitentiary System, and the Penal Colonization System, Compared…,* Robert Baldwin, 1812.

5 Michel Foucault, *Surveiller et punir: Naissance de la prison,* Paris, Gallimard, 1975, 201, 206, 208–210.

6 Ahnert, *The Rise of…, i. m.,* 10.

7 Freeman a „permeability" terminussal adja vissza a kora újkori börtönnek ezen jellemzőit: Thomas Freeman, *The Rise of Prison Literature,* HLQ, 72(2009), 141.

8 Ahnert, *The Rise of…, i. m.,* 6.

9 Freeman, *The Rise of…, i. m.,* 145.

lusztrálja a tény, hogy ezek a rabok mindent olvastak, és mindenhová írtak, a hagyományos szövegek olvasásán és megírásán túlmenően graffitikat vésztek a falakra, margináliákkal látták el az elolvasott könyveket, a bibliák hát- vagy szennylapjaira élettörténetet, sőt verseket is rögtönöztek, impozáns mennyiségű levelet, beadványt, végrendeletet stb. írtak. Mert furamód a börtön a termékeny írói magány és reflexió helye is volt, ahol az unalmon és elszigeteltségen kívül, az invencióra hajlamos liminális elme és lélekállapot nemritkán zseniális irodalmi alkotások megszületését tette lehetővé.[10] A börtönön belüli vagy a külvilágba is kiépített kapcsolathálók sokszor igényes irodalmi közönségként működtek, sőt egyes foglyok társszerzőkké is válhattak egy formálódó szöveg vagy fordítás véglegesítésének folyamatában.[11] A börtöntapasztalat *(carceral experience)* még akkor is, ha a szabadulás lehetősége megmaradt, a mindennapokban olyan traumatikus súllyal bírt, melynek elviselésére az egyik bevált stratégia az írás volt. A gyakran embert próbáló börtönállapotok közötti mindennapok elviselése és túlélése néha az íráson vagy ennek lehetőségén (is) múlott. A testi-lelki megpróbáltatások akár időleges enyhítésében is szerepet játszott az, amit Rivkah Zim a börtönbeli íráshasználat politikájának *(the politics of prison writing)* nevez.[12] Olyan stratégiák összességét érti ezalatt,

10 Molly MURRAY, *Measured Sentences: Forming Literature in the Early Modern Prison,* HLQ, 72(2009), 147–149; illetve 163–167.

11 Ruth Ahnert John Harrington példáján keresztül illusztrálja ezt a látványos jelenséget (AHNERT, *The Rise of…, i. m.,* 90–100). A fogoly Harrington, Cicero *Laelius de amicitia* című traktátusának fordításához kezdett, Jean Collin francia szövege alapján (Jean COLLIN, *Le Livre de Amytié,* Paris, 1537). Kihasználva a felügyelet hiányát és a kiépített kapcsolatrendszerének köszönhetően több fogolytársának elküldte a szöveget, illetve ennek különféle stádiumban lévő változatait, így az elkészült mű, amely szabadulása után hamarosan meg is jelent, egy, a börtönön belüli írói/szerzői közösség művének tekinthető. (John HARRINGTON, *The booke of freendship of Marcus Tullie Cicero,* London, 1550.)

12 Rivkah Zim két szövegben is tárgyalja ezt a fogalmat, amelyet Joanna Summers az önéletírás politikája (politics of autobiography) analógiájára, illetve ennek kontextusára (is) utalva körvonalaz (vö. Joanna SUMMERS, *Late-Medieval Prison Writing and the Politics of Autobiography,* Oxford, Oxford University Press, 2004). Rivkah Zim, Boethius *Consolatio Philosophiae* c. műve apropóján építi fel érvelését, kimutatva, hogy ezzel a szöveggel kezdődik el az a bölcseleti tradíció, amely a börtöntapasztalat krízisére filozófiai szöveggel válaszol (intellectual tradition of prison writing). Summers a középkori börtönirodalom esetében Szent Pál fogságban írt leveleit is egy, a Boethius szövegét kiegészítő irodalmi mintaként jelöli meg (SUMMERS, *Late medieval…, i. m.,* 4). Ennek a politikának tehát a lényege a consolatio meg- és feltalálása, amely a szenvedés és igazságtalanság elviselését, a megkérdőjelezett személyes erkölcsi és emberi értékek hitelességének visszaszerzését célozza meg (ZIM 2009, 297). Nem lehet nem észrevenni, hogy mennyire egybevág ez a rab Bethlen Miklós élettörténetének bevallott céljaival. Noha nem Boethius, hanem sokkal inkább Szent Ágoston alapján érvel a kancellár, folyton a maradékhoz, a poszteritáshoz

amely a szabadság hiánya, a liminalitás és a perzekúció testet és lelket egyaránt traumatizáló tapasztalatának elviselését teszik lehetővé.[13] Már a középkortól kimutatható az a hagyomány, amely a börtöntapasztalatot, főként ennek elviselését az írással egybeköti, hiszen a rabokban élt az igény és a motiváció az állapotuk vagy a kompromittált nevük és becsületük helyreállítására, illetve a vigasztalás/vigasztalódás lehetőségének keresésére. Noha a börtöntapasztalatok textuális megjelenítései gyakran azonos motívumokra, szüzsékre és terminológiára hagyatkoznak, minden rabságot elszenvedő szerzőben ott az igény a *saját* és legfőképpen *egyedi* szenvedéstörténetének a megmutatására. A börtöntapasztalat liminalitása és az írás interakciója az ellenállás és vigasztalás/vigasztalódás olyan termékeny feszültségét hozza létre, amelyben a rab/szerző/elbeszélő, bár a kulturális és történeti kontextusok megengedte közhelyekre és közös tudásra hagyatkozik, azon irodalmi eszközöket keresi, amelyek meggyőződése szerint az ő *egyéni* tapasztalatának biztosítanak tekintélyt és feltétlen hitelességet. Amint látni fogjuk, némelyek ezt a prózában, mások pedig a lírában vélték megtalálni, ám a műnemi választástól függetlenül a megörökített börtöntapasztalat beszámolójának hitelességét és az ebből fakadó tekintélyét változatlanul megkövetelték önmaguknak.[14]

A kora újkori börtönirodalom változatos nyelvű és műfajú szövegkorpuszában a hitelesség tekintélye elsősorban az identitás reprezentációival függ össze markánsan. Noha a rabság maga egy sajátos átmeneti, tehát *liminális/liminoid* státust szab ki a rabra, a börtönirodalom textusai sokkal inkább a rabságot megelőző, a kimért büntetés ellenében érvényes *régi* és a drasztikus fejlemények következtében létrejött *új* identitás(ok) bonyolult összefüggéseit és kölcsönhatásait szemléltetik. Az én jelölés *(self-impression)*[15] az énség változatos nyelvű, médiumú és formájú szövegekben mint lenyomatokban megőrzött „identitás-impressziók" mediált folyamatára utal. A rabot körülvevő liminális valóság hatására létrehozott szöveguniverzum a falba vésett graffititől, a megírt összefüggő élettörténetig az énség változó és szüntelenül felülírt multidimenzionalitását jeleníti meg. A középkori és kora újkori feu-

szól annak érdekében, hogy bebizonyítsa ártatlanságát, mondván: nem ő volt „Erdélyben [a] leglatrabb ember". (Vö. *Kemény János és Bethlen Miklós művei,* kiad. és jegyz. V. Windisch Éva, Bp., Szépirodalmi, 1980, 406.)

13 Zim, *The Consolations …, i. m.,* 3.

14 Zim, *Writing Behind…, i. m.,* 302.

15 A terminus Max Saunders fogalomhasználatára vezethető vissza, vö. Max Saunders, *Life-Writing: Self Impression, Autobiografiction, and the Forms of Modern Literature,* Oxford, Oxford University Press, 2010.

dális társadalom két jelentős, egymásra termékenyen visszaható perspektívát adott hozzá ehhez a folyamathoz, a vallásos[16] és politikai[17] identitások mintáinak kidolgozását és alkalmazását a börtönirodalom szövegeiben. A feudális társadalom egyik központi kategóriája a hűség, amelyből a familiaritás, illetve a patrónusok és bizalmi embereik erőteljesen hierarchizált kapcsolatrendszere, maga a középkori és kora újkori társadalmak mélystruktúrája szerveződött. Következésképp a börtönnel büntetett vagy akár kivégzésre váró írástudó foglyok beszámolói a becsületük és gyakran az uralkodóhoz vagy közvetlen patrónusokhoz fűződő kompromittált lojalitásuk mint *politikai identitás* helyreállításán fáradoznak. És bár a vallásos identitás, különösen a reformáció sajátos kegyességi kultúrájának hatására, a börtönirodalom textusaiban a kegyességgyakorlás identitásképző aktusait fedik fel, a hűség, az igaz egyház iránti lojális elkötelezettség, illetve a tanúságtevő szenvedés vállalása a külön megjelenített politikai és vallásos identitások szoros egybefonódását eredményezheti.[18]

Nagy kérdés, hogy ennek a börtön kulturális és társadalmi kontextusaiba betagozott íráshasználati politikának van-e egyetlen átfogó poétikája, világosan elhatárolható és érvényes műfaji apparátusa? Akárcsak a kora újkori élettörténeti elbeszélések esetében poétikai mintát és ebből levezethető világosan definiált műfajt nehéz meghatározni. Ennek értelmében oszlanak meg a szakirodalmi álláspontok is, van, aki egy műfajok felett álló műfajként *(supra-genre)*,[19] van, aki alműfajként *(sub-genre)*[20] kategorizálja a börtönirodalom szövegeit. Arról nem is beszélve, hogy olyan álláspont is létezik, amely még tovább homályosítva a lehetséges műfaji kategóriák elkülöníthető határait, a börtönirodalmat tovább bővítené, és azt a sajátos dokumentációt

16 Klasszikus példának számít Bunyan fogsága és az itt keletkezett szövegeiben megformált identitás, amely a puritán kegyesség hatását mutatja. Vö. Kathleen LYNCH, *Into Print and into Jail: John Bunyan Writes the Godly Self,* HLQ, 70(2009), 273–290.

17 A politikai lojalitás kérdéséhez lásd: Jerome DE GROOT, *Prison Writing: Writing Prison during the 1640s and 1650s,* HLQ, 70(2009), 193–215.

18 Releváns illusztrációja ennek a felségárulással vádolt Bethlen Miklós példája, aki – bár hangsúlyozta, hogy indokolatlanul vonták kétségbe az uralkodója iránti lojalitását – az 1704-es perében, Wesselényi István tanúsága szerint, az ítélethirdetést hangos felkiáltással fogadta: „Reformata religio, temiattad halok meg, Úr Jézus Christus, teéretted halok meg." (Vö. WESSELÉNYI István, *Sanyarú világ,* kiad. MAGYARI András, Bukarest, Kriterion, 1983, 185.) A lojalitás(ok) köré szerveződő politikai és vallásos identitások egyfajta politikai teológia alapján, íme, indokoltan egybekapcsolódnak és fedik egymást.

19 AHNERT, *The Rise of…, i. m.,* 2.

20 DE GROOT, *Prison Writing…, i. m.,* 214.

(végrendeletek, a per iratai és átiratai stb.)[21] is beemelné a börtönirodalom korpuszába, amelyet nem feltétlenül olvasunk „irodalmi" szövegként.

A börtönirodalom kutatása azáltal, hogy elsősorban egy többnyire kéziratos korpusszal operál, még akkor is, ha némely kutatók gyakran beérik e textusok 19–20. századi, változó minőségű kiadásaival, lehetővé teszi a materiális olvasási módot,[22] és ezáltal nem az egyes szöveg poétikai jellemzőit keresi kizárólag, hanem a szöveget lehetővé tevő egyéni íráshasználatot teszi vizsgálata tárgyává. Fontos felismernünk, hogy az írás és olvasás materialitásának vizsgálata, illetve az írás- és olvasásaktusok lehetséges és részleges rekonstrukciói a börtönirodalmat mint íráshasználati hely(zet)et teszik kutathatóvá.

III. Börtönirodalom a magyar kutatásban

A magyar kutatás sokkal inkább a börtönvalóság kortárs vagy éppen közelmúltra visszatekintő működésében tűnik érdekeltnek. Ezek az elsősorban szinkron nézetű kutatások a hagyományos történeti, jogtörténeti, néprajzi, tehát főként kortárs társadalomtörténeti érdeklődést és eredményeket mutatnak, kevésbé érdekeltek a diakrón nézet tanulságaiban.[23] Mezey Barna jogtörténeti fókuszú és kissé népszerűsítő monográfiáján[24] kívül, nehéz lenne számottevő, a középkori és kora újkori börtönök társadalomtörténetét érdemben tárgyaló szakirodalmi tételeket elősorolni. Az irodalomtörténet sem sietett egy ilyen korpuszt kialakítani, tehát műfajtörténeti kategóriaként sem került be az irodalomtörténeti diskurzus homlokterébe, noha a

21 Murray, *Measured Sentences…, i. m.,* 157.

22 A materiális szempontú olvasás elméleti vonatkozásaihoz, illetve irodalomtörténeti applikációihoz lásd: Tóth Zsombor, *Kéziratos nyilvánosság a kora újkori magyar nyelvű íráshasználatban: medialitás és kulturális másság: Módszertani megfontolások*, ItK, 119(2015), 625–650; Zsombor Tóth, *Dead Readers Society: Early Modern Theological Debates in Historical Anthropological Perspectives = Themes of Polemical Theology Across Early Modern Literary Genres*, eds. Svorad Zavardsky, Lucy R. Nicholas, Andrea Riedl, Cambridge, Cambridge Scholars Publishing, 2016, 179–193.

23 12 országos börtönről számol be, de 19. századinál korábbi vonatkozásokat nem tárgyal a következő könyv: Heinrich-Tamáska Péter, *Kis magyar börtöntörténelem,* Bp., Unicus Műhely, 2013. Továbbá álljon itt az antropológiai megközelítés példájaként Fiáth Titanilla könyve, aki főállású börtönpszichológusként a fogvatartotti szubkultúra értelmezésére tett kísérletet a résztvevő megfigyelés módszerét követve: Fiáth Titanilla, *Börtönkönyv: kulturális antropológia a rácsok mögött,* Bp., Háttér, 2012.

24 Mezey Barna, *Régi idők tömlöcei: büntetések, börtönök, bakók,* Bp., Rubicon-Ház, 2010 (Rubicon Könyvek).

világirodalomban gyakran szembesülni vele.[25] A börtöntapasztalat vagy a rabok, foglyok karaktere köré szerveződő antológiákból sincs túlságosan sok, alig találni egyet-kettőt, de ezek sem kánonteremtési igénnyel kerültek publikálásra.[26] Kivételt képeznek azok a sajátosan történeti kutatások és eredmények, amelyek a török–magyar rabkereskedelem, sőt rabszolgaság jelenségét értelmezték.[27] A kora újkori börtönirodalom fogalma tehát kevés releváns irodalomtörténeti előzményt tudhat magáénak, noha nem vitás, hogy a magyar irodalomtörténet szempontjából jelentős írástudó foglyok és börtöneik, más diszciplináris összefüggésben vagy csak más kutatási kontextusokban kellő szakmai figyelmet és méltatást nyertek.[28] Ennek ellenére a kora újkori, illetve a kora újkorral kezdődő börtönirodalom története és irodalomtörténete egyaránt megírásra vár.

25 Jelentős korpuszról van szó, csupán jelzésszerűen említem meg: *The Experience of Prison: an Anthology of Prose, Drama, Verse, and Picture,* ed. David BALL, London, Longman, 1978; *Conscience Be My Guide: an Anthology of Prison Writings,* ed. Geoffrey BOULD, New York, Zed Books, 2005.

26 *Az elfelejtett rab: magyar írók börtönnovellái,* szerk. KŐRÖSSI P. József, Bp., Noran Libro, 2013. Ehhez a kötethez a szerkesztő nem illesztett sem előszót, sem utószót, így tehát semmilyen reflexiót nem kap az olvasó például arra vonatkozólag, hogy a börtönnovella műfaji kategóriaként (amennyiben tényleg az) miként viszonyul a börtönirodalom egészéhez.

27 FODOR Pál, *Adatok a magyarországi török rabszedésről*, Hadtörténeti Közlemények, 109(1996), 133–144; PÁLFFY Géza, *Rabkereskedelem és rabtartás gyakorlata és szokásai a XVI–XVII. századi török–magyar határ mentén*, Fons, 4(1997), 5–78; DÁVID Géza, *Pasák és bégek uralma alatt: Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok*, Bp., Akadémiai Kiadó, Magyar–török Baráti Társaság, 2006; *Ransom Slavery along the Ottoman Borders (Early Fifteenth and Early Eighteenth Centuries)*, eds. Géza DÁVID, Pál FODOR, Brill, Leiden, 2007 (The Ottoman Empire and its Heritage, 37); *Europa und die Türken in der Renaissance*, eds. Bodo GUTHMÜLLER, Wilhelm KÜHLMAN, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2000.

28 Kazinczy Ferenc (1759–1831) az egyik leghíresebb börtönviselt író és tudományszervező, aki ráadásul fogságának tapasztalatát nemcsak levelekben, hanem kanonizált művében, a *Fogságom naplója* című alkotásában is megörökítette. Szilágyi Márton készítette el a szöveg impozáns kritikai kiadását, kisebb monográfiában pedig körüljárta Kazinczy fogságtapasztalatának releváns vetületeit. (KAZINCZY Ferenc, *Fogságom naplója,* kiad. SZILÁGYI Márton, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011; illetve SZILÁGYI Márton, *Forrásérték és poétika: Kazinczy Ferenc:* Fogságom naplója, Bp., Reciti–MTA BTK ITI, 2017 (Irodalomtörténeti Füzetek, 177).

III. 1. A kora újkori kánon nézete: problémák és javaslatok

Noha a kora újkori magyar börtön társadalomtörténete továbbra sem mondhat magáénak jelentős kutatási eredményeket, ez a részleges tudás kiegészítve a nemzetközi kutatás hasznosítható és alkalmazható felismeréseivel lehetővé teszi, hogy a börtönirodalom szövegtípusait beazonosítsuk és irodalomtörténetileg értelmezzük. Ebben a sajátos kutatástörténeti kontextusban ez a fejezet nem vállalkozhat többre, mint hogy szövegtípusokat jelöljön meg, amelyek egy lehetséges, tehát tovább bővítendő kora újkori hagyomány körvonalait rajzolják meg, gyakran a kevés szakmai reflektáltságot megengedő „emlékirat-irodalom" elnagyolt fogalma és vitatható korpusza ellenében.

A kora újkori magyar börtönvalóság a források tanúsága szerint számos vonatkozásban megegyezik azzal, amit a nemzetközi szakirodalom állít a kortárs európai börtönökről. A központosított, intézményesített, megfigyelő és ellenőrző rendszerek hiánya, a börtön „antipanoptikus" jellege, a fogvatartottak halálát siettető embertelen körülmények a tömlöcben vagy épp ellenkezőleg, a főúri életmódot és kényelmet néhol megengedő *árestom*, olyan jellemzői a kora újkori magyar börtön „intézményének" is, amely bizonyára az Európa-szerte elterjedt és érvényben lévő mintákat követte. Fontos elmondani a kora újkori „magyar" börtönirodalomról, hogy egy többnyelvű és többfelekezetű Magyarországhoz vagy Erdélyhez valamilyen módon kapcsolódó (rab)szerzők változatos szövegeiből tevődik össze, és sokkal inkább a szerzők „hungarus" identitása, nem a szövegeik nyelve alapján tekinthető magyarnak.

Releváns különbségként fogható azonban fel az, hogy míg a 16. századi Európában a börtönirodalom legfőbb ihletője és forrása a vallásos perzekúció és az ennek következtében fellendülő mártirológiai irodalom, addig a magyar területeken a reformáció alapvetően eltérő jellegéből adódóan sem vallásos perzekúcióról, sem ennek áldozatul eső, börtönviselt vagy kivégzett mártírokról nem beszélhetünk. A kora újkori magyar börtönirodalom csak az 1670-es évekkel kezdődően, a *persecutio decennalis* hatására kezd el erőteljesen hagyatkozni arra a mártirológiai diskurzusra, amely részint az Ősegyház üldöztetésének textusait, részint pedig a kora újkori perzekúció mártirológiai irodalmát tagozza be és alkalmazza a magyar börtöntapasztalatokra. Továbbá azt sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy számos textusa ennek a kora újkori magyar korpusznak a török–magyar, tehát a pogány és keresztény kultúrák gyakran erőszakos ütközésének hatására keletkezett, így a kulturális másság tapasztalata egy olyan sajátos diskurzus a *börtön-írás*, illetve a börtönbeli íráshasználat politikájának, amely többnyire hiányzik a kortárs európai

szövegekből. Végül azt is tudatosítanunk kell, hogy a három részre szakadt ország államai esetében a török hol ellenség, hol pedig katonai és politikai szövetséges, így a belső hatalmi harcok főszereplői nemcsak török börtönökben sínylődnek, hanem gyakran menedéket keresnek és találnak a Török Birodalomban. Következésképp az önkéntes vagy kényszeres politikai exilium tapasztalata, amint ezt a Thököly Imre és II. Rákóczi Ferenc köré szerveződő politikai emigráció dokumentációja és irodalmi termése egyaránt igazolja, gyakran egyfajta börtöntapasztalatot eredményezett. A hatalmas távolság, a hazatérés csekély esélye, a kulturális másság is olyanfajta elszigeteltséget és bezártságot jelentett, amely a börtöntapasztalat liminalitását idézhette fel az emigránsokban. A magyar börtönirodalmi kánon korpuszának kijelölésekor, de a börtönirodalom belső koncepcionális leírásakor is külön figyelmet érdemel ez a vonatkozás, amely az exilium, a migráció liminális vagy liminoid tapasztalatát a börtönvalósághoz közelíti, vagy éppenséggel ezzel teszi egyenlővé.

Ezen megfontolások fényében három meghatározó jelentőségű történeti folyamatra kell figyelnünk, amelyek erőteljesen befolyásolták nemcsak a börtönirodalom kánonjának evolúcióját, hanem az egyes textusok esetében is ezek sajátos kulturális és történeti kontextualizáltságát. Az első folyamat Mohácshoz (1526) és következményeihez köthető, amely valójában a karlócai béke megkötéséig (1699) terjeszthető ki, és amely a börtönirodalom textusait gyakran a pogány–keresztény összecsapások és kulturális találkozások kontextusaiban jeleníti meg. A második folyamat a reformáció és az általa közvetített kegyességgyakorlási irodalom és kultúra elterjesztése, illetve a perzekúció folyamatának megjelenítése, továbbá ideologizálása mártirológiai paradigma révén. Noha a reformáció már jelentős átalakulásokhoz vezet a 16. század folyamán is, mégis ennek a folyamatnak a súlypontját mindenképpen a 17. századra kell tennünk. A kegyességi irodalom kánonjainak a kialakulása, nyomtatott és kéziratos irodalmi nyilvánosságaik megteremtése, végül a gyászévtized által (1671–1681) konstruált perzekúciós tapasztalat és mártirológiai reprezentációk közösen gyakoroltak befolyást a börtönirodalom szövegeire. A harmadik folyamat, érthető módon, a török világot felváltó Habsburg-berendezkedés, illetve a szabadságharc okozta társadalmi és kulturális változás. A török–magyar háborúk, a kuruc világ és a vallásos perzekúció tapasztalata olyan reprezentációs és ideológiai repertoárt összegez a 18. századra, amelyben a börtön és az exilium szinte egyenértékűvé válik, a börtöntapasztalat liminalitását mintha felszámolná az az irodalmi és kulturális paradigma, amelyet a migrációs kultúra fogalma jelöl.

E három folyamat, olvasatomban, két lehetséges, gyakran átfedéseket mutató korszakot zár közre a *vallásos perzekúció előtti* és *utáni* korszakokat. Így a választóvonalat a gyászévtized és a mártirológiai paradigma textusainak a megjelenése és hatása adja. Ennek értelmében különítek el egy első lehetséges korszakot Mohácstól az 1670-es és 1680-as évtized váltásáig, majd egy ezt követő másodikat a soproni országgyűléstől (1681) kezdődően a 18. század első két évtizedéig, amely a Thököly- és Rákóczi-emigrációhoz is sajátos irodalomtörténeti kötődéseket mutat a rabság és száműzetés-tapasztalatok irodalomtörténeti rokoníthatósága miatt. A továbbiakban e két korszak némely releváns szövegtípusát vázolom fel, de nem az egyes művek újszerű értelmezése a célom, hanem a tágabb összefüggések és egy lehetséges kánon működésének és átalakulásainak érzékeltetése, továbbá a kánon sajátos korpuszának megjelenítése.

III. 1. 1. Börtöntapasztalat a vallásos perzekúció előtt

Ennek az alfejezetnek az a célja, hogy az első korszak három olyan sajátos börtöndiskurzusát fedje fel, amelyek az első korszak börtöntapasztalatainak a vallásos perzekúciótól eltérő természetű irodalmi reprezentációit teszik lehetővé. A vizsgált korszakban változatos szövegek keletkeztek, de a választásom a török–magyar harcok egyik híres rabjára, továbbá egy boszorkányper kontextusában is megvádolt nemesasszonyra, végül egy fejedelemjelölt államférfira esett. Diskurzusaik és szövegeik révén vélem megragadhatónak e korszak és a szövegkorpusz kánoni jellegét.

A mohácsi csatát (1526), de különösen az ország három részre szakadását követően a török–magyar háborúk mind keresztény, mind pedig pogány oldalon foglyok szedésével és ezek hosszabb-rövidebb ideig tartó bebörtönzésével járt. A fogolycsere, a kiváltás váltságdíj ellenében a szerencsésebb kimenetelű változata volt ezeknek a helyzeteknek, sok fogoly, különösen az alsóbb rendűek, akik sem társadalmi, sem katonai-politikai státusuknál fogva nem képeztek magas „piaci" értéket, gyakran halálukat lelték a börtönben. Wathay Ferenc (1568–1609?) székesfehérvári vicekapitány a túlélők egyike volt, aki 1602-ben esett török fogságba, Budán, Nándorfehérvárt és Konstantinápolyban a híres Fekete Toronyban raboskodott, míg végül 1606 nyarán szabadult meg. Gazdagon illusztrált, színezett tollrajzokkal kiegészített énekeskönyvének kézirata szerencsénkre fennmaradt, sőt facsimile kiadása is elkészült.[29]

29 Wathay Ferenc *Énekes Könyve,* I–II, s. a. r., jegyz. Nagy Lajos, a szöveget gondozta

Úgy tűnik, Wathay 1604 őszén kezdett el dolgozni a köteten, amely tartalmaz egy előszót, amit a saját rabságáról és más kortárs eseményekről beszámoló énekek követnek, illetve 1603-ig elbeszélt élettörténete, végül mindezt vegyes feljegyzések zárják. Nem lehet nem észrevenni a tényt, hogy Wathay vélhetően az átlagosnál jobb ellátásban részesült, szolgát tartott, és íróeszközökhöz, talán könyvekhez is hozzáférhetett, dacára azoknak a naturalisztikus ábrázolásoknak, ahol megbilincselt tétlenségre utalt, szenvedő rabként jeleníti meg önmagát.[30]

Míg az élettörténet 1605-ös datálást kapott,[31] az *Énekeskönyv* címlapján 1604 olvasható, ám rekonstruálható a megírás és tisztázás folyamata, hiszen Wathay némely ének végére a lejegyzés dátumát is odaillesztette. Ezekből kiderül, hogy 1604 októberétől 1605 tavaszáig másolt be énekeket, utána egy év következett, az újabb darabokat 1606. január és március hónapok között tisztázta le. 1605 során írta meg élettörténetét,[32] amely viszont az énekek után kapott helyett. Túl a filológiai és textológiai jelentőségén, ez a tény azt mutatja, hogy Wathay eléggé intenzíven alkotott, vagyis írt, másolt, rajzolt és szerkesztett, tudatosan hagyatkozva az írásra és olvasásra mint a liminalitás ellenszerére.[33]

Az élettörténet lezárásában is jelzi, hogy az íráshasználat szinte terápiás funkciót látott el fogságának mindennapjaiban, hiszen „több búslakodó bánati között" írta „emlékezetért és üdötelésért".[34] A börtöntapasztalat maga egyik legerőteljesebb élményanyaga írásainak, mind a prózába szövegezett, mind a versbe szedett textusok esetében. A lelki vívódás – néha Balassi istenes verseinek hatását mutatva – a bűnös ember és az igazságos Isten konfrontációjának, sőt dialógusának kontextusában értelmezi a fogságot mint az elkövetett bűnökért jogosan kimért büntetést. Wathay VI. éneke *(Uram, ha könyörülsz*

BELIA György, Magyar Helikon, [H. n.], 1976. Az online kritikai kiadás elérhetősége: http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/wathay/.

30 Egy Batthyány Ferenchez írt leveléből például kiderül, hogy szolgát is tartott, akit megtanított főzni zsírtalanul. (WATHAY, *Énekes könyve…, i. m.,* 164–165.)

31 „Írtam én, Wathay Ferenc, az én kezemmel, február holnapban, anno 1605., fölyöl megírt helen." (*Uo.,* 158.)

32 „Következik az én Job Attiam Wathay Ferentznek, az Attiam és magam Eleteknek, minden Allapattiokrull valo Historiakepen megh Iras…" (*Uo.,* 137–158.)

33 „És hogy az én Istenömnek én is reám bocsáttatott erős próbáját ellene való zugolódás nélkül elszenvedhessem, és hitvány gondolataimmal az én Uramnak haragját inkább fejemre ne ingereljem, és ez ily írásimmal, egyén képeknek pepecselisivel az én szívemnek bánatját könnyebétsem, és vele az időt mulassam." (*Uo.,* 10.)

34 *Uo.,* 158.

rajtam…) már nótajelzésében is utal a Balassi-határsra,[35] hiszen olyan fohászt fogalmaz meg, amelyben félreérthetetlenül bukkannak elő Balassi bejáratott nyelvi konstrukciói, sőt költői beszédmódjának jellemző fordulatai. A rabságból történő szabadulás vágya és az üdvösség elvesztésének rettenetes perspektívája feszül itt egymásnak, hiszen az élettörténet tanúsága szerint Wathay úgy értelmezte életútjának tragikus alakulását,[36] mint Isten sorozatos csapásait, s rettegett a gondolattól, hogy ez az elvesztett vagy a többé már ki nem érdemelt üdvösség jele lehet.

Figyelemre méltó, hogy Wathay mentális világában a rabság okozta liminalitás problematizálása és megértési kísérlete elsősorban egy bizonyos teológiai műveltség fogalmi apparátusára és világmagyarázatára hagyatkozik. Szent Jób példájára alapozva – aki a kora újkorban is a *patientia-irodalom* egyik centrális alakja[37] – folytat imaginárius dialógust a lelkével, a VII. énekben *(Oh, keserves lölköm, miért így siránkozol),* türelemre és belenyugvásra biztatva önmagát: „Szent Jób de az kínban nem zugolódék-e / Születése napját nem megátkozá-e? […] / Lássad azért lölköm, ha illik már bánkódnod / Ily reménységemért, avagy kell vigadnod, / Én azt mondom, inkább kell csak imádkoznod."[38] Ezt a vívódást idegőrlően mélyíti el a távolság tudata,[39] a kereszténységtől való távollét, a pogányság és a körülvevő kulturális másság, amely csak felerősíti a magárahagyottság és kiszolgáltatottság érzetét.[40]

35 A VI. ének nótajelzése: Oh, Én kegyelmes Istenem. 70 évvel később a tizenéves Cserei Mihályt is, a katolikus hitre való áttérése idején megérintette ez a vers, eltérő természetű, de hasonló tétű, vagyis lelki üdvével összefüggő vívódásai pillanatában ő is ehhez a Balassi-vershez fordult. Az eset részleteihez lásd: Tóth Zsombor, *Cserei olvas…: Írásantropológiai és olvasástörténeti megfontolások az ifjú Cserei Mihály íráshasználati habitusában (Esettanulmány) = Monokgráphia: Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára,* szerk. Nyerges Judit, Verók Attila, Zvara Edina, Bp., Kossuth Kiadó, 2016, 692–699.

36 Wathay a fogság mellett első felsége halálát, illetve a másodiktól való váratlan elszakadását is újabb baljós jelként értelmezte, az Isten tőle való elfordulását vélte felismerni ebben is: „az én Istenömnek 1600. esztendőtül fogván való erős csapásai és próbái rajtam." (Wathay, *Énekes könyve…, i. m.,* 158.)

37 Stephen J. Vicchio, *Job in the Medieval World: The Image of the Biblical Job: a History,* Oregon, Wipf&Stock, Publishers, 2006, 173–209; illetve, Samuel E. Balentine, *Have You Considered My Servant Job? Understanding the Biblical Archetype of Patience,* Columbia, University Press of South Carolina, 2015.

38 Wathay, *Énekes könyve…, i. m.,* 43, 45.

39 A VIII. énekben (Vérben béborult szívem…) olvashatjuk: „Az világ végére taláná vitetöm, / Hogy ilyen erős vasakban és láncokban, szekérben tétetöm, / S útra küldetöm. / Iszonyú, förtelmes pogányok közzé tengerre vitetöm / S ott talán megemésztetöm." (*Uo.,* 46.)

40 Az Európa és Ázsia határánál szemlélődő Wathay felkavart érzelmeire utalok, amelyet a IX. ének őrzött meg: „Ázsiának földe, eluntalak nézni, Európábul szemlélni […] Látom,

A börtöntapasztalat borzalmát és embert próbáló liminalitását érzékelteti az énekek mellé bemásolt rövid élettörténet is. Az életciklus-események mentén felvázolt hagyományos életpálya képét meghatározza a fogság tapasztalata, amely utólagosan is sötét tónusokat projektál vissza az élettörténeti beszámolóra. Kirajzolódik egy olyan belső folyamat, amely beláthatóvá teszi Wathay sorsértelmezését. Ha az énekekben egy imaginárius alteregóval dialogizált és reflektált állapotára, az élettörténetben már az egész életpálya összegzésének tanulságai alapján tesz kijelentéseket. Az énekek diskurzusa fedte fel, hogy a szenvedést és megpróbáltatást *(afflictio)* felpanaszló lelket miként intette türelemre és beletörődésre az ének narrátora, az Isten elleni zúgolódás bűnének elkerülésére biztatva azt. A később keletkezett élettörténeti beszámoló már szinte programszerű, a rabság elviselésének olyan ethoszát alakítja ki, amely egy asszimilált teológiai tudás és kegyességgyakorlás irodalmi tartalmait szervezi egyfajta túlélési doktrínává. A bibliai utalások, de főként a pseudo-ágostoni szövegre tett utalás,[41] azt az ideális magatartásformát idézi, amelyet részint az egyházatyák jelöltek meg a perzekúció idején a keresztények számára, részint pedig a reformáció hirdetett meg a kora újkori mártirológiai kultúra kialakulásával a 16. századtól kezdődően. Wathay is azt látszik felismerni, megérteni és elfogadni, hogy noha a fogság „ez világi purgatórium",[42] a szenvedés mégsem értelmetlen, hanem próba, a kiválasztott keveseknek kijáró kegy, így a csapásokat *(afflictionis)* türelemmel és béketűréssel *(patientia et constantia)* kell elviselni:

> [...] azki olvassa megértheti az én Istenemnek az 1600. esztendőtűl fogván való erős csapásit és próbáit rajtam [...] De mindenekbűl csak azt mondom: legyen, én Istenöm, szent akaratod szerént, csak add Szentlölköd az békességtűrésre, hivén bizonnyal oly kegyelmes Istenömnek lennim hogy meghallgatván megszabadétasz még, és megadod az én elvett társomat látnom.[43]

Wathay multimediálisan, azaz a szövegek és a színes tollrajzok segítségével megjelenített identitása elsősorban vallásos, vélhetően a reformáció spiritualitásának hatását is magán hordozó én-reprezentációt tesz lehetővé. A feltárulkozó „én" kétségek és remények között őrlődő mélységeit az is személyes-

hogy vagy ékös, heggyel-völggyel díszös, hol lehet örvendetesb [...] De Pannóniának földe nekem hasznosb, volna meg békességösb." (*Uo.*, 49.)

41 *Uo.*, 9–10.

42 *Uo.*, 158.

43 *Ua.*

sé teszi, hogy Wathaynak nincs elvárásokat teremtő közönsége, elsősorban önmagának és önmagáért ír. A Wathay-kódex a kora újkorban nem is nyert nyomtatott irodalmi nyilvánosságot, megmaradt a kéziratosságban, így számottevő irodalomtörténeti recepcióval sem bír.[44]

A Héttorony egy másik híres rabjának, Uzoni Béldi Pálnak (1621–1679) a felesége, Vitéz Zsuzsanna egy, a Wathayhoz sok vonatkozásban hasonló, de mégis egyedi, ráadásul női diskurzust képvisel az általunk vizsgált börtönirodalmi kánonban. Fazakas Gergely forrásfeltáró munkájának és komplex elemzéseinek köszönhetően,[45] lényegesen árnyaltabb irodalomtörténeti értékelést tudhatunk magunkénak Vitéz Zsuzsannáról, mint mondjuk az 1980-as években.[46] Az önmagát Árva névvel aposztrofáló Vitéz Zsuzsanna 1648-ban lett Béldi Pál felesége, ennek karrierépítési erőfeszítéseit mindvégig aktívan támogatta. Ez is lett a vesztük, hiszen Béldinek az Apafival megromlott viszonya, végül a Teleki Mihály ellen fordulása nemcsak saját, hanem felesége, Vitéz Zsuzsanna sorsát is megpecsételte. Béldi 1678-ban Törökországba menekült, ott azonban a kezdeti szimpátiát fogságbavetés követte, ott is halt meg 1679-ben.[47] Feleségére hasonló sors várt az ő nevével is kapcsolatba került boszorkányper miatt, 1678 márciusától Szamosújváron raboskodott, soha nem szabadult, ott is halt meg 1686/87 fordulóján.[48] Vitéz Zsuzsanna megítélése nemcsak a korban, hanem a jelenben, a szakma képviselőit is megosztja. Nem sikerült bizonyítani, hogy Bornemissza Anna „titkos nyavalyájáért" direkt módon felelős lenne, férje politikai ambíciói és az ebből fakadó hatalmi harcban való részvétele ambivalens figuraként jeleníti meg, továbbá nem megválaszolt kérdés, hogy valóban bűnös volt-e, vagy csupán áldozat.[49]

44 Irodalomtörténeti méltatásához lásd: Angyal Endre, *Vathay Ferenc énekeskönyve,* ItK, 59(1955), 51–61. Ács Pál végezte el Wathay „Áldott filemile…" kezdetű versének irodalomtörténeti értelmezését: Ács Pál, *Wathay Ferenc:* Áldott Filemile…*: Allegória és invenció,* ItK, 83(1979), 173–186.

45 Fazakas Gergely Tamás, *Vitéz Zsuzsanna kéziratos Imádságos-Könyvének filológiai és retorikai elemzése,* Könyv és Könyvtár, 25(2003), 39–63; illetve Uő, *Siralmas imádság és nemzeti önszemlélet,* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015 (Csokonai Könyvtár, 50), 153–155. Továbbá folyamatban van Béldi Pálné Vitéz Zsuzsanna börtönben írt Imádságoskönyvének a kiadása, melyet Fazakas Gergely rendez sajtó alá.

46 Herner János, *Boszorkányok Erdély politikai küzdelmeiben 1768–1688,* Bp.–Szeged, MTAK, 1988 (Adattár XVI–XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 21); illetve Uő, *Rontás és igézés: Politikai boszorkányper Erdélyben,* 1668–1688, Bp., Interart Stúdio, 1988.

47 Deák Farkas, *Uzoni Béldi Pál,* Bp., Méhner Vilmos, 1887, 135–157; illetve 184–191.

48 Életrajzáról legutóbb: Fazakas, *Vitéz Zsuzsanna…, i. m.,* 39–42.

49 Herner, *Rontás…, i. m.,* 119–123.

A szövegkiadásokból ismert levelek beláthatóvá teszik Vitéz Zsuzsanna mentális világának némely meghatározó összetevőjét, illetve azt a sajátos módot is, ahogy a börtöntapasztalat liminalitása ellen próbált írással (is) küzdeni. Noha Wathayval ellentétben ártatlanságát hangsúlyozza és nem bűnösségét, még akkor is az isteni beavatkozás segítségét reméli, amikor a fejedelemre hatni képes emberek közbenjárását kéri. Az 1679. szeptember 28-án kelt, Barcsai Mihályhoz intézett levelében is e megfontolásból hangsúlyozza, hogy „az kegyelmed Istenes kereszténységéhez nagy reménységem vagyon".[50]

Egy keltezetlen, Bánffy Farkashoz intézett levélben[51] beszél ártatlanságáról Vitéz Zsuzsanna. Noha ennek hangsúlyozása szervesen beépül a Vitéz Zsuzsanna vallásos, sőt kegyes identitásának reprezentációiba, mégis fontos felismerni, hogy a lelki vívódásnak az a sajátos formája, amit Wathaynál már láthattunk, a lélek vagy a búslakodó szívvel folytatott „önmegszólító" párbeszéd itt is megjelenik például az „én lelkem engemet semmiben nem vádol" szerkezetben. További értelmezési kontextusokat az a kálvinista kegyességgyakorlási kultúra szolgáltathat, amely az 1670-es és 1680-as évekre a puritanizmus legjelentősebb szövegeit asszimilálva, ezek alapján a bűnbánatra és a lelkiismeret-vizsgálat mindennapos gyakorlatára építette a vallásosságot.[52] A feltétlen belenyugvás Isten akaratába pedig nemcsak bibliás hátteret idéz, hanem egy Kálvinig[53] visszavezethető, de a kálvinista kegyességben is erőteljesen rögzült neosztoicizmust is. A fiának, Béldi Dávidnak 1684. április 27-én írt levelében már a Wathaynál is megmutatkozó, a rabság elviselését lehetővé tevő magyarázó éthosz elemei ismerhetők fel.[54]

A szenvedésre *(afflictio)* csak türelmes és beletörődő, Isten elleni zúgolódást nem tűrő, tehát a *patientia* és *constantia* jegyében fogant magatartással lehet reagálni. Az árva/árvaság attribútuma és fogalma köré szerveződő *self-fashioning*, ahogy azt Fazakas Gergely értelmezte,[55] kulturálisan elsajátított

50 HERNER, *Boszorkányok…, i. m.,* 76.

51 „Én bizony édes öcsém uram, mindezekben ártatlan vagyok, ártatlan szenvedtem mind gyermekeimmel együtt ezt az hosszú ideig való nyomorúságot. Az Isten előtt áll az én lelkem, az ki szíveknek vizsgálója. Az én lelkem engemet semmiben nem vádol, mindennek úgy kell lenni, az mint a jó Isten akarta, legyen Istené a dicsőség." (*Uo.,* 77.)

52 W. B. PATTERSON, *William Perkins and the Making of the Protestant England,* Oxford, Oxford University Press, 2014, 90–113.

53 Ioannes CALVINUS, *De Vita Hominis Christiani,* Basel, 1550.

54 „Arul nem tehetek édes fiam, ha meg Isten el nem hozta szabadulasomnak idejet. Engemet az io Isten csak szenivedesre hit, ugy legyen, mint ő felsegenek tecik […] Jo szivel valo edes aniad, migh el arva Vitez Susanna mpr." (*Uo.,* 156.)

55 FAZAKAS, *Vitéz Zsuzsanna…, i. m.,* 52–57.

szerepminták tudatos, azaz irodalmi alkalmazását sugallják. A kortárs kálvinista imádságirodalomban ugyanis már a rabság is olyan élet és ember, illetve Isten közötti kommunikációs helyzetként nyer megjelenítést, amely külön imát, tehát sajátos szövegtípust igényel. Szathmárnémeti Mihály *Tömlöczben nyomorgó rabok imádsága* címmel külön szövegtípust hoz létre, amely a fentiekben leírt magatartásforma elemeit, a feltétlen belenyugvást és türelmes szenvedést hangsúlyozza:

> [...] Ha penig Uram igaz itiletedből, minket e' fogságban akarsz tartani, miglen a' te itéletid végben mennek mi rajtunk, légyen szent akaratod: mindazáltal reménkedünk Felségednek, adgyad Szent Lelkedet, nevellyed hitünket, oltalmazz kétségben eséstől bennünket. Adgy békességes tűrést Uram Isten, hogy a tömlöcznek nehézségét békességesen szenvedhessük. Uram a' te szent kezeidben ajánlyuk fogságban el-alélt szegény lelkünket s testünket.[56]

Vitéz Zsuzsanna 1684. augusztus 27-én fejezte be imádságoskönyvét,[57] amelynek gondosan tervezett struktúrája 150 imádságból épül fel, amelyek a Zsoltárok könyvének egyes fejezeteire vezethetők vissza.[58] Nem lehet célom az 1000 oldalas kiadatlan kézirat méltatása e helyen, beérem annak konkludáló jelzésével, hogy a fentiekben reflektált levelekkel egyező módon, ezek teológiai kontextusaira hagyatkozva értelmezi Vitéz Zsuzsanna mind a börtöntapasztalat liminalitását, mind az ellensúlyozására felépített éthoszt, központban az árva szerep performálásával.

Az emlékirat-irodalomként számon tartott élettörténetek közül nem kevés készült börtönben, azonban igen kevés az, amely valós és bizonyított börtöntapasztalat közvetítője. Ezt illusztrálja Gálffy János töredékes elbeszélése[59] is, mely félrevezető címe ellenére, úgy tűnik, mégsem illeszthető be a börtönirodalom korpuszába.[60] A szerencsétlen kimenetelű lengyelországi hadjáratról

56 Szathmárnémeti Mihály, *Mennyei Tárház Kulcsa,* Kolozsvár, Szentyel Mihály, 1681, 134. A kérdéskör tárgyalásához lásd még Fazakas, *Siralmas imádság..., i. m.,* 137.

57 Vitéz Susanna siralmas köniörgö lelki fohaszkodási meliet az Istennek diciretire maga kezeivel irt egeszen az ö niomorusaganak ideien az Istenek gond viselesere bizvan magat, 1684; a kézirat a kolozsvári Akadémiai Könyvtár Kézirattárának református fondjában található, jelzete: MsR 1556.

58 A kézirat textológiai leírásához lásd: Fazakas, *Vitéz Zsuzsanna..., i. m.,* 42–44.

59 Gálffy János: *Rabságában készített önéletirata = Magyar emlékírók 16–18. század,* vál., szöveggond., jegyz. Bitskey István, Bp., Akadémiai Kiadó, 1982 (Magyar Remekírók), 115–119.

60 Maczelka Csaba, *Ön- vagy történetírás: javaslat Gálffy János művének újraértelmezésére*

és az azt követő tatárfogságról több „emlékirat"[61] is referál, mégis Kemény János fogsága és az ebből az alkalomból készült szövegei érdemelnek kitüntetett figyelmet. Kemény az erdélyi sereg fővezéreként, sőt maga az Erdélyi Fejedelemség legrangosabb képviselőjeként, olyan közéleti szereplő, akinek komplex diskurzust és intenzív írásos kommunikációt kellett kialakítania és fenntartania. Mindezt megkövetelte a kialakult katonai és politikai krízishelyzet, a saját szerepe és felelőssége, illetve a saját politikai pályafutásának a prioritásai. Többről van szó, mint az előbbiekben áttekintett esetekben, ahol a „főrab" hadifogoly vagy a férje miatt „ártatlanul" bebörtönzött asszony igyekezett a privát tapasztalatát valamilyen módon értelmezni és reprezentálni, hiszen Kemény a fejedelemség sokrétű társadalmi és felekezeti elvárásait összegző erdélyi közvélemény, illetve a különféle pogány és keresztény hatalmak irányába volt kénytelen koherens, önmagát tisztázó, abszolváló, sőt őt a lehető legrokonszenvesebb módon megjelenítő üzenetet közvetíteni. A kommunikációs feladat nagysága érthető módon több műfajú és médiumú szöveg megírását, illetve megíratását követelte meg. Az intenzív levelezés mellett Kemény az 1657 és 1659 nyara közötti fogságban élete történetét is megírta,[62] ám a fennmaradt verzió sajnos csupán töredék, amely II. Rákóczi György uralkodásának kezdeténél megszakad, így konkrétan a fogságban töltött másfél évről már nincsen beszámoló.

A *Ruina exercitus Transylvanici* viszont elbeszéli a fogságba esés történetét, így a kortársak is figyelmesen olvasták.[63] A lengyelekkel való egyezség és II. Rákóczi György hazamenekítése után Kemény János fővezérrel hátra maradt az erdélyi sereg, akiket a tatárok bekerítettek. Miután állítólag kicsalták Keményt béketárgyalásokra, meglepték és foglyul ejtették az egész sereget. Bár ebben a beszámolóban is maga a börtöntapasztalat sokkal inkább implicit módon odaértett, mintsem részleteiben realisztikusan feltárt, mégis megjelenik néhány olyan narratív elem, amely a meglévő hagyományhoz való kötődést illusztrálja. Kemény felvállalja rab identitását, azonban nem konstruál köré

= *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban,* szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2007, 481–493.

61 Említésre méltó: RHÉDEY László *naplója,* kiad. VASS József, Pest, 1885.

62 Az emlékirat első kiadása még a 19. században készült: *Kemény János erdélyi fejedelem önéletírása,* kiad. SZALAY László, Pest, 1856. Ennél megbízhatóbb szövegközlés: *Kemény János önéletírása és válogatott levelei,* vál., s. a. r., bev. és jegyz. V. WINDISCH Éva, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1959. A tanulmányomban lévő hivatkozásokhoz használt kiadás: *Kemény János és Bethlen Miklós művei,* kiad. és jegyz. V. WINDISCH Éva, Bp., Szépirodalmi, 1980. (A továbbiakban: KEMÉNY–BETHLEN 1980.)

63 A hadi expedíció egyik résztvevője, Rhédey László le is másolt belőle egy részt.

egy olyan éthoszt, amely a bűnös ember és a megbocsátó Isten konfrontációját idézi fel, sokkal inkább közéleti szerepének, katonai rangjának és államférfiúi-főnemesi pozíciójának megfelelő politikai identitást exponál. Ennek az identitásnak a legfőbb attribútuma a sokrétű, a sereghez, a hazához és a nemzethez fűződő lojalitás, illetve ennek bizonyítása. Szubtilis módon kovácsol politikai tőkét fogságából, hiszen ellentétben a sereget odahagyó fejdelemmel, Kemény hajlandó volt arra, hogy inkább együtt szenvedjen velük, és ne a maga bőrét mentse.[64] A rövid szöveg grandiózus finálója az egész történést eszkatologikus perspektívába helyezi, mintegy Medgyesi Pál politikai teológiáját[65] parafrazálva. Kemény ugyanis nem kevesebbet állít itt, mint hogy ez a tragédia Isten akaratából, a bűn és bűnhődés könyörtelen kauzalitását követő isteni akarat érvényesülése következtében ment végbe.[66]

Az ily módon értelmezett fogság és ennek történetteológiai kontextusában Kemény saját szerepének megmutatása újabb komplex megformáltságot kap a *Gilead balsamumá*ban.[67] Ezt a szöveget kétszer írta meg a fővezér, de mert az 1657 őszén készült verzió hazajuttatás közben Moldvában elveszett, 1658 decemberében kénytelen volt újra megszövegezni.[68] Ennek a szövegnek a rendkívüliségét elsősorban az adja, hogy megjelent nyomtatásban 1659-ben, illetve egy része, *([...] Szörnyű fogságra vitetett raboknak buzgó imádságok)* a nyomtatott kiadást megelőzően már Medgyesi Pál *Ötödik jaj és siralom* c. prédikációjának függelékében is napvilágot látott.[69] Ebből adódóan egy sor filológiai és a szöveg szerzőségét is érintő kérdés merült fel, amely Kemény Já-

64 „[...] én örömestben szenvedek minden nehézségeket és halált is vélek együtt, mintsem magam szabaduljak, édes nemzetem elvesszen (az mint hogy ma is édesebb nekem az vélek való szenvedés, mintsem gyalázatos szabadságnyeréssel távolról hallása romlásoknak)." Vö. Kemény–Bethlen 1980, 314.

65 Medgyesi prédikációiban kifejezésre jutó eszkatologikus, a Gregorius Richterus-féle „fatalis periodus"-elméletet idéző diskurzusra utalok. (Vö. Gregorius Richterus, *Axiomata historicum,* Goslariae, 1602.) Ennek a gondolatnak a szakirodalmi értelmezéséhez lásd: Tarnóc Márton, *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában,* Bp., Gondolat, 1978, 205–206; Luffy Katalin, *„Romlás építőinek fognak neveztetni": Prédikátori szerepek és alkalmi beszédek az Erdélyi Fejedelemség válsága idején,* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015, 135–137.

66 „De mindenek felett emeld fel elmédet feljebb való helyre és gondold meg: nem történetből, hanem isten rendeléséből löttek, kihez hasonlótól oltalmazzon Isten minden keresztény nemzetet, s rajtunk is könyörüljön. Amen." (Kemény–Bethlen 1980, 321).

67 Kemény János, *Gilead balsamuma,* Sárospatak, Rosnyai János, 1659.

68 *Uo.,* 13.

69 Medgyesi Pál, *Ötödik jaj és siralom,* Sárospatak, 1658, 49–53.

nos és Medgyesi Pál viszonyát emelte előtérbe,[70] mivel Kemény szövegét egy, a „nyomtatást igazgató" személy rendezte sajtó alá, akinek kiléte vitatott.[71]

Az 1645-ös amszterdami bibliát alapul vevő mű, amely részint a zsoltárokat, részint pedig az ó- és újtestamentumi, illetve az apokrifokban is fellelhető, a rabság helyzetére és tapasztalatára alkalmazható zsoltárokat és imádságokat gyűjti össze, mint láttuk, érdembeli szakmai méltatást kapott az utóbbi években. Ezek tanulságait is szem előtt tartva, érdemes a börtöntapasztalat megjelenítésére vonatkozóan néhány megállapítást tenni. Kemény, akárcsak korábbi szövegeiben, a rabság valós tapasztalatát csak közvetett módon, az általánosítás szintjén mutatja meg, a személyesen megélt részletek felfedése helyett egy asszimilált magatartást és ennek bejáratott szókincsét, sőt közhelyeit adja elő. Maga a biblia is, a kiválasztott zsoltárok és imádságok révén ezt a távolságtartó általánosítást segítik, hiszen nem azt a *partikuláris tapasztalatot* jelenítik meg, amit Kemény konkrétan megélt, hanem csupán azt az *általánosat*, amit a bibliai példák, illetve az ezek alapján konstruált kálvinista kegyesség, de legfőképpen az imádságirodalom homiletikai és teológiai dimenziói megengedtek. Vagyis beszél ugyan Kemény bűnökről, *poenitentiá*ról, a biblia olvasásáról, tehát egy kegyességi praxisról, amely kívánatos a „rabi sanyarúság" állapotában, de ez nem a saját állapotának valós történeti referenciáin alapul, ez egy közhelyekből felépített imaginárius helyzet. Mindennek egyetlen célja lehetett, egy olyan identitás megmutatása, amely politikai tőkét képezhetett a rabság után. Az előszóban megidézett, a rabság liminális állapotának szindrómáit (henyélés, felesleges tépelődés a haza sorsán, az isteni akarat fürkészése) előadó leírás mégiscsak egy politikai értelemben vett komplex lojalitás bizonyítása, a rabság személyes traumája helyett a közösség sorsának javításán tépelődő felelős vezető identitásának a reprezentációja.[72] A szöveg végére illesztett imádság,[73] amely ezúttal Kemény saját alkotása, bár híven követi a rabságban megfogalmazott ima tematikus repertoárját és homiletikai sajá-

70 Csak az újabb értelmezésekre utalok: FAZAKAS Gergely Tamás, *Panasz és vigasztalás Kemény János Gilead Balsamumában: A 17. századi magyar imádságirodalom néhány műfaji jellegű kérdése,* Könyv és Könyvtár, 24(2004), 27–63; PÉNZES Tiborc Szabolcs, *„Dicsérlec tégedet a pogányok között Uram…": A Gilead Balsamuma zsoltárainak helye és szerepe Kemény János életművében = A zsoltár a régi magyar irodalomban,* szerk. PETRŐCZY Éva, SZABÓ András, Bp., L'Harmattan, 2011, 255–265; illetve LUFFY, *Romlás építői…, i. m.,* 131–132.

71 Pénzes Tiborc Szabolcs a prédikátor Medgyesi Pált véli beazonosítani ebben a sajtó alá rendezőben. (Vö. PÉNZES, *Dicsérlek tégedet…, i. m.,* 259–261.)

72 KEMÉNY, *Gilead…, i. m.,* 10.

73 *Uo.,* 238–240.

tosságait[74] a bűnök megvallásától, megbánásától a kérés megfogalmazásáig, megint nem a rabság megtapasztalt valóságát, hanem ennek politikailag reflektált jelentőségét közvetíti. Ezt igazolja az a mozzanat is, amely az imádság argumentációjában eltérő a korszak hasonló helyzetben keletkezett vagy erre a helyzetre megírt sztenderd szövegeihez képest. Hiszen az a hagyományos érvelés, miszerint a rab zúgolódás nélkül, belenyugvással elfogadja Isten döntését, akár szabadságot, akár a börtönben való kimúlást, tehát életfogytiglani rabságot jelent, Kemény diskurzusában módosul. A cselekvő vezető, a rabságot mint átmeneti liminális periódust megélő, a jövőre vonatkozó terveit, ezek logisztikáját és politikáját előkészítő államférfi fölébe nő a kegyes rabnak, mert Istentől csak a megszabadulást kéri, eszébe nem jut annak hangoztatása, hogy az életfogytiglan tartó rabságot is elviselné:

> Ha kedves, Uram, annakokáért a' te szemeid előtt, és ha idvességes a' mi lelkeinknek, ne késsél elhozni a' mi megszabadulásunknak vigasztaló napját, megbocsátván bűneinket, elégeld meg azokért való kemény büntetésinket: törd el a' vesszőt, melyekkel megsújtottál. [...] Minket is penig fordéts és vigy vissza édes hazánkban, nemzetünk köziben. [...] Míglen penig elhozod a' Te titkos ítéletedben elrejtett mi megszabadulásunknak kévánt idejét, örvendeztesd meg szíveinket jó híreknek hallásával...[75]

A rabok közösségével azonos, ezek sorsában maximálisan osztozó vezér, mint a rabok szintén „rab atyjokfia", a szövegekben megformált politikai identitásnak a lojalitás attribútumát állítja újfent előterébe. A haza szeretete és a *pro patria mori* hagyomány[76] tudatos és sikeres alkalmazását kell ebben felismernünk. Kemény, úgy tűnik, jó érzékkel konstruálta meg ezt az identitást, hiszen a kultuszában is erőteljesen jelen van mint jellemének egyik markánsan pozitív vonása. A személyéhez köthető, akár személyesen tőle is származ(tat)ható,[77] *Rab Kemény János éneke* c. versben maga Kemény János szólal meg, s miután felpanaszolja, hogy „igaz hűségéért" irigyei csak

74 Kemény imádságának a korszak imádságirodalmához kötődő összefüggéseinek sokrétű vizsgálatát Fazakas Gergely végezte el: Fazakas, *Siralmas imádság..., i. m.,* 121–164.

75 Kemény, *Gilead..., i. m.,* 240.

76 Ernst Kantorowicz, *Pro Patria Mori in Medieval Political Thought,* American Historical Review, 56 (1951), 479–92.

77 Jankovics kutatásaiból és szövegközléséből van tudomásunk erről a szövegről, illetve a Kemény-kultuszt megalapozó alkalmi költeményekről: Jankovics József, *Kemény János versei és a halálával kapcsolatos költemények,* ItK, 89(1985), 101–115.

vesztére igyekeztek, egyértelműen kinyilvánítja, hogy lojálisan szolgálta a fejedelmet, a hazáját és a nemzetét.[78] Valóban a rabságból több szöveggel megszólaló s ezeken keresztül önmagát megjelenítő Kemény János egy erőteljesen kálvinista alapokból táplálkozó patriotizmus képviselője, aki a rabság tapasztalatát is arra használja, hogy egy feudális értelemben elgondolt, teljes életére vonatkoztatható hűség- és szolgálat-,[79] tehát lojalitásképzetet mint politikai argumentumot és tőkét tegyen meg személyének, szerepeinek attribútumává. Rab éthoszt nem láthatunk az ő rabságról felemás módon referáló szövegeiben, sokkal inkább némi magyarázkodást tetteit és felelősségét illetően, amit majd lojalitásának (túl)hangsúlyozásával tetéz be. Kemény saját lelkiismeretének volt a foglya elsősorban, ám az ambíciói valóra váltása érdekében még ezt is el tudta hallgattatni.

III. 1. 2. Börtöntapasztalat és vallásos perzekúció: a mártirológiai elbeszélés *(récit martirologique)* megjelenése és következményei

A kollektív emlékezet a *gyászévtized* vagy a *persecutio decennalis* elnevezéssel azt az évtizedes (1671–1681) vallásos perzekúciót jelöli, amelynek során a katolikus Habsburg hatalom erőszakkal lépett fel a felső-magyarországi protestáns egyházakkal szemben, alapvetően ugyanazt a valláspolitikát érvényesítve, amelyet korábban a cseh területeken is a fehérhegyi csata (1620) után.[80] A történeti események és az ezek által elindított meghatározó folyamatok, mint például a Bújdosók mozgalma, önmagában is jelentős fejezete a 17. század történetének, de irodalomtörténetileg elsősorban az a szövegkorpusz érdemel kitüntetett figyelmet, amely a vallásos perzekúció tapasztalatait megörökítette. Egy olyan többnyelvű (latin, német, magyar), változatos műfajú képet mutató korpuszról van szó, amely a nyomtatott és kéziratos hazai és nyugat-európai irodalmi nyilvánosságokban is látványos megjelenítést nyert. Noha ez a korpusz elsősorban *egy általános*, azaz többféle szenvedés- és

78 „Édes nemzetemnek 's jo fejedelmemnek en örömöst szolgáltam, / Erőm ertekeuel, sok törödesimmel melettek fáradoztam, / Halal 's ueszedelem, sok kar es felelem közöt sokszor forgottam." *Uo.,* 105.

79 Emlékiratában említi, hogy ifjúkorában Újhelyen járt, amely a jó kardvasak kovácsolásáról volt híres, így csináltatott ő is magának egy szablyát melyre ráverette: „Honestum pro patria mori, mert még gyermeki állapotomban is buzgottam az hazának és az böcsületnek szeretetivel." (Vö. KEMÉNY–BETHLEN 1980, 54.)

80 A magyar vonatkozásokhoz lásd: PAPP Ingrid, *Cseh menekültek Felső-Magyarországon a fehérhegyi csata után = Hely, identitás, emlékezet,* szerk. KESZEI András, BÖGRE Zsuzsanna, Bp., L'Harmattan Kiadó, 2015, 301–313.

megpróbáltatástípust gyakran felekezetileg elfogult módon megjelenítő *vallásos perzekúciós tapasztalatot* örökített meg, számos olyan szöveget tartalmaz, amelyek börtöntapasztalatokról (is) referálnak,[81] így teljesen indokolt ezeket a kora újkori magyar börtönirodalom szerves részének tekinteni.

Hiszen látszólag ez az a pillanat, amikor a magyar börtönirodalom a legteljesebb módon követi a meghatározó európai mintát, vagyis a 16. századi angol börtönirodalmat. A vallásos perzekúciónak a Mária angol királynő alatt bebörtönzött áldozatai és ezek börtönben keletkezett, ugyancsak többnyelvű (angol, latin) változatos műfajú képet mutató írásai hasonló körülmények, motivációk alapján készültek, gyakran pedig hasonló utat jártak be a kéziratos és nyomtatott irodalmi nyilvánosságokban. Nem szabad azonban szem elől tévesztenünk, hogy ennek a magyar korpusznak a kanonizált szövegei többnyire az 1676-os szabadulást követően keletkeztek, sőt a Capra Cottánál megszökött három evangélikus fogoly révén már 1676-ban nyomtatásban is megjelennek olyan szemtanúi beszámolók, amelyek bizonyos céllal és bizonyos elvárásoknak eleget téve szövegeződtek meg. Valóban a lutheránus emlékírók köréből említést érdemel Masznicius Tobiás (1640–

81 A gyászévtized alatt üldözést elszenvedő, a protestáns egyházakat képviselő elit sajátos csoportját képezi az a 46 evangélikus és 47 kálvinista, akik a pozsonyi pert követően is fogságban maradtak, mert elutasították a reverzálist. Berencs, Komárom, Eberhard, Lipótvár, Kapuvár és végül Sárvár borzalmas börtöneiben helyezték el őket, ahonnan a túlélőket Nápolyba szállították, hogy gályarabokká tegyék őket. A bebörtönzés alatt vagy az 1676-os szabadulást követő periódusban keletkezett élettörténeti beszámolók, levelek, rövidebb szövegek (bejegyzések album amicorumokba stb.) ezt a börtöntapasztalatot a kora újkori reformáció perzekúcióhoz kapcsolódó teológiai és irodalmi mintái, de leginkább egy sajátosan kora újkori protestáns mártirológia kontextusában reprezentálják. A kérdéskör általános tárgyalásához lásd: *Protestáns mártirológia a kora újkorban,* szerk. Csorba Dávid, Fazakas Gergely Tamás, Imre Mihály, Tóth Zsombor, Studia Litteraria, 51(2012)/3–4; *Mártírium és emlékezet: Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században,* szerk. Fazakas Gergely Tamás, Imre Mihály, Száraz Orsolya, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2015 (Loci Memoriae Hungaricae, 3); illetve Zsombor Tóth, *Ad Martyras… Persecution, Exile and Martyrdom: Early Modern Martyrological Discourses as Invented Traditions = À qui appartient la tradition?/Who Owns the Tradition?,* ed. Vilmos Keszeg, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2014, 22–41; Uő, *Calvinian Anthropology and the Early Modern Hungarian Devotion: The Case of István Nagy Szőnyi, the First Hungarian Martyrologist = Anthropological Reformations: Anthropology in the Era of Reformation,* eds. Anne Eusterschulte, Hannah Wälzholz, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2015 (Academic Studies, 28), 415–428; Uő, *Persecutio decennalis (1671–1681): The Lutheran Contribution to the Emergence of a Protestant Martyrology in Early Modern Hungarian Culture: The Case of Georgius Lani = Luther in Calvinism: Image and Reception of Martin Luther in the History and Theology of Calvinism,* ed. Herman Selderhuis, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2017, 335–353.

1697), akinek az írása (*Unerhörter Gefängniss-Process/Hallatlan Börtönper*, 1676) Simonides János (?–1708) beszámolójával együtt (*Galeria Omnium Sanctorum*, 1676) értékes forrásai a kálvinista Kocsi Csergő kanonizált elbeszélésének,[82] amelynek állításait több vonatkozásban vissza is igazolják. Lányi György (1646–1701) több munkája is megörökítette üldöztetésének tapasztalatát, ezek közül az eseményeket latin és német nyelvű kiadványokban tette közzé: *Funda Davidis* 1676, *Narratio Historica Captivitatis Papisticae* 1676, *Papistiche Gefängniss* 1676.

Ezekkel a börtöntapasztalatokról több nyelven is tudósító szövegekkel szemben nem az a fenntartásunk, hogy utólagos redakciói vagy bővített, esetleg nyomtatott változatai egy korábbi, kizárólag kéziratos verziónak, hiszen minden bizonnyal ez az angol börtönirodalmi korpusz szövegeiről is elmondható, hanem hogy egy alapvetően más *perzekúciós tapasztalat*, az *exilium*, vagyis a száműzetés, illetve kényszermigráció történeti, kulturális és irodalmi kontextusában keletkeztek vagy véglegesítődtek. A gályákról „szabaduló" rabok szétszóródtak Nyugat-Európában pénzt, befolyást, segítséget keresve, és nem kevesen, mint például Lányi György, haza sem tértek, vagy csupán rövid időre. A rabságot tehát a száműzetés váltotta fel, így a börtöntapasztalat nem a hazatérés és megnyugvás, hanem egy másfajta szenvedés felől került elbeszélésre. Milyen mértékben tekinthető még börtönirodalomnak ez? Az exilium a fogsághoz mérten, bármennyire is hasonló vagy néha azonos léthelyzeteket (liminalitás) és szereplehetőségeket (tanúságtétel, mártirológia) kínál, eltérő irodalmi hagyományra vezethető vissza, és megvannak a maga elvitathatatlan irodalmi és filozófiai partikularitásai.[83] A kora újkori angol irodalomban nem is vegyül ily módon a fogság és az exilium, hiszen a migráció, pontosabban a kora újkori migrációs kultúra *(culture of migration)* elsősorban

82 A gályarabok történetének egyik legfontosabb és legtekintélyesebb forrását Kocsi Csergő Bálint *Narratio brevis de opressa libertate Ecclesiarum Hungariarum* című latin nyelvű emlékirata képezi. Noha nyomtatásban különálló műként és teljes terjedelemben csupán 1866-ban jelent meg, ezt az edíciót megelőzte egy részleges kiadás 1728-ban. Amint az ismeretes, Debreceni Ember Pál egyháztörténete Friedrich Adolf Lampe gondozásában került kiadásra, amely munkának az ötödik fejezete Kocsi Csergő Bálint emlékiratát töredékesen közli, ugyanis az eredeti tizenkét fejezetből az utolsó hármat, ismeretlen okokból, elhagyja. (Vö. KOCSI CSERGŐ Bálint, *Kősziklán épült ház ostroma,* ford. BOD Péter, kiad. SZILÁGYI Sándor, Lipcse, 1866; illetve Friedrich Adolf LAMPE, *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania,* Trajecti ad Rhenum, 1728.)

83 Az antikvitástól kezdődően egy sor befolyásos és kánoni tekintélyű szöveg jelenített meg exilium-tapasztalatokat, amely önálló irodalmi hagyományként is definiálható. Ennek értékeléséhez lásd: Jo-Marie CLASSEN, *Displaced Persons: The Literature of Exile from Cicero to Boethius,* Wisconsin, University of Wisconsin Press, 1999.

a skót presbiteriánusok rendszeres hollandiai száműzetéséhez vagy a transzatlanti migráció *(transatlantic migration)* fő eseményeihez kapcsolódik, és egyértelműen más irodalmi kánonba rendeződik.[84]

A kora újkori magyar kánon alakulástörténetében a gályarabokból lett exulánsok irodalmi hagyatéka egyszerre visszatér a 16. századi meghatározó európai mintákhoz, de túl is lép rajtuk, hiszen a nyomtatott vagy kéziratos szövegek mind genezisükben, mind pedig reprezentációikban a fogság és exilium tapasztalatát elválaszthatatlanul ötvözik. Az angol hagyományban az ún. „carcerality" fogalma olyan, a börtöntapasztalat lényegét és partikuláris jellemzőit leképező kritérium, amely köré felépíthető a börtönirodalom kánonja; miközben a magyar hagyományban az 1670-es évek második felében sokkal inkább az látható, hogy a *perzekúció tapasztalata* kap ilyen súlyú meghatározó jelentőséget, amelybe betagozódik mind a börtöntapasztalat, mind az exilium a tanúságtévő szenvedés irodalmi reprezentációjaként. A gályarabokból lett exulánsoknak a rabságot elbeszélő, főként élettörténeti beszámolói egyszerre beteljesítik a börtönirodalmi hagyományt, hiszen megfeleltetik azt az angliai mintának, ugyanakkor meg is szüntetik, vagy legalábbis átalakítják azt, mert a börtöntapasztalat helyett a vallásos perzekúciót és ennek változatait, a fogság mellett például a száműzetést emelik irodalmi kánoni érvényre.

Ez azért volt lehetséges, mert a gályarabok perzekúciós tapasztalatát, azaz rabságukat és száműzetésüket egyaránt, mind ők, mind pedig az európai protestáns közösségek a kereszténység egyik meghatározó közösségi emlékéhez asszociálták, nevezetesen a korai egyházüldözések szakrális emlékezeti hagyományához. Mindez azért működhetett, mert a gályarabok által átélt perzekúciós tapasztalatot, ideértve a perzekúció halálos áldozatait is, a Krisztus hitéért vállalt, bizonyságtevő mártíriumként értelmezték a kortársak. A nyu-

84 A kora újkori skót emigráció három évszázadát áttekintve Cristopher Smout alkotta meg a *culture of migration* fogalmát, amelyet Ginny Gardner is átvett tőle hasonló témájú könyvében (vö. Cristopher Smout, *The Culture of Migration,* History Workshop Journal, 40(1995)/3, 108–117, illetve Ginny Gardner: *The Scottish Exile Community in the Netherlands*, East Linton, 2004). A lehetséges magyar kora újkori alkalmazásokhoz lásd: Zsombor Tóth, *Mikes as an Emigrant = Das Werk von Kelemen Mikes im Kontext der europäischen Aufklärung, Transmission of Literature and Intercultural Discourse in Exile: The Work of Kelemen Mikes in the Context of European Enlightenment*, ed. Gábor Tüskés, Bern–Berlin, Peter Lang, 2012, 184–187; illetve Tóth Zsombor, *De Nostalgia: A kora újkori kényszermigráció politikai diskurzusa = „Politica philosophiai okoskodás": Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*, szerk. Fazakas Gergely Tamás, Miru György, Velkey Ferenc, Debrecen, Debreceni Egyetem Történeti Intézete, 2013, 117–136.

gat-európai konszolidált protestáns felekezetek képviselői sem fukarkodtak a mártír címek adományozásával, alapvetően ők is azt vélték megérteni, hogy a gályarabságban meghalt, vagy onnan kiszabadult, további száműzetésre ítélt magyar evangélikus és református lelkipásztorok a tanúságtétel mártíromságát teljesítették be. Johann Heinrich Heidegger zürichi teológiaprofesszor Séllyei István református püspököt Krisztus katonájának *(militum Christi),* illetve *hieromartírnak*[85] nevezi. Leonhardus Zieglerus Jézus Krisztus élő mártírjának tekintette a hányatott életű magyar gályarabot.[86] Mindezt még világosabbá teszi Rudolphus Hofmeisterus bejegyzése a Séllyei-albumba, amely a mártirológiai tradíció egyik klasszikus szöveghelyét idézi: „Ecclesia persecutionibus crescit, et martyriis coronatus est."[87] Ez a kijelentés, miszerint az egyház csak gyarapodik az üldözések hatására, és mártírjai koronát nyernek, azaz az üdvösséget, miközben erőteljesen Tertullianus-hatást mutat, a kora újkori protestáns mártirológiai paradigma egyik központi tézise.[88]

A szenvedésért, sőt a halálért kijáró mártírstátust a gályarabok töredékesen fennmaradt magánlevelezése is megőrizte. Beregszászi István 1676. május 30-án Velencéből feleségének küldött levelében szomorún veszi számba a perzekúció áldozatait: „Mi heten voltunk a kapuvári tömlöcben, de csak hárman maradtunk, Sárvárban is heten voltak vallásunkon valók, azokból is három maradt. Tizenhat már ez idegen országokban, kik a Jézusért mártyromságot szenvedtek."[89]

Az 1676-os szabadulást követő kényszermigráció nyugat-európai színhelyein az egykori gályarabok szívesen használták, különösen a nagy nyilvánossághoz vagy valamely város vezetőségéhez, illetve más közigazgatási szervhez intézett leveleikben és kérelmeikben az „Exul pro religione Christi" aláírást. Így járt el Köpeczi Balázs is, aki 1678. július 4-én kelt, Ludovicus

85 A hieromártír terminus technicus arra a mártírra vonatkozik, aki egyházi funkciót és szerepet is betölt. Séllyei István (1627–1692) nemcsak kálvinista pap volt Pápán, hanem a dunántúli egyházkerület püspöke is.

86 ZSILINSZKY Mihály, *Egyháztörténeti emlékek a Zürichi könyvtárból,* Sárospataki Füzetek, 3(1866), 453–455.

87 *Uo.,* 457.

88 TÓTH, *Ad Martyras…, i. m.,* 32–37.

89 A levélíró státusa sajátosan bonyolult, hiszen már nem gályarab, azonban még mindig vagy már exuláns, aki szintén protestáns hite és egyházi-felekezeti hovatartozása miatt nem térhet vissza hazájába. Áldozatnak ez sem kevés, sőt ez is bizonyságtételnek számít, hitvallóként is a mártírokhoz tartozónak tekintendő. Noha csak feleségének ír, az önreflexió és a szignatúra világosan jelzik szerep- és élethelyzet-értelmezését: „Az úr Jezus nevéért sokat szenvedett igaz hitves férjed, Beregszászi István mp." (*Séllyei István levele,* kiad. MAKLÁRI PAP Lajos, Sárospataki Füzetek, 7(1863), 62.)

Throncziushoz intézett levelét azonos módon szignálta.[90] Kocsi Csergő Bálint szövege, amelyet 1676. november 25-én fejezett be, egyértelműen ellátta ezt a funkciót is, nevezetesen a nemzetközi protestáns közvélemény pozitív befolyásolását, illetve a támogatásuk megszerzését. A szenvedések története a *Narratio brevis*ben arra az analógiára épül, amelyet 16. századi protestáns üldözött elődei is folyton az őket ért perzekúció értelmezési kontextusaként ajánlottak: az ősegyház és mártírjainak a szenvedéstörténete.[91] Ennek az egyháztörténeti analógiának a célja nem volt más, mint egy vitatható kontinuitás tételezése, amely a romlatlan ősegyházat és a keresztényeket a reformált egyházak előzményeként állítsa be, illetve ez utóbbiakat mint a romlatlan ősi állapotokhoz való visszatérést jelenítse meg. Így lesz az ősegyház perzekúciója érvényes analógia, hiszen az egyház mindig is ugyanazt a harcot vívta, mindegy, hogy ennek a harcnak az antik vagy a kora újkori epizódjait vizsgáljuk.[92] Erre az egyháztörténeti felfogásra építve alakultak ki a kora újkori magyarországi protestáns egyházak mártirológiai diskurzusai, nagyon gyakran azok jóvoltából, akik a perzekúciót megtapasztalták. Az evangélikusok képviseletében érdemes a már emlegetett Lányi György egyik jelentős mártirológiai munkáját megvizsgálni. Az *Oratio de Martyrio* című, nagy erudícióval megírt beszédét Lányi az 1682-ben megjelent panegirikus, tehát dicsőítő szónoklatokat tartalmazó kötetében tette közzé.[93] Ebben a munkában Lányi egy alapvetően ortodox lutheránus egyháztörténeti pozícióból saját szenvedéseit is megemlítve konstruál meg egy mártirológiai diskurzust, a fentiekben ismertetett sémát követve, az ősegyháztól a megírás jelenéig. Lányi mártírdefiníciója alapvetően két nagy típust különít el: a véres *(cruentum)* és vérontás nélküli *(incruentum)*[94] mártíromságot. A vérontás nélküli mártíromság képviselői

90 Bujtási László Zsigmond, *A megszabadított gályarab prédikátorok küldöttsége Hollandiában = Történetek a mélyföldről,* szerk. Bozzay Réka, Debrecen, Print Press Kft, 2014, 63–67.

91 Bod Péter szövegverziójában felerősödik ez a diskurzus, például az Árva Bethlen Katához intézett előszóban a jezsuitákat a „pogány persecutoroknál" is kegyetlenebb üldözőknek nyilvánítja. Száki János megkínzását és megöletését „egy Diocletiánusnál is kegyetlenebb" jezsuita rendeli el. (Bod, *Kőszíklán…, i. m.,* 15).

92 A kérdéskör tárgyalásának egyik legmeghatározóbb tekintélyű szövege: Irena Backus, *Historical Method and Confessional Identity in the Era of Reformation (1378–1615),* Brill Leyden–Boston, 2003.

93 Georgius Lani, *Hermathena sive Orationes panegyricae,* Lipsiae, 1682, 222–246. (A továbbiakban: De Martyrio 1682).

94 „…Incruentum, qvod eorum est Confessorum Christi, qvi sanvinem qvidem non fundunt, sed pro Christo & veritate Evengelii multa indignia, calumnitas, ignominiam, carceres, exilia & infinita alia pericula forti subeunt & sustinent animo, parati ipsam qvoqve subire mortem, si ita Deus velit, & necessitas ferat." (De Martyrio 1682, 240).

valójában Krisztus hitvallói, akik, noha vérüket nem ontják, de Krisztusért, az Evangélium igazságáért rengeteg vádat, üldözést, szenvedést, börtönbüntetést, száműzetést és minden lehetséges testet és lelket megpróbáló veszélyt elszenvednek, s készek a halálra is, ha Isten óhajtaná, vagy a szükségszerűség úgy hozná. A másik típus, a véres *(cruentum)*[95] mártíromság képviselői azok, akik Krisztust szabadon megvallják a tirannusok színe előtt, és ezt a cselekedetüket minden fenntartás nélkül, életük feláldozása és vérük ontása révén viszik véghez. Ez az argumentáció világossá teszi, hogy Lányi alapvetően osztozik abban a felfogásban, amely a börtöntapasztalatot és az exiliumot, tehát a száműzetést a vallásos perzekúció keretében értelmezi, és ezek türelmes, zúgolódás nélküli elviselését, mint tanúságtévő szenvedést, a vértelen vagy vérontás nélküli *(incruentum)* mártíromsággal azonosítja.

Egy másik száműzött, az Erdélyi Fejedelemségben befogadást nyert kálvinista lelkipásztor Szőnyi Nagy István, aki a legelső magyar nyelvű mártirológiai munka megalkotója, hasonlóképpen értelmezte saját szenvedései fényében is a mártíromságot. Noha nem hagyatkozik arra a distinkcióra *(cruentum – incruentum),* amellyel Lányi élt, felfogásában, azonos módon, a türelmes és állhatatos szenvedés minden tanúságtévő aktusát mártíriumnak tekinti. Következésképpen a fogság és a száműzetés vállalása is mártíriumot jelent: „[...] Mártyrok, kik az igazságért fogságot, szidalmat, s-több nyomorúságot szenvednek ugyan, de szintén meg nem öletnek..."[96]

Szőnyi esetében megállapítható, hogy mártirológiája két erős kötődést mutat. Elsősorban Kálvinhoz és a kora újkori mártirológiai irodalom protestáns hagyományához, másrészt, talán kálvini hatásra, az egyházatyák közül Tertullianus tanítására alapozza mártíriumfelfogását. Egy nagy különbséget azonban fel kell fednünk, ami teljesen érthető, és a kora újkori perzekúció alapvetően eltérő lényegére alludál, nevezetesen, hogy míg Tertullianus megtiltotta a futást, a menekülést az üldözők elől, Kálvinnal kezdődően, beleértve Szőnyit is, a kora újkori üldözöttek a menekvést, futást, tehát az emigrációt is a tanúságtétel egyik teljesen érvényes formájának tekintették.[97]

95 „...Cruentum, eorum, qvi ita libere Christum corum Tyrannis profitentur, ut ipso actu non bono modo omnia negligant, sed & vitam ac sangvinem profundant." (DE MARTYRIO 1682, 240–241).

96 *Ua.*

97 Szőnyi kálvini inspiráltságú megfogalmazásában ez így hangzott: „Kilenczedik rendbéli mártyrok, A' Számkivetettek, és kik az üldözőknek véres kezek közzül el-futottak, az igasságért házokbol, örökségekböl, s-minden javokbol ki-bujdostak, idegen népek, ismeretlen s-gyakran könyörületlen emberek között sellyérkednek: éhen, szomjan, szo-

Ez a kálvinista mártirológia a kettős predestináció tanára építi diskurzusát, amelynek centrális eleme, érthető módon, maga a mártír, aki vállalja a száműzetést vagy a halált, állhatatosan és türelmesen, minden zúgolódás nélkül, hiszen az üdvözülés bizonysága *(certitudo salutis)* adatott meg neki. Ennek a valóságolvasatnak a narratív megjelenítése olyan történettípust eredményez, amelyet a kálvini teológiai alapokon szerveződő mártirológiai kultúrában *récit martyrologique*-nak, azaz *mártirológiai elbeszélésnek* neveztek.[98] Ezt a történettípust lehet felismerni Szőnyi Nagy munkásságában is, illetve a gályarab és exuláns élettörténeti beszámolókban vagy „emlékiratokban". A mártirológiai tanítás és a mártirológiai elbeszélés *(récit martyrologique)* szoros összefüggését mutatja Szőnyi Nagy művének a *Mártírok Coronájá*hoz illesztett kis appendixe, amely saját élettörténetének egy fejezetét adja elő, nevezetesen a tornai eklézsiából való erőszakos eltávolítását: *SZOMORU ÜLDÖZETESE S' SZAMKIVETESE Szőnyi N. Istvánnak a' Tornai Ecclesiábol* címmel.[99]

Fontos felismernünk tehát, hogy a perzekúció véres eseményeivel párhuzamosan, ezek hatására, a reformáció után 150 évvel végre a magyar protestáns egyházak is kialakítják mártirológiai tanításukat. A kialakult paradigma elsősorban a vallásos perzekúció fogalmát dolgozza ki, amelyben a börtöntapasztalat és a száműzetés egyenértékű lesz, elviselése ugyanannak a vérontás nélküli *(incruentum)* mártíromságnak a megtestesítője, amelyet a kálvinisták is, bár kissé eltérő fogalmi nyelven jelölnek, de teljeséggel vallanak. Nem kevésbé releváns fejlemény, hogy a kálvinista mártirológia, főként a Bújdosókkal együtt tevékenykedő száműzött Szőnyi Nagy István révén a lojalitás és a hűség olyan kálvinista politikai teológiáját[100] hozza létre, amely az Igaz Egyház *(Vera Ecclesia)* iránti hűséget a Haza *(Patria)* iránti elkötelezettséggel azonosítja. A kora újkori magyar patriotizmus genezisének egyik kulcsmozzanata ez.

---

morúan ohajtoznak. Sirnak s keseregnek… Petrus Martyr: Az üldözők előtt valo el-futas (ugymond) egy neme az igasság meg vallásának. Mert ki nem akarna inkáb othon a' maga házában maradni, maga javaival élni, maga népebeli emberek társaságával élni, mint szegény és ismeretlen meszsze földre vándorul bujdosni?" (Szőnyi Nagy, *Mártírok…, i. m.,* 5–6.)

98 David El Kenz, *Les Bûcher du Roi: La Culture Protestant des Martyrs (1523–1572),* Champ Vallon, Seyssel, 1997, 123.

99 Szőnyi Nagy, *Mártírok…, i. m.,* O5r–O8v.

100 Tóth, *De Nostalgia…, i. m.,* 128–129.

III. 2. A börtöntapasztalat disszeminációja, illetve a börtönirodalom kánonjának permutációi: börtön és/mint exilium

Láttuk azt, hogy a *perscutio decennalis* révén előtérbe került vallásos perzekúció tapasztalata és teológiai, illetve textuális reprezentációi a börtönirodalmi kánont alapvetően átformálták. A száműzetésnek közvetlenül a fogság mellé emelése és e kettő együtteséből a vallásos perzekúció kora újkori lutheránus és kálvinista mártirológiai képzetének a levezetése a börtöntapasztalat partikuláris és lényegi elemeinek a módosulását, illetve reprezentációs lehetőségeinek korlátozását is jelentette. Az irodalmi reprezentációt lehetővé tevő börtöntapasztalat kvintesszenciális lényege az ún. *carcerality*, a 17. század legvégére, a 18. század elejére disszeminálódik, ambivalenssé válik, és egyre nehezebben különíthető el az exiliumtól. A börtöntapasztalat partikuláris jegyei ugyanis átalakulnak, marad csak a *liminalitás* vagy a *liminoid* állapotok általánosítható, a börtön és száműzetés történeti-kulturális kontextusait összemosó közös szindrómáinak az előszámlálása és szöveges reprezentációja. A börtöntapasztalat irodalmi reprezentációjának meghatározó szövegkonstituáló elemei, a rab éthosz megkonstruálása, az imádság vagy a reformáció meghatározó kegyességi szövegmintáinak az imitálása vagy legalábbis beemelése a börtöndiskurzusba egyre ritkább példa, ezeket felváltja egy sokkal semlegesebb, elsősorban egy limináliis/liminoid állapotról referáló elbeszélés, ahol a börtöntapasztalat mint referencia már nem egyértelmű és meghatározó természetű. Sőt egy idő után úgy tűnik, hogy a börtön és az exilium felcserélhetővé válik, nehéz már a kánoni distinkciók megtétele az ezekről referáló szövegekben. Az elkövetkezendőkben néhány releváns példa segítségével a börtöntapasztalat disszeminációját és implicit módon a börtönirodalmi kánon lehetséges permutációit próbálom szemléltetni.

A II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc kirobbanása 1703-ban megosztotta az erdélyi politikai elitet, sokan a „Rákocziana motus"-ban csak a Thököly alatt megismert erőszakos kurucvilág újabb fejezetét vélték megismétlődni. Viszont Erdély katonai parancsnoka, Jean Louis Rabutin de Bussy, attól tartva, hogy az erdélyi főurak átállnak a felkelők oldalára, rájuk parancsolt, hogy császárhűségüket bizonyítandó költözzenek be a megerősített helységekbe (Brassó, Szeben stb.), és ott várják ki a katonai és a politikai helyzet végkimenetelét. Így történhetett, hogy Rabutin, akaratán kívül, kánonteremtő lett, hiszen a védett helységekbe előreláthatatlan ideig beparancsolt főurak, bár nem börtönbe kerültek, mégsem hagyhatták el ezeket a helységeket, sőt tétlenül kiszolgáltatva kellett figyelniük a fejle-

ményeket, beleértve akár saját birtokaik és javaik pusztulását. Tehetetlenségükben, illetve az idő jobb eltöltése végett is, hosszabb-rövidebb szövegeket kezdtek írni többnyire rendszeresen, így íráshasználatuk valamiképpen a börtönírás/börtönbeli íráshasználat imitációjává vált. Jogi értelemben nem voltak foglyok, ám de facto a várost nem hagyhatták el, vagy amennyiben mégis megtették, ők és családjaik könyörtelen jogi-katonai és politikai következményeket kellett volna elviseljenek. Ebben a börtöntapasztalatra emlékeztető sajátos íráshasználati helyzetben készült Wesselényi István vagy Gyalakuti Lázár György[101] beszámolója is. A mindennapi események gyakran diáriumszerű magyar és latin nyelvű feljegyzéseit mindkét szövegben közös fókusz jellemzi, hiszen azonos liminális élethelyzetükben ugyanaz a történés számított rendkívüli eseménynek: Bethlen Miklós bebörtönzése és perének gyanúsan gyors lefolytatása. Bethlen Miklós hozzájuk mérten „hagyományos rab", és a kanonizált börtöntapasztalat alapján érez és ír, igaz, néhány levéltől eltekintve Bethlen „börtönirodalmi termése" elsősorban olyan szövegekből áll össze, amelyek vagy a *Columba Noe*-projectumot tisztázzák, vagy az országgyűléshez, illetve a császárhoz intézett kérések előadását jelentik.

Ugyanezt láthatjuk Brassóban is, ahol az újabb „hagyományos rab", Apor Péter töredékesen fennmaradt latin nyelvű versekben örökítette meg bebörtönzésének történetét,[102] Cserei Mihály pedig két impozáns terjedelmű szöveget is megírt, az 1709 nyarán véglegesített *Compendium*ot,[103] illetve a közkedvelt *História*t,[104] amelyet 1712 folyamán fejezett be. A *Compendium* többek között annak a Josephus Flaviusnak a történeti munkájához illesztett margináliákból nőtt ki önálló szöveggé, amelyet előbb Cserei János fogarasi rabként olvasott és látott el néhány lapszéli megjegyzéssel. Ezek a börtöngraffitiknek[105] tekinthető

101 Gyalakuti Lázár György *Naplója = Apor Péter verses művei és levelei*, szerk. Szádeczky Lajos, Bp., A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1903, II, 523–568.

102 Apor Péter *versei fogságáról (töredék) = Apor Péter verses művei és levelei,* szerk. Szádeczky Lajos, Bp., A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1903, I, 4–7.

103 Cserei Mihály, *Compendium theologicum et politicum, azaz oly egyűgyű írás, melyből mind lelked idvességit, mind világi életednek rendes folytatását rövidesen megtanulhatod,* 1709; a kézirat a kolozsvári Akadémiai Könyvtár Kézirattárának unitárius fondjában található, jelzete: ms. U. 1119.

104 *Miklósvárszéki Nagyajtai Cserei Mihály Históriája 1661–1711,* kiad. Kazinczy Gábor, Pest, 1852. Az autográf kézirat lelőhelye: MTAK, Budapest, jelzete: K100. (A továbbiakban: Cserei 1852)

105 A börtönfalakra vésett graffitik vagy a börtönolvasmányok margináliái mint graffitik tárgyalásához lásd: Ahnert, *The Rise of…, i. m.,* 33–48.

margináliák a következő könyvtulajdonost és olvasót, azaz Cserei Mihályt is befolyásolták, így a börtöntapasztalat, Cserei János és Mihály tapasztalata, sajátosan ötvöződik a családi íráshasználattal. A *Compendium* viszont azért is érdemel kitüntetett figyelmet, mert ebben Cserei a Brassóban eltöltött kb. 1705–1712 közötti periódust sajátosan reflektálja, „hosszas exiliumnak"[106] nevezi.

Így tehát fel kell ismernünk, hogy Cserei esetében a *liminális* és *liminoid* állapot és az intenzív íráshasználat szervesen összefügg a brassói tartózkodása ideje alatt, aminek meghatározó oka az *exilium*, vagyis a száműzetés tapasztalata. Noha Cserei elsősorban bezártságánál fogva – Brassót nem szabad elhagynia – egyfajta „börtönkörülmények" között él, és nélkülöz, saját lét- és helyzetértelmezésében ez inkább a száműzetés tapasztalatát idézi fel benne. Paradox módon Cserei Brassó „foglyaként" nem a hagyományos börtönirodalmi hagyomány, hanem a migrációs kultúra irányába tájolja be élettapasztalatának elbeszélését vagy reflektálását. Ezt a *Compendium* megírásának körülményeit ismertető szövegpasszus is visszaigazolja, hiszen Cserei a görgényi várban való kényszerű ott-tartózkodását is beleértve 7 éve tartó „búdosás"-ról, tehát száműzetésről beszél.[107] Így aztán érthető módon Cserei számára az *exilium* és *consolatio*, *exilium* és *patientia* szövegi-, illetve kulturális előzményei szolgáltathatták a követendő irodalmi, sőt világirodalmi mintát. Mind az antik világ, mind a kora újkori katolikus és protestáns (neo)sztoikus szellemiség a *patientia* erényét nagyra tartotta, sőt mint magatartásmintát követendő modellként jelölte meg mindazoknak, akik a fogság, száműzetés vagy a hosszas szenvedés *liminalitását* tapasztalták meg. Ebben az irodalom- és kultúrtörténeti kontextusban a *constantia* mellett a *patientia*, vagyis a türelemmel viselt, következetesen beletörődő magatartásmód adja a népszerűsített viselkedésmodellt. Cserei is ezt a tradíciót követi, hiszen *Compendium*a 186. fejezetét a következő címmel látja el: *A békeséges tűrés hasznos a keresztény embernek és szükséges is.*[108] Ez pedig nem jelent kevesebbet, hanem a börtöntapasztalat disszeminációját, sőt egyfajta felszámolását, hiszen Cserei egyike a legelsőknek, aki a börtönkörülmények dacára élethelyzetét és állapotát, illetve státusát kizárólag a száműzöttekéhez hasonlítja. Azáltal pedig, hogy a jezsuita Jeremias Drexel alapján a *consolatio*

106 „A Brassai hoszszas Exiliumban…" (CSEREI, *Compendium…, i. m.,* 7r).

107 „Írtam Brassoban a magam szallasan Bolognai Kapu fele valo uczaban Arany Mives Miklos hazanal. 1709 esztendőben 28 mense Julii: Hazam haborusaganak s bujdosasomnak hetedik, eletemnek penig negiven egyedik esztendejeben: Miklósvárszéki Nagi Ajtai Cserej Mihály." (*Uo.,* 5v.)

108 *Uo.,* 148v–175r.

műfaját is megszólaltatja *Compendium*a egyik fejezetében,[109] újabb átjárást teremt meg a kora újkori migrációs kultúra és irodalom irányába. A kora újkori perzekúciót elbeszélő nemzetközi szöveghagyományban kétségtelenül van egy, a protestáns mártirológiák irányába mutató irány, amelyet Bullinger programadó szövegétől az igaz egyház üldözéséről egészen a francia hugenotta Élie Neau gályarab kalandjairól készült szöveges beszámolója[110] is népszerűsített. Van azonban egy másik irány is, amely nem a vallásos perzekúció, hanem a politikai természetű és motivációjú (e)migráció kora újkori alkalmai és szövegei képviselnek. A magyar migrációs kultúrának a Thököly Imréhez és II. Rákóczi Ferenchez kapcsolódó szövegei szintén beilleszthetőek[111] vagy rendszerezhetőek e kettősség irodalmi kontextusában, ám ez érthető módon már túlmutat a börtönirodalom kánonján, noha gyakran ennek átlényegült és transzformált folytatásának tűnik.

109 Jeremiás Drexel Csereire gyakorolt hatásáról lásd: Tóth Zsombor, *Pecchius Cisalpinus csodálatos szabadulásnak története: Írásantropológiai megjegyzések Cserei Mihály íráshasználatához = A fordítás kultúrája – szövegek és gyakorlatok*, szerk. Gábor Csilla, Korondi Ágnes, Verbum Kiadó, Kolozsvár, 2010, 29–50.

110 *Histoire abrégée des souffrances du sieur Élie Neau, sur les galères, et dans les cachots de Marseille,* Rotterdam, 1701. Franciaországban a nantes-i ediktum visszavonásával (1685. október 18.) a persecutio decennalisra emlékeztető helyzet alakult ki, hiszen a francia hugenottáknak menekülniük kellett. A magyar kutatásban nem történt kísérlet komparatív típusú vizsgálatokra, noha a hugenotta exiliumnak mind az európai (holland területek), mind a transzatlanti régiókhoz köthető száműzetés-tapasztalata és migrációs kultúrája termékenyen lenne hasznosítható és applikálható a kortárs magyar jelenségekre. A hugenotta perzekúció tanulmányozásához ízelítőül: Bernard Cottret, *Terre d'exil: L'Angleterre et ses réfugiés français et wallons de la Réforme à la Révocation de l'édit de Nantes,* Paris, Aubier, 1985; Myriam Yardeni, *Le Refuge huguenot: Assimilation et culture,* Paris, Champion, 2002; *L'identité huguenote : faire mémoire et écrire l'histoire (XVI*e*-XXI*e *siècle),* eds. Philip Benedict, Hugues Daussy, Pierre-Olivier Léchot, Genève, Droz, 2014; Susanne Lachenicht, *Hugenotten in Europa und Nordamerika: Migration und Integration in der Frühen Neuzeit,* Frankfurt, Campus Verlag, 2010.

111 Elég ebből a korpuszból két markáns szerzőt kiemelni: a naplóíró és Drexel-fordító Komáromi Jánost, illetve Mikes Kelement. Ebben a sajátos kontextusban történő méltatásukhoz lásd: Tóth, *De Nostalgia…, i. m.,* 128–133, illetve Tóth Zsombor, *Extra Hungariam non est? – Komáromi János törökországi experienciája = Identitás és kultúra a török hódoltság korában,* szerk. Ács Pál, Balassi Kiadó, Bp., 2012, 505–523.

IV. Exkurzus: szempontok Bethlen Miklós börtöntapasztalatának értelmezéséhez

Bethlen Miklós mindkét rabságáról, vagyis a rövidebb fogarasiról (1676–1677), illetve a Szebenben, Eszéken és Bécsben eltöltött időről (1704–1716), a fogva tartás körülményeiről is többnyire részletesen beszámol élettörténetében.[112] Ezt a beszámolót Jankovics József további részletek feltárásával árnyalta.[113] Mindkét esetben látható, hogy Bethlen Miklós különösen fontos rab volt, kivételezett helyzetében szolga, sőt kisegítő személyzet állt rendelkezésére. Fogarasban a kezdeti engedmények után szigorúbb körülmények között kellett élnie (pl. láncot kellett viselnie), ám legnagyobb örömére majdnem egy év után megszabadult. A második fogsága hosszabb és nehezebb volt, hiszen soha nem szabadult, ám itt is, főként az utolsó helyszínen, Bécsben sokkal inkább egyfajta házi őrizetben tartották, mintsem embertelen körülmények közötti börtönben. A fogarasi fogság idejéből pár levélen kívül semmi számottevő, a börtöntapasztalatról referáló írásról nincs tudomásunk. Szebenben is főként az ellene folytatott perhez készített magyar és latin nyelvű beadványokat. Eszéken kezdte el és Bécsben fejezte be azokat a kanonizált magyar és latin szövegeket, amelyek börtöntapasztalatáról is beszámolnak.

Bethlen Miklós rendkívül művelt államférfi és gyakorlott írástudó volt, akinek a teológiai iskolázottsága a kálvini tanításra alapozott puritanizmus tradícióját követte. Nem meglepő azt látni, hogy a börtöntapasztalat elbeszélése és megkonstruálása magyar és latin nyelvű élettörténeteiben félreérthetetlenül a mártirológiai elbeszélés *(récit martirologique)* imitációját képezik, amelynek során a kálvinista mártirológiai tanítást impozáns mennyiségű bibliai hivatkozással és intertextussal egészíti ki. Ha a Bethlen által írt szövegeket mint ego-dokumentumokat olvassuk, világossá válik, hogy a mártirológiai tanítás és az általa implikált kálvinista antropológia *(anthropologie calvinienne)* biztosítja a szövegekben megjelenített *én* mint tanúságtevő, szenvedést felvállaló rab és mártír identitásának legfontosabb lényegi összetevőjét. Továbbá a rab kancellár részleteiben ismerte a vallásos perzekúció 17. századi magyar és európai eseményeit, irodalmát, sőt figyelemmel kísérte ezeket. Erdélyben élő kálvinistaként, bár nem volt áldozata a *persecutio decennalis*nak, felvállal-

112 KEMÉNY–BETHLEN 1980, 680–691, illetve 980–981.

113 Jankovics József a Bethlen-levelezéshez illesztett előszóban utal erre: *BETHLEN Miklós levelei I–II*, összegyűjt., s. a. r., jegyz., JANKOVICS József, Bp., Akadémiai Kiadó, 1987, 61–64. (A továbbiakban: BML 1980.)

tan azonosult a magyar gályarab prédikátorok szenvedéseivel, akiket levélben meg is szólított.[114]

Bethlen legelső élettörténeti beszámolója, amelynek központi élménye a börtöntapasztalat, latin nyelven keletkezett, 1704-es perbe fogása eredményeként, de már címében világossá teszi a *récit martirologique* imitálásának intencióját: *Sudores et cruces Nicolai Comitis Bethlen.*[115] Az elbeszélés a mártirológiai tradícióból jól ismert szüzsét bontja ki, az önfeláldozás, önmegtagadás és az igazságtalan büntetés zokszó nélküli elfogadását. A perzekúció ezúttal inkább hatalmi-politikai ármányra asszociál, a köz érdekében történő áldozat felvállalására utal, és egyértelműen a mártíri identitás artikulációjához vezet. A halállal, sőt az erőszakos halállal – Bethlen ellen a vád felségárulás volt – szembeni álláspontja a mártírok tiszta lelkiismereten edződött állhatatosságát idézi.[116]

Bethlen fogságát egyértelműen vallásos perzekúcióként fogta fel, ám ezt kiválasztottságának jeleként értelmezte. Teleki Sándorné Bethlen Júliának 1712-ben írt levele is egyértelművé teszi ezt. Az édesapját sirató Júliát Bethlen Miklós így vigasztalja:

> „Edes Léányom, Ugy hallom engem sokat sirattz. Ne sirass engem hanem inkább addgy halat Istennek, hogy az Atyadot az Isten a maga dűtsossegeert, es Hazajaert való szenvedesre meltoztatta. Az Istennek tu rajtatok bizonyosonn nagy mertekbe meg lattzando aldasanak tsalhatatlan petsete az en szenvedesem."[117]

Az egész életét lefedő mártíri megpróbáltatások végső beteljesítését az 1704-es pere és hosszú életfogytiglan tartó fogsága meg száműzetése adta. Bethlen ebben a fogságban mártíri sorsának és identitásának megvalósulását látta. A Szőnyi Nagy által promovált mártirológia terminus technicusával (mártírok koronája) értelmezte állapotát a feleségének szánt 1715-ös leve-

114 Ez a latin nyelvű szöveg *(Epistola Nicolai Bethlen… ad Ministros Exules tam Helveticae quam Augustanae Confessionis, ex Hungaria per hodiernam perscutionem ejectos…)* az *Apológiá*hoz csatolva jelent meg nyomtatásban 1677-ben. Vö. *Apologia Ministrorum Evangelicorum Hungariae…*, Ultrajecti, MDCLXXVII. Magyar fordítását Rácz Károly végezte el: Vö. BML 1980, 1159–1180.

115 *Bethlen Miklós gróf fáradozásai és gyötrelmei* = BML 1980, 1180–1209.

116 „[…] és bármit tartogat is még számomra a sors, az az egy halálomig vigasztal, hogy […] szolgálni akartam Istennek, a fejedelemnek, a hazának és a lelkiismeretnek, ártani pedig senkinek sem." (*Uo.*, 1183.)

117 *Uo.*, 1066.

lében, amikor kijelentette: „... sirva mennyek a koporsoba, nem a Rabsag miatt, melly nekem Coronam".[118] A Bethlen börtöntapasztalatáról referáló élettörténeti szövegekben nyeri el a mártirológiai diskurzus azt az irodalmi komplexitást, amely szuggesztív módon fikcionalizálja két élmény, az antropológiai értelemben vett öregkori liminalitás[119] és a fogság mint liminális állapot partikularitásait. Továbbá Bethlen Miklós példája és börtöntapasztalatról referáló szövegei azt igazolják, hogy a mártirológiai minta egyszerre teremt konfesszionális identitást és politikai programot a teológiai és politikai diskurzusok szimbiózisa révén. Bethlen mártirológia-felfogásában valójában a rab éthosz köszön vissza, amelynek központi tézise a csapások *(afflictionis)* zúgolódás nélküli, türelmes és állhatatos *(patientia et constantia)* elfogadása, az isteni akaratba való teljes belenyugvás. Bethlen *Imádságoskönyvé*ben ezt így exponálja:

> [...] mert én nyilván elhiszem, édes Istenem! ha nékem igen nehéz is, keserves is, hogy jobb így énnékem, hogy én ebben a szomorú tömlöcben az én édes nemzetségem, hazám és abban kivált a te házadnak és az enyímnek s magamnak sok bűnét s romlását sirassam és Felségedet böjtölés, könyörgés, penitenciatartással mindnyájunkhoz engesztelni igyekezzem [...][120]

Bethlen partikuláris hozzájárulása a börtöntapasztalat irodalmi megjelenítéséhez abban áll, hogy nagyobb egységgel dolgozik mint a börtönben eltöltött idő elbeszélésének narratív panelje, hiszen az egész élettörténetét alakítja át mártirológiai elbeszéléssé, és ennek narratív keretein belül csupán egyik történés a börtöntapasztalat(ok) beszámolója és értelmezése. Nem a rabság, hanem az egész életpálya a reprezentálandó példa, amely *apológia, testamentum és instructio*[121] egyszersmind. Továbbá partikuláris módon szintetizálja a börtönirodalom meghatározó elemeit, hiszen a rab éthosz, a vértelen mártíromság, a vallásos perzekúció szervesen betagozódik egy olyan átfogó kategóriába, amely nemcsak a börtönben eltöltött időhöz, hanem az egész életpályához és élettörténethez funkcionálisan kötődik. Ez pedig nem más, mint a mártíri identitás, mint az élettörténet egészére érvényes szerep. A szintetizáló

118 *Uo.,* 1122.

119 TÓTH Zsombor, *Liminalitás és emlékirat-irodalom: Bethlen Miklós esete = Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. NYERGES Judit, CSÁSZTVAY Tünde, Balassi Kiadó, Budapest, 2009, 448–457.

120 KEMÉNY–BETHLEN 1980, 997.

121 *Uo.,* 406.

igény másik gondolati íve a lojalitás kálvinista politikai teológiájának elfogadása és személyre szabása, hiszen közéleti szerepéből is adódóan a kancellár nemcsak a kálvinista egyház mártírja, hanem a haza – és ez kizárólag Erdélyt jelenti az ő esetében – töretlen hűségű szolgája. A *vera ecclesiá*hoz és a *patriá*hoz lojális hazafi és mártír újfajta prototípusa, aki a konfesszionális világ lezárulása és a patriotizmus, sőt nacionalizmus eljövendő hőseinek szolgáltat mintát és előzményt. A kétszeres rabságot szenvedett Bethlen Miklós ily módon történelmi hős, aki a rabságának elbeszélése során a hagyományból asszimilált rab éthoszt saját élet- és íráshasználati helyzetére szabott, személyes mártirológiává alakította át.

V. Konklúziók: börtönirodalom, perzekúció, mártirológia, patriotizmus és nosztalgia

Ruth Ahnert szerint[122] a börtönirodalmi korpusz kialakításának legfontosabb és egyetlen igazán meghatározó, mindenfajta műfaji elgondolást felülíró kritériuma a *szerző fogságban való léte,* azaz *börtöntapasztalata*. Ennek értelmében, tehát a kora újkori börtöntapasztalat irodalomtörténeti és történeti antropológiai reflektálása alapján kísérelte meg ez a tanulmány felvázolni a kora újkori „magyar" korpusz egy lehetséges kánoni nézetét. Ennek a szükségszerűen tovább árnyalható és bővíthető kánonnak a magyar, német és latin szövegállománya számos hasonlóságot, de jelentős különbségeket is mutat, ha a kortárs európai hagyomány irodalmi alkotásaihoz közelítjük.

Azonos vonásnak tűnik az a történeti antropológiai jellemző, amely mind a magyar, mind a nyugat-európai szövegek genezisében a liminális, liminoid állapotok és az intenzív íráshasználat szoros összefüggésére utal. Szintén hasonló vonás a *börtön-írás* gyakorlatának kialakítása, illetve *a börtön mint íráshasználati hely(zet)* megjelenítése a vizsgált szövegekben. A börtöntapasztalat és identitás politikai és kegyességi szempontú és motivációjú megkonstruálása irodalmi és kulturális minták alapján további közös jegye ezeknek a szövegeknek. Végül az ily módon artikulált szövegeknek a használatát és irodalmi nyilvánosságokban való pozicionálását megengedő sajátos medialitás is szinte azonos módon működött és hatott.

122 „[…] the imprisonment of the author is a far more important organising principle than any other generic headings under which a work might be placed." (Ahnert, *The Rise of…, i. m.,* 3).

A releváns különbségek a kora újkori vallásos perzekúciónak, szűkebb értelemben pedig a reformációnak az eltérő hatásában és voltában ragadható meg. Míg például az angol hagyomány a reformáció elleni vallásos üldözés következtében a Towerben mint a perzekutáló katolikus királyi hatalom egyszerre szimbolikus és konkrét terében fogant meg és fejlődött ki, a kora újkori magyar szövegek elsősorban a vallásos perzekúciótól függetlenül, sőt a reformáció hatását néha csak közvetett módon érvényesítő börtönhelyzetekben és helyszíneken jöttek létre. A vallásos perzekúció ráhatása a magyar hagyomány irodalomtörténetileg releváns alakulására az 1670-es évek után igazi vízválasztónak bizonyult. Ugyanis ez részint lezárt egy első korszakot, amelyben a börtönirodalom szövegei a vallásos perzekúció kulturális mintái nélkül artikulálódtak, illetve előkészített egy másodikat, amelynek során mintha egy új hagyomány jött volna létre, ugyanis befolyásos szövegek egy jelentős része már a perzekúció tapasztalata felől szövegeződnek meg. Két látványos és egymással összefüggő folyamat indult el. A vallásos perzekúció tapasztalatának és ideológiájának a börtönirodalomba való betagozása következtében a börtöntapasztalat disszeminálódott, ennek hatására pedig a börtönirodalmi kánon egysége is megszűnt, illetve átalakult polifonikussá. Mivel kibővült a börtöntapasztalat korábban szűk fogalma, több, változatosabb és eltérő módokon csoportosítható kánoni többszólamúságot hozott létre.

Láthattuk, a börtön- és száműzetés-tapasztalatok szinte azonos módú megítélése és irodalmi reprezentációja a kánonban is permutációs lehetőségeket váltott ki, hiszen az 1690-es évektől a börtönben és exiliumban keletkezett szövegek hasonló irodalmi és ideológiai minták alapján szövegeződtek meg. Ezen a ponton kérdésessé válik, hogy az azonos módon elbeszélt börtön- és száműzetés-tapasztalatok narratívumai ugyanannak a börtönirodalmi kánonnak az eltérő aldiskurzusait képezik-e, vagy a börtön és száműzetés amúgy eltérő irodalmi kánonjainak az egyesítése következett be egy új és átfogó irodalmi hagyományban, amit a *perzekúció irodalmi kánonjának* kell tekintenünk?

Mindezen megválaszolatlan kérdések ellenére is a kora újkori börtönirodalom irodalomtörténetileg megbízhatóbb szövegrendszerezést és korszaktudást biztosít, mint amit az emlékirat-irodalom nyújtott. A fogság, száműzetés és az öregedés liminális és liminoid élményeinek a megkülönböztetésével az „emlékirat-írás" hozzávetőlegesen megértett és irodalomtörténetileg reflektált gyakorlata tisztázódik. Az „emlékíró" általában az öregkori liminalitás hatására próbál egy retrospektívan értelmező-építkező életpályamodellt létrehozni és elbeszélni. A börtönirodalom szövegei, bár gyakran az életpálya elbe-

szélését (is) tartalmazzák, elsősorban a börtöntapasztalat liminoid élményéből fakadnak. Cserei Mihály különböző időpontokban és élethelyzetekben megszövegezett élettörténeteiből érthető meg világosan ez a folyamat. A brassói „exilium" (1705–1712) egy olyan liminoid helyzet számára, amelynek elviselése érdekében a 42 éves Cserei két, élettörténeti epizódokat is tartalmazó szöveget – a *Compendium*ot és a *Történiát* – is megír, de egyik sem emlékirat, vagy par excellence élettörténet abban az értelemben, ahogy Bethlen Miklós készíti el magyar *(Élete leírása magától)* és latin *(Sudores et Cruces…)* nyelvű szövegeit. Az ennek megfelelő végső összegzést Cserei 80 évesen, az 1747-ben megírt *Apológiá*jában végzi majd el, amely egyértelműen és kizárólag az öregkori liminalitás tapasztalata, az utolsó életciklus-esemény, a halál viszonylatában keletkezik. Bethlen Miklós kanonizált élettörténeti beszámolói viszont érdekes módon félrevezetőek, mert ezekben a fogság liminoid állapota és az öregség liminalitása érthető módon egybeesik. A kancellárnak ugyanis nem adatott meg az a rituális, az otthon privát magányában kiérlelt irodalmi reprezentációkban is kifejezést nyerő felkészülés a halálra, mint Csereinek, rabként vagy egyfajta száműzöttként kellett ezzel is szembesülnie.

A börtönirodalom másik jelentőségét abban látom, hogy a 17. század utolsó harmadának legfontosabb eszmetörténeti fejleményeit is irodalomtörténetileg releváns módon teszi rendszerezhetővé és átláthatóvá. A gyászévtized irodalmi öröksége nemcsak egy lehetséges migrációs kultúra és migrációs irodalom irányába képez átjárást, hanem a vallásos perzekúcióra adott ideológiai válaszként a protestáns mártirológiai paradigma applikációs lehetőségeit is tanulmányozhatóvá teszi. A börtönirodalom kanonizációs sajátosságait és irodalomtörténeti vizsgálatát teszi lehetővé. A protestáns mártirológiai kultúrából kifejlődő kálvinista politikai teológia a lojalitás olyan eszmetörténetileg leírható modelljeit artikulálja és indítja útra a magyar irodalomban, amely a kora újkori patriotizmus geneziséhez szolgáltat meghatározó adalékot, továbbá a migrációs kultúra révén ezek irodalmi rangú szövegeiben egy új lojalitást és érzelmet, a hazaszeretetből levezethető *nostalgiá*t,[123] a későbbi szóhasználatban *honvágyat* teremti meg. Ezen összefüggéseknek a börtönirodalomból felismert irodalom- és eszmetörténeti kontextusainak ismerete nélkül aligha érthető meg például Mikes Kelemen prózája.

Végül az európai viszonylatban oly későn jelentkező *perzekúciós tapasztalat* börtönirodalmi kontextualizáltsága a magyar reformációtörténet partikuláris fejlődéstörténetét villantja fel. A 17. század utolsó harmadában kialakuló pro-

123 Tóth, *De Nostalgia…, i. m.,* 133–134.

testáns mártirológia egyszersmind egyháztörténeti nagyelbeszélés is, amely az euszébioszi mintát ismétli meg a már kipróbált kora újkori nyugat-európai hagyomány asszimilált szövegei alapján. Az üldözött igaz egyház tanításának ortodoxiáját igazolja a mártírok és az üldözés megléte, illetve történelmi ténye. A börtönirodalom ebben a vonatkozásban szintén megvilágosító jellegű, hiszen egy, a 17. században elinduló új diszciplína a perzekúció tapasztalatából, illetve a tanúságtévő szenvedés aktusaiból építkező protestáns egyháztörténet-írás kéziratos kezdeteire világít rá. Nem utolsósorban a reformációnak a 18. századra átnyúló történeti perspektíváját erősíti meg abban az értelemben, ahogy a hosszú reformáció *(Long Reformation)* mindezidáig a magyar kutatásban nem reflektált módszertani és eszmetörténeti invenciója megengedi.

Szilágyi Emőke Rita

Az önkéntes száműzetés alakzatai és trópusai

Oláh Miklós Brüsszelben

> Azt kérded, hol vagyok és tudni kívánod, mit csinálok? Meghajlok az akaratod előtt: Brabanciában tartózkodom a királyné szolgálatában, akinek kedvező és kedvezőtlen sorsát férje, Lajos király halála óta hűségesen követtem mind a mai napig. Semmi mást nem teszek most itt, mint hogy az irodalommal foglalkozom *(literarium otium)*, amelyben lelkem nyugtalanságai, gondjai és folyamatosan felbukkanó zavarai valamelyest megnyugvásra lelnek.[1]

Egy eddig kiadatlan levelében írja ezeket a sorokat Oláh Miklós egy közelebbről meg nem nevezett barátjának 1533 nyarán. Az idézett részlet, mondhatni, kvintesszenciáját adja mindazon képeknek, amelyekkel a kora újkori *exilium*-irodalomban találkozunk: a *negotium*tól való távollét, az irodalommal való foglalkozás, amely elsősorban – és főként – gyógyír a zaklatott lélek *([per-] turbatio, sollicitudo)* fájdalmaira, s csak másodsorban munka. Tanulmányomban Oláh Miklós önkéntes száműzetésének írásbeli lenyomatát kívánom bemutatni, ismertetve azon stratégiákat, motívumokat és stilisztikai eszközöket, amelyeket alkalmazott. Exiliuma idején keletkezett művei közül azokat vet-

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és az MTA Prémium Posztdoktori Kutatói Program támogatásával készült.

1 „Quod queris, ubi sim et scire cupis, quid agam. Morem geram tuae voluntati. Sum in Brabantia servitiis Reginae meae adhuc addictus, cuius et prosperam et adversam fortunam ab obito Ludovici regis pro mea in eam fide debitam in hunc diem sum sequutus. Nihil autem hic nunc magis ago, quam otium literarium, in quibus quantum animi mei sollicitudines, curae et turbationes patiuntur, versos continue." – Olahus ad Amicum, Brüsszel, 1533. 07. 23. MNL-OL, P 108, Rep. 71, Fasc. 23, fol. 422.

tem górcső alá, amelyekben reflektál valamiképpen a hazájától[2] való távolságra, önkéntes száműzetésének tényére. Önreflektív vagy helyzetmeghatározó gesztusok érhetők tetten hol explicite, hol implicite elsősorban a levelekben és néhány helyütt a *Hungariá*ban; az *Athilá*ban és a versekben azonban szinte egyszer sem.

Rövid történeti kontextus

Oláh Miklós a mohácsi vészt követően a megözvegyült királyné társaságában elhagyta az országot: előbb Pozsonyba, majd onnan Znojmón, Lincen, Innsbruckon és Augsburgon keresztül Brüsszelbe ment. Levelei alapján 1531. július 2-ától körülbelül az 1540-es évek elejéig (1540–42?) kisebb-nagyobb megszakításokkal tartózkodott itt mint Mária királyné személyi titkára, illetve a Habsburgok tanácsadója. Több mint tíz év távol a hazájától, családjától, barátaitól, javaitól. 33 évesen emigrált, egy félbemaradt karriert hagyva maga mögött és már közel járt az 50. évéhez, mikor hazatért, hogy egy, a korábbinál minden bizonnyal sokkal fényesebb pályát fusson be. Ami közte van: az emigráció, a magány, az Észak-fok, idegenség, és aztán valami más: az előbb vigasztaló, majd hasznossá váló barátságok kötése és ápolása, a politikai érzék kifejlődése és – ma úgy mondanánk – egy új imázs megszületése: az emigránsból előbb ünnepelt író, majd hazatérve sikeres politikus lesz. Na de hogyan válik a kudarc nyereséggé és a hátrány előnnyé?

Leveleskönyv: a liminalitás élménye és reprezentáció

Oláh élethelyzetét az ország elhagyásától kezdve egészen 1533-ig, tehát a korai leveleiben, egyértelműen száműzetésként értékeli: az *exilium* szót használja a legtöbb esetben állapota leírására és ilyenkor gyakran utal annak reménybeli átmenetiségére, liminalitására.[3] Ennek egyik jele, hogy a hazába,

2 A haza *(patria)* fogalom alatt elsősorban a Mohács előtti Magyar Királyság értendő, másodsorban esetenként Oláh birtokai, melyekért néha aggódó sorokat küld provisorának, Ceglédi Jánosnak.

3 „ab exilio tam diuturno in patriam ad amicos, fratres, et propinquos nostros reducamur. […] non aliorum quam tua causa hoc suscepimus exilium, nostrasque omnes facultates hostibus diripiendas reliquimus" – Olahus ad Ferdinandum, Linz, 1530. 02. 04. = *Oláh Miklós levelezése,* közli IPOLYI Arnold, Bp., MTA, 1875 (Monumenta Hungariae Historica,

házába, a barátaihoz és családjához való visszatérést várja, annak bekövetkezését biztosnak gondolja, illetve minden jótevőjének, segítséget nyújtó és hűséges barátjának azt ígéri, hogy meghálálja jótéteményüket, amint ezek a rossz idők elmúltak.[4]

Nem minden barátja hitte el azonban, hogy Oláh emigrációja kellemetlen. Amikor provisora, Ceglédi János a jelek szerint irigykedését fejezhette ki Oláh helyzete miatt, éles hangon csattan fel:

> a száműzetés valamiképpen zordabb a halálnál [...]. Azt gondolod talán, hogy a Heszperidák kertjébe csöppentem, mikor itt vagyok? Vagy hogy semmi sem hiányzik számomra? Nagyon is tévedsz, ha ezt hiszed. Lehet, hogy nincs hiányom semmiben, de nagyon is sok dolog hiányzik, mikor távol vagyok az enyéimtől, mikor arról értesülök a te leveleidből és másokéból is, hogy hazánk minden órában nemcsak hogy nyitva áll a mocskos rablók előtt, hanem ki is van téve azok dúlásainak.[5]

Hogy mennyire kellemetlen dolog a száműzetés, még ha önkéntes is, kiderül abból a levélből is, amelyet Oláh Kálnay Imréhez írt két évvel korábban, még útban Brüsszel felé. Oláh annak szemléltetésére, hogy milyen zavarodott lelkiállapotban volt, mikor döntését meghozta, egy hajó-allegóriát alkalmaz: „Nagy zavarodottságtól hánykolódott lelkem, akár hajó a tenger viharaiban, hogy vajon Flandriába menjek, mivel a királyné ott van, vagy hazámban maradjak enyéimmel."[6] Ezt a képet valószínűleg másokhoz írt leveleiben

25), 31. „Nos omnes, qui in hoc exilio sumus, torquemur. Mirum est nobis omnibus desiderium, patriae nostrae iam tandem revisendae." – Olahus ad Thúróczy, Linz, 1530. 02. 28. = *Uo.*, 50.

4 „Ex quibus omnis nostra spes pendet, et liberationis nostrae ab exilio constans fiducia." – Olahus ad Macedonem, Linz, 1530. 03. 18. = *Uo.,* 59. „Hoc modo me liberabis ab exilio, et reddes tibi devinctum, obligatumque, hic quidquid ego in honorem, statum et commoditatem tuam fatere potero, tam libenter faciam, quam pro me facerem, voluntas nunquam deerit, modo non desit aut modus aut facultas." – Olahus ad Corn. Scepperum, Brüsszel, 1533. 03. 07. = *Uo.,* 313.

5 „Exilium durius quodamodo morte. [...] An putas me in hortum Hesperidum decidisse, dum hic sum? An mihi nihil deesse? Erras certe si hoc putas. Esto nihil desit, deest tamen multum cum absum a meis, cum patriam in horas et ex tuis literis et ex aliorum audiam, non modo perviam esse latronibus spurcissimis, sed eciam expositam illorum direptioni." – Olahus ad Johannem Cegledium, Brüsszel, 1533. 09. 03. = *Uo.,* 403.

6 „Magna iactabatur animus meus, ceu navis in tempestatibus maris, perturbatione, an eundum mihi in Flandriam cum Regina sit, vel in patria cum meis manendum." – Olahus ad Calnay, Krems, 1531. 02. 05. = *Uo.,* 124.

is alkalmazta, ugyanis éppen ezzel az allegóriával zárja sorait Arnoldus van Bergheick, latinos nevén Oridius is, amikor válaszlevelében együttérzését fejezi ki barátja fájdalma miatt.[7]

Az *exilium* kifejezés 1533 után szép lassan kikopik Oláh leveleiből, viszont mindvégig jelen marad szóhasználatában a *perturbatio*, azaz a mindenféle lelki zavarokra használt gyűjtőfogalom. A legfőbb témák, amelyeknél előkerül, a következők: (1) mindenekelőtt a bizonytalanság, hogy mitévő legyen. Bárhogyan is lesz, sztoikus magaviseletre inti magát: nyugodt lélekkel *(aequo animo)* kell elviselnie, amit a sors rámért; (2) olyan szomorúság gyötri, hogy nem is képes több levelet írni; (3) fogadkozik, hogy miképpen hálálja majd meg barátai jótéteményeit, és azt tervezi, hogy mikor tér már haza, meddig marad kint; (4) nem tudja megszokni a külföldiek szokásait; (5) sokan irigykednek, hogy külföldön van, de ha megismernék a körülményeit, nem tennék; (6) nem mer levelet írni ezekben a bizonytalan időkben, ezért az átadó személye és megbízhatósága felértékelődik; (7) a távollevő barátok segítik, az igaz barát ismérve, stb. E témák egyáltalán nem tűnnek különlegesnek, megfogalmazásukban pedig számos klasszikus minta ismerhető fel. A legpregnánsabban talán azok a részletek mutatják, milyen forrásokból dolgozott szerzőnk, ahol az itt felsorolt lelki zavarokról esik szó. Ha nem is szó szerinti idézet, de legalábbis szó- és fogalomhasználat szintjén egyértelműen érzékelhető Cicero *Tusculumi beszélgetések* 4. és 5. könyvének ismerete és hatása.[8] Cicero, aki száműzetése idején alkotta meg munkássága javát, e mű 4. könyvét annak szentelte, hogy a lelket zavaró különféle indulatokat megvizsgálja, illetve az azokra adott filozófiai útmutatásokat bemutassa; az 5. könyv pedig arról szól, mi jelentheti a boldogságot a *vir bonus*, azaz a hazájáért felelős és erényes polgár számára. A száműzetéstől szenvedő, felkavarodott lélek jelei, a zavarok kiegyensúlyozott, nyugodt lélekkel *(aequo animo)* való elviselése mind ennek a műnek a visszatérő elemei; valamint az is, hogy a legnagyobb szerencsét-

7 „Exilium tuum tam mihi dolet et patriae deliquium, quam vnice gaudeam te nauiculae hactenus satis quassae nauclerum celitus datum." – Arnoldus Oridryus ad Olahum, Angia, [1531.] 03. 11. = *Uo.*, 126.

8 „Est igitur Zenonis haec definitio, ut perturbatio sit [...] aversa a recta ratione contra naturam animi commotio. Quidam brevius perturbationem esse adpetitum vehementiorem, sed vehementiorem eum volunt esse, qui longius discesserit a naturae constantia. Partes autem perturbationum volunt ex duobus opinatis bonis nasci et ex duobus opinatis malis; ita esse quattuor, ex bonis libidinem et laetitiam, ut sit laetitia praesentium bonorum libido futurorum, ex malis metum et aegritudinem nasci censent, metum futuris, aegritudinem praesentibus; quae enim venientis metuuntur, eadem adficiunt aegritudine instantia." – CICERO, *Tusc. disp.*, IV, VI, 11.

lenség a száműzetés, amelyben hiába tűnik úgy, hogy az ember nem nélkülöz éppenséggel semmit sem, mégis örök hiányérzete van.[9]

Literarium otium

A számos nehézség és probléma ellenére akadnak azonban az önkéntes száműzetésnek előnyei is. Mindenekelőtt: több idő jut az irodalmi tevékenységre – egyrészt magára az irodalmi művelődésre, másrészt az alkotói folyamatokra is. Ha csak a művelődést néznénk, ez nyilvánvalóvá válik abból, ha megfigyeljük, hogy az 1530-as években kezd el szerzőnk először görög szavakat, szövegrészleteket beszúrni mondandójába, s ez idővel egyre gyakrabban és hosszabban is megesik. Könnyű belátni, hogy ennek a tendenciának a hátterében Oláh brüsszeli görög stúdiumai állnak, amelyeket Jacobus Danus vezetésével végzett.[10] Az aktív írói tevékenység bemutatásakor sem kell messzire menni a párhuzam keresésében: elég Oláh két kortársának, egyúttal két igen jó barátjának esetét felidéznünk. Legutóbb Kasza Péter mutatott rá Brodarics Istvánról írt monográfiájában, hogy Brodaricsnak esélye sem lett volna máskor vagy másképpen megírni leghíresebb művét, a *Historia versissima* című mohácsi beszámolót, ha nem vonult volna el néhány hónapra a közügyektől, s élvezte volna lengyel barátjának, Piotr Tomickinak a vendégszeretetét.[11] Bár Brodarics nem önkéntes száműzöttként tartózkodott távol hazájától, abban mégis hasonló a helyzete Oláhéhoz, hogy művének megszületése politikai pártváltásának intervallumára esik, tehát amikor épp liminális volt a helyzete. Ugyanígy: Rotterdami Erasmus is önkéntes száműzetése idején alkotta meg munkáinak javát, és bár sokszor szavát adta barátainak, hogy hazatér, ezt az ígéretét nem váltotta be, tegyük hozzá, nem is igyekezett beváltani.

9 „Exilium, credo, quod in maxumis malis ducitur. Id si propter alienam et offensam populi voluntatem malum est, quam sit ea contemnenda, [sicut a] paulo ante dictum est. Sin abesse a patria miserum est, plenae miserorum provinciae sunt, ex quibus admodum pauci in patriam revertuntur. ‚At multantur bonis exules'. Quid tum? parumne multa de toleranda paupertate dicuntur? Iam vero exilium, si rerum naturam, non ignominiam nominis quaerimus, quantum a perpetua peregrinatione differt?" – Cicero, *Tusc. disp.,* V, XXXVII, 106–107.

10 Jacobus Danus, eredeti nevén: Jakob Jespersen (?–1549?), Oláh görögtanára, bővebben: *Contemporaries of Erasmus: A Biographical Register of the Renaissane and Reformation,* Vol. 2, ed. Peter G. Bietenholz, Toronto, 1995, 234–235.

11 Kasza Péter, *Egy korszakváltás szemtanúja: Brodarics István pályaképe,* Pécs–Bp., Kronosz Kiadó–Magyar Történelmi Társulat, 2015 (Sziluett), 161.

A *Leveleskönyv* tanúsága szerint a kezdeti időszakban csupán a levélírásban merül ki Oláh írásos munkássága, igaz – elnézve a fennmaradt levelek számát – ez sem csekély teljesítmény. Egy 1531-ben, közelebbről meg nem nevezett barátjának írt levelében ír először új tervéről: „Eltökéltem magamban a minap Brüsszelben, a városban, amihez már egészen hozzászoktam, hogy irodalmi tevékenységre adom a fejem, hogy az [ti. az irodalmi tevékenység] az idő terhét, ami a hazámat fenyegető veszély miatt óriási és szinte elviselhetetlen, felfalhassa."[12] E tervét azonban lassították, meg-megszakították bizonyos körülmények. Egy évvel később, 1532-ben így ír Arnoldus Oridriusnak:

> A görög grammatika kiadásodat, még ha nem is biztatnál, ahogyan teszed igen szívélyesen, akkor is nagyon szívesen forgatnám hasznomra. [...] Nagy bánatomra azonban ettől a tiszteletre méltó irodalmi foglalatosságtól többnyire elszólítanak hol az udvari kötelezettségek, hol pedig hazám különféle szerencsétlenségei, amelyek nap mint nap érkeznek hozzám.[13]

Udvari kötelezettségek ide, bénító hírek oda, az elhatározásától számítva végül öt évvel később elkészült Oláh első komolyabb munkája, a *Hungaria*, illetve nem sokkal később annak a folytatása, az *Athila* is. *Leveleskönyv*ében az 1536-os és későbbi levelek közt sajnos nem találni olyan darabot, amelyet ő maga írt volna, s melyben a *Hungariá*ra reflektálna, ismerjük azonban Petrus Nannius, Franciscus Craneveldius és a többi brüsszeli barát igen hízelgő véleményét Oláh irodalmi alkotásáról. Úgy tűnik, valami megváltozhatott időközben. Oláh egy 1536-os, Cornelius Grapheushoz írt levelének mellékleteként küldi el egy versét, amelyhez pár sort hozzáfűzve excusálja magát a vers erdélyi *(Transylvanus)* vagy még inkább erdei *(sylvanus)* voltáért. Jól látszik tehát, hogy nem magyarázkodik amiatt, hogy távol ír a hazájától, s emiatt hibák lehetnek benne. Oláh ugyanis ekkorra már olyan barátokra és ismerősökre tett szert, akik előtt nem amiatt szükséges magyarázkodni, hogy

12 „Deliberaram mecum hisce diebus Bruxellae, cui civitati iam assuetus eram, otio me operam daturum literario, et molestiam temporis, quam ex patriae meae periculo maximam et paene intollerabilem accepi, ut cumque fieri posset devorare." – Olahus ad Amicum, Tornaco, 1531. 12. 10. = *Oláh Miklós levelezése, i. m.,* 172.

13 „Tua illa Graece grammatices editione, etiamsi non hortareris, ut facis amicissime, tamen pro meo commodo uterer quam libentissime. [...] Hoc tamen magno mihi est dolori, me tum per aulica negotia, tum per varias patriae meae calamitates, quae indies ad me afferuntur, ab hoc otio honesto litterario plerumque avocari." – Olahus ad Arnoldum Oridrium, Brüsszel, 1532. 03. 02. = *Uo.,* 203.

honnan, hanem hogy *hogyan* ír. A honvágyat mintha kezdené elhomályosítani a *respublica litteraria* ragyogó fénye.

Hungaria: elhallgatás és sosevolt gazdagság

A *Leveleskönyv*étől némileg eltérő stratégiát és eszköztárat találunk Oláh talán leghíresebb munkájában, a *Hungaria*ban. Oláh e művét az autográf jegyzetekkel ellátott bécsi kézirat saját kezű bejegyzése szerint 1536. május 16-án fejezte be Brüsszelben. *Az olvasóhoz* címzett prológusként szolgáló versben[14] a szorongató gondot *(anxia cura)* okolja azért, amiért nem lett jobb a műve, a szorongást *(solliciti temporis anxietas)*, amely e korszak sajátja, s amely nem tette lehetővé, hogy jobban elmélyedhessen a tanulmányokban. Arra azonban csak egy egészen apró allegorikus utalást tesz – hasonlóan a már említett hajó-allegóriát tartalmazó levélhez –, hogy történetesen távol van hazájától: „Nézd el, kérlek, hogyha találsz földrajzi hibákat, / hisz geta partoktól messzire ring a hajóm."[15] Ezen az egy apró utaláson kívül azonban explicite a szöveg egészében egyszer sem említi, hogy külföldről és pláne, hogy (önkéntes) száműzetésből, szorongva szerezte volna a művét. Morzsákat nagyítóval találni ugyan, mint amikor forrásaiként provisorát, Ceglédi Jánost vagy az erdélyi püspököt, Gerendi Miklóst idézi, de ezt megtehetné akkor is, ha történetesen Magyarországon tartózkodna.

Szembetűnő azonban, hogy sokszor megemlít *jelen időben* Mohács előtt szokásban lévő dolgokat, mintha az elmúlt tíz évben mi sem történt volna, például Csepelről szólván megjegyzi, hogy II. Lajos és Mária itt különösen szerettek vadászni, vagy hogy a királyné nemrégiben bevezettette a vizet az óvári belső várárokba, „hogy a vár levegője az élő folyóvíz hatására frissebb és egészségesebb legyen".[16] Mohácsról, a legfájdalmasabb eseményről, száműzetése tulajdonképpeni kiváltó okáról így ír: „Pécstől négy mérföldre van északkelet felé a Duna partjára épült Mohács mezőváros, a Duna a várossal

14 „Si nihil in nostro est lepidi grative libello, / Anxia me melius scribere cura vetat. / Mens etenim duro patriae confecta periclo / Torpet et est longo nunc hebetata malo. […] Et cui non studii requies, sed multa laborum / Sollicitique fuit temporis anxietas. […] Si quid inest mendae topicis ignosce precamur / Nam procul a Gethico littore cymba mea est." – *Ad lectorem* = N. Olahus, *Hungaria*, ed. C. Eperjessy et L. Juhász, 1938, 1.

15 *Az olvasóhoz* = Oláh Miklós, *Hungária*, ford. Németh Béla, Bp., Magvető, 1985 (Gondolkodó Magyarok), 10.

16 *Uo.*, 39.

szemben vadnevelő szigetet alkot, királyom, Lajos, vereségéről gyászos hírű, erről azonban, mivel nincs itt helye a róla való írásnak, úgy hiszem, inkább hallgatnom kell, mintsem keveset mondjak."[17] Egy másik helyütt, a budai vár elfoglalásáról szólva szintén praeteritiót találunk: „Mindezeket [ti. a kódexeket] a török, Lajos király Mohács-mezei halálát követően, amely 1526. augusztus 29-én következett be, s miután Budát a következő szeptember 8-án elfoglalta, részint szétszaggatta, részint, miután más célokra az ezüstöt letépte, széthajigálta."[18] E ponton az olvasó joggal várna még folytatást – azonban Oláh hirtelen váltással a Dunáról kezd el mesélni. Mindkét mohácsi utalás kapcsán tehát marad az elhallgatás alakzata, a csönd retorikája.

De nem csupán a mohácsi vészről nem akar szólni. A Mohács óta eltelt tíz év történéseire is csak ímmel-ámmal utal: a bécsi kéziratban akad egy-két olyan autográf bejegyzés, amelyet aztán ő maga húzott ki, ezért a kiadásokba nem került bele, pedig érdekes adalékokkal szolgál Oláh politikai állásfoglalásáról. Az egyik legérdekesebb talán a székesfehérvári őrkanonokságról szóló részlet: „Ebben az egyházban – amely az én őrkanonoki, azaz kincstárnoki tisztségem és még több kiváló papi hivatal révén is figyelemre méltó – kell az esztergomi érseknek a királyokat és királynőket felkennie s megkoronáznia, mert másként nem tekinthetők törvényes uralkodónak."[19] A kéziratban e mondat után beszúrt egy félmondatot, amit aztán ki is húzott: „jóllehet mostanában a szétdarabolt királyságban erre nem figyeltek oda".[20] A betoldásában feltehetőleg azokra a zavaros időkre utal, amikor is két legális uralkodó versengett a hatalomért, polgárháborús helyzetet okozva.[21] Ezt azért érdemes megjegyezni, mert bár akadnak olyan bekezdései, sőt későbbi betoldásai is a szövegnek, amelyekben aktualizálja az olvasó ismereteit, ezek azonban rendre olyan témákban kerülnek elő, amelyek nem tűnnek kardinálisnak. Azon

17 *Uo.*, 41. „A Quinque-Ecclesiis abest ad quatuor miliaria orientem septentrionalem versus oppidum Mohacz ad ripam Danubii situm ex opposito oppidi insulam ferarum altricem facientis, clade Ludovici regis mei funestum, de qua, ut hic locus scribendi non est, ita silendum potius, quam pauca dicenda arbitror." – OLAHUS, *Hungaria, i. m.,* 15.

18 OLÁH, *Hungária, i. m.,* 27. „Praeter has et aliae duae erant bibliothecae in locis diversis arcis, sed prioribus inferiores, quas omnes Turca post Ludovici regis ad campum Mohaacz interitum, qui anno millesimo qunigetesimo vigesimo sexto, vigesima nona Augusti contigit, Buda Septembris sequentis octava die postea capta partim dilaceravit, partim in alios usus argento detracto dissipavit." – OLAHUS, *Hungaria, i. m.,* 9.

19 *Uo.*, 29–30.

20 „quamuis nostro tempore Regno diuiso id non fuit obseruandum" – Wien, ÖNB, Cod. Lat. 8739, 9v.

21 Köszönöm Kasza Péternek az előadásomhoz fűzött értékes megjegyzéseit.

aktualizáló betoldásai *(nostro tempore, in hac aetate)*, amelyeket nem húzott ki, csupa olyan módosítást tartalmaznak, amelyeknek nincs jelentősége, mint például annak, hogy a jelenlegi havasalföldi vajdát hogyan is hívják.[22] A kettős királyság, a polgárháború azonban, úgy tűnik, vállalhatatlan téma, nem illik bele Oláh Hungaria-képébe. Oláh Magyarországán ugyanis megállt az idő: a folyamok vizában és különféle halakban, a földek termésben, a városok kincsben és borban gazdagok.

Konklúzió

Kulcsár Péter az *Athila*-kiadás utószavában így írt: Oláh „Írással jobbára csak külföldön foglalkozott: sűrűn levelezett itthoni barátaival, költeményeket küldött nekik. Gondolatvilágát a távoli, pusztuló haza képe töltötte ki. Ezért is foglalkoztatta a magyar történelem összeállításának gondolata."[23] – Ez a kép véleményem szerint némileg módosításra szorul. Oláh emigrációs éveinek kezdetén lépten-nyomon jelzi, hogy mennyire szorong hazájáért, mennyire haza vágyik és milyen zaklatottá teszik a hírek – idővel azonban, úgy tűnik, ez a honvágy átalakult, enyhült és, mondhatni, megszépült. Ennek nemcsak az időbeli és térbeli távolság az oka, hanem az is, hogy Oláh brüsszeli évei alatt elkezdett egy újféle imázst felépíteni: a humanista íróét, aki a korszak nagyjaival levelezésben áll, egymás műveit lektorálják, de ugyanakkor ő egyszersmind egy Habsburg-hű politikus is. Ahogyan *Leveleskönyv*ébe is gondosan megválogatta, kiknek és miről szóló leveleit veszi fel, ugyanilyen alapos megfontolások vezethették, amikor a *Hungariát* megírta. Ha a *Leveleskönyv* politikai portfólió készülő egyházi karrierjéhez, akkor a *Hungaria* belépő a respublica litteraria elit klubjába: Magyarország, ahonnan a szerző származik, maga a tejjel-mézzel folyó Kánaán. Az önkéntes száműzetés, bár szomorú élethelyzet, de egyszersmind kiváló alkalom is egy új szerzői profil létrehozására. A brüsszeli évek írásai alapján, úgy tűnik, Oláh ügyesen használta fel a rendelkezésére álló időt: az emigráns megtalálta hangját és hazatalált.

22 „Huius princeps *nostra hac aetate est Radwl, qui* waÿwoda appellatur." [Kiemelés tőlem: Sz. E. R., ezeket a szavakat toldotta be Oláh a margón.] – Wien, ÖNB, Cod. Lat. 8739, 20r. A szövegben VII. Raduról van szó, aki 1535–1545 közt immáron második ízben töltötte be ezt a tisztséget.

23 Kulcsár Péter, *Oláh Miklós: Athila, utószó* = *Humanista történetírók,* vál., szöveggond. és jegyz. Kulcsár Péter, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977, 1093.

Tóth Gergely

Az erazmista szatirikus és a bebörtönzött mártír

Bocatius két műve, a *Hungaroteutomachia* és az *Olympias carceraria*

Ki készítette a *Hungaroteutomachiát*? Ez a kérdés már 1606 augusztusában elhangzott, de nem filológusi kíváncsiság motiválta a kérdezőt. Bocskai István foglyul ejtett és bebörtönzött diplomatáját, Johannes Bocatiust faggatták erről vallatói, sőt kínvallatói a prágai várban.[1] A felfokozott érdeklődés oka nyilvánvalóan az volt, hogy a *Hungaroteutomachia*, amelyet a pórul járt követnél megtaláltak,[2] nagyon súlyos, terhelő állításokat tartalmazott, amelyek sokszo-

1 A vallatási kérdéssorok, illetve Bocatius azokra adott válaszai megjelentek Johannes Bocatius műveinek Csonka Ferenc által készített összkiadásában. A kiadás címe: Ioannes Bocatius, *Opera quae exstant omnia, Poetica* (I–II), *Prosaica* (III), edidit Franciscus Csonka, Bp., Akadémiai, 1990–1992 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisquae Aevorum, Series Nova, 12/1–3). A vonatkozó részt ld. *Uo.*, III, 217, 221. (Az első hivatkozás az 1606. augusztusi vallatás kérdéssorát jelöli, míg az utóbbi oldalszám már egy 1607. január 4-én lezajlott vallatás kérdéssora, tehát többször is rákérdeztek nála.) Az 1606. augusztusi vallatás kérdéssorának a fordítása is megjelent, a Csonka Ferenc által magyarított Bocatius-mű, az *Olympias carceraria* függelékében. Ld. Bocatius János, *Öt év börtönben: 1606–1610,* ford., jegyz., utószó Csonka Ferenc, Bp., Európa, 1985, 153–156. (A *Hungaroteutomachiá*ra vonatkozó kérdést ld. *Uo.*, 153.) Bocatius első, nyomtatásban is megjelent életrajza: Matthias Belius (Bél Mátyás), *Praefatio* = M. B., *Adparatus ad historiam Hungariae sive collectio miscella, monumentorum ineditorum partim, partim editorum, sed fugientium,* Posonii, Royer, 1735(–1746.), I, sztlan (Bocatius *Commentatio epistolica* és *Iaurinum redivivum* c. műveinek kiadása előtt, a 316. és a 317. oldalak között); még ld. Janson Vilmos, *Bocatius János élete és munkái,* Bp., „Élet", 1918. Életéről és munkásságáról máig a legjobb tanulmány: Csonka Ferenc, *Utószó* = Bocatius, *Öt év börtönben, i. m.,* 187–244.

2 A *Hungaroteutomachia* nem került bele az összkiadásba – Csonka ismeretlen okból kihagyta belőle, minden bizonnyal azért, mert elkerülte a figyelmét, vagy pedig azért, mert nem tartotta azt Bocatius munkájának. Bocatius szerzősége egyébként a legutóbbi időkig fel sem merült a mű kapcsán, de ez nem is csoda, hiszen magát a művet is teljesen mellőzte a kutatás (csupán két szerző említette korábban, illetve az elmúlt években Kees Teszelszky és Zászkaliczky Márton többször is). A *Hungaroteutomachiá*t 2014-ben jelentettük meg

rosan kimerítették a felségsértés vádját. A szóban forgó alkotás szerint Rudolf császár és magyar király hazug, törvényszegő, nem tartja be a honi törvényeket; Rudolf anyját az „Acheronba vitték le" – ami a korabeli szóhasználatban a poklot jelenti –; továbbá a császári hadvezér, Belgiojoso egy elvetemült, pénzéhes gazember, aki a császár tudtával követte el gonosztetteit Magyarországon (talán nem árt megemlíteni: Belgiojoso volt az egyik kínvallató, akinek tudvalevőleg volt mit törlesztenie Bocatiusnak, s nem is elsősorban a *Hungaroteutomachia* miatt).[3] Nem csoda, hogy Bocatius soha nem ismerte el a szerzőségét: a vallatóknak kitérő választ adott, s hallgatott róla a börtönéveit elbeszélő *Olympias carceraria* című emlékiratában is. Ám a kérdéses mű szinte az utolsó betűig rá vall – talán a leginkább a szóhasználat és a stílus, valamint a *Hungaroteutomachia* és Bocatius egyéb művei közötti számos (több mint száz) szövegszerű megfelelés.[4]

A *Hungaroteutomachia,* azaz „Magyarnémetharc" egy három „felvonásból" álló dialógus, csekély, de humoros cselekménnyel. Hat szereplője van, akik hat nemzetet, és két tábort képviselnek: az egyik oldalon a Bocskai-párti magyar, erdélyi és török szereplő áll, a másikon pedig a császárhoz lojális német, olasz és lengyel szereplő. Bocatius főként a magyar és a német, illetve a magyar és az olasz szereplők vitáján keresztül fejtette ki a Bocskai-felkelés okait

Kees Teszelszkyvel közösen, kritikai kiadásban és egyben magyar fordításban; ekkor tisztáztuk a szerzőség kérdését is. Ld. Johannes BOCATIUS, *Hungaroteutomachia vel colloquium de bello nunc inter Caesareos et Hungaros excitato. – Magyarnémetharc, avagy beszélgetés a császáriak és a magyarok között most fellángolt háborúról,* kiad., ford., jegyz. TÓTH Gergely, bev. Kees TESZELSZKY, TÓTH Gergely, Bp., ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke – Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2014. Bocatius művéről kiadásunk nyomán még ld. SZÖRÉNYI László, *Ioannes Bocatius eposza, a Matthiados carmina herocia (Kassa, 1614)* = SZ. L., *Latin és röhej. Tárcák és tanulmányok,* Bp., Nap Kiadó, 2015, 166–181, itt: 180–181. A három „beszélgetésből" álló *Hungaroteutomachia* vonatkozó helyeire az alábbiakban nem oldalszám szerint, hanem a beszélgetés száma, s az általunk kialakított szakaszbeosztás szerint, tehát a vonatkozó szakasz(ok) számát megadva hivatkozunk. (Pl. III,12.)

3 A fent említett állítások: „A császár nem tartotta be az egyezményeket és nem tartotta meg az ígéreteit. Emettől elragadott, másnak meg eladott javakat, amelyeket előzőleg törvénytelenül és jogtalanul kobzott el." Ld. BOCATIUS, *Hungaroteutomachia, i. m.,* I, 12; „Ehhez járult az alkalom, amelyet a császár 1603-ban elhunyt anyjának temetése kínált. Fejetekbe vettétek ugyanis, hogy amiként máshol, úgy a szabad királyi városok templomaiban is megünneplitek a magatok módján az Acheronba vezető temetési menetet" *Uo.*, II, 40; „Barbiano zsarnoksága miatt, aki a magyar jogszabályainkkal szembemenve, eszeveszett dühöngéssel emészt el mindent, ahogy kedve tartja" *Uo.*, II, 9.

4 E megfelelésekre ld. TÓTH Gergely, *A Hungaroteutmachia: Szerzőség, szöveghagyomány, a kiadás elvei és felépítése* = BOCATIUS, *Hungaroteutomachia, i. m.*, 7–21, itt: 9–11. Még ld. ugyanezen szövegkiadás tárgyi jegyzeteit.

– természetesen a magyar résztvevő szájába adva a fejedelmi udvar érveit –, hangoztatta a törökkel való szövetkezés szükségességét, és utasította vissza a Bocskaival és általában a felkelőkkel szembeni vádakat. A mű egyértelműen propagandacélokra készült, és kifejezetten a német közvéleménynek, valamikor 1605 őszén.[5] Érvanyaga nagyrészt megfeleltethető Bocskai udvarának egyéb ilyen típusú kiadványainak tartalmával – ez kiderül Kees Teszelszky és Zászkaliczky Márton kutatásaiból, illetve magam is számos párhuzamot találtam a *Hungaroteutomachia* és a fejedelem híveinek (egyéb) kiáltványai között.[6] Maga a forma, a stílus, és általában a megvalósítás azonban egészen unikális.

Bocatius egyik előképe a humanisták által felélesztett, ún. lukianoszi komikus-szatirikus dialógus volt, amely az antik komédiából és a római szatírából táplálkozik. Ide tartoznak Erasmus dialógusai is, jelesül a *Colloquia familiaria* egyes darabjai.[7] Bocatius jó érzékkel követi az erasmusi mintát: művében feltűnnek vígjátéki, dramatikus elemek (különösen az egyes dialógusok elején és végén), nincs hiány vaskos és finom humorban, s egyre-másra plautusi, terentiusi reminiszcenciák fűszerezik a párbeszédet.[8] S hogy teljes legyen a

5 Bocskai környezete folyamatosan figyelte a felkelés külföldi visszhangját, s magát a fejedelmet is élénken foglalkoztatták a személyével foglalkozó propaganda-kiadványok – amint arról Bocatius maga is beszámol az *Olympias*ban. E propagandakiadványokra, illetve Bocskai és udvara reakcióira ld. G. Etényi Nóra, *A Bocskai-szabadságharc európai propagandája,* Confessio, 2006/3, 24–34, különösen: 25–30. Még ld. a következő jegyzetet.

6 A Bocskai-féle propaganda legfontosabb alkotásaira, eme alkotások tartalmára, s a köztük lévő viszonyra ld. G. Etényi, *i. m.;* Kees Teszelszky–Zászkaliczky Márton, *A Bocskai-felkelés és az európai információhálózatok: Hírek, diplomácia és politikai propaganda (1604–1606),* Aetas, 2012/4, 49–121. A *Hungaroteutomachia* és eme propagandakiadványok közötti kapcsolatra, párhuzamosságokra ld. *Uo.*, 103–104, ill. Bocatius, *Hungaroteutomachia, i. m.*, 233–253. passim. (Az általunk írt tárgyi jegyzetekben.)

7 Az említett dialógustípusra újabban ld. Petneházi Gábor: *Bevezetés* = Rotterdami Erasmus, *Beszélgetések a keresztény vallásról,* ford., szerk. Petneházi Gábor, Szeged, Lazi, 2012, xvi–xvii; Petneházi Gábor, *Humanista irodalom és politikai publicisztika határán: Kovacsóczy Farkas (1540–1594) politikai beszédei és Erdély kormányzásáról írott Dialógusa,* doktori disszertáció, Szeged, 2013, 103, 104, 109, 110, 114–115, 127; Uő, *A rejtőzködés formája: A dialógus elmélete és gyakorlata Kovacsóczy Farkas művében,* kézirat, 2016. (Köszönöm Petneházi Gábornak, hogy az utóbbi, megjelenés előtt álló munkáját megosztotta velem.)

8 Jó példa erre a harmadik dialógus eleje, ahol a német szereplő szörnyű másnapossága panaszkodik az előző este megivott tokaji borok miatt – a szájába adott *totus tremo* kifejezés terentiusi reminiszcencia (*Eunuchus,* 83–84.) –, a magyar szereplő pedig a „kutyaharapást szőrével" elvének alkalmazására biztatja. Bocatius, *Hungaroteutomachia, i. m.*, III, 1–3. A jelenet a német *ebrietas*-toposz humoros megfogalmazása is egyben, amelyre ld. alább. Egyébként Bocatius költői műveiben, így II. Mátyásról szóló eposzában (1614) is felfe-

kép, Erasmus-idézetek is nagy mennyiségben fellelhetők a szövegben. Tehát e jellegzetes humanista műfaj egyik kései remekét láthatjuk Bocatius művében, amihez hasonlót alig találni a korabeli magyarországi irodalomban.[9]

A másik formai és részben tartalmi előkép a 16. században felfutó német röpirat-, illetve hírlapirodalomban, illetve az igen gazdag, ugyancsak főleg német Turcica-irodalomban keresendő – a török- és német-toposzok, az aktuális politikai helyzet jól értesült taglalása a *Hungaroteutomachiá*ban világosan ebbe az irányba mutatnak.[10] Sőt, e megállapításon túl egy konkrétabb párhuzamot is vonhatunk. Valószínű ugyanis, hogy az első változatában 1522-ben keletkezett, ismeretlen szerzőségű, *Eine Unterredung* című alkotás[11]

dezhető a római vígjáték nyelvezetének hatása, de ez inkább az archaizáló helyesírásban nyilvánul meg. Ld. SZÖRÉNYI, *i. m.*, 171.

9 Távoli rokonságban áll vele Bogáti Fazakas Miklós verses dialógusa (*Harom ieles foe hadnagyoknac, az Nagy Sándornac, Anibalnac, és az romai Scipionac, az bodogsagnac hellyén az foe helyroel valo vetélkedésec,* Kolozsvár, 1577), amely szintén lukianosi mintát követ, mégpedig az Eramus által fordított „Holtak beszélgetése" című dialógus *(Manium dialogus,* Νεκρικοί διάλογοι*)* 12. részét vette alapul. Ám Bogáti Fazakas dialógusa magyar nyelvű és verses formában íródott, vagyis lényegében csak az alapötlet lukianoszi, a kidolgozás nem. A műre ld. DÉZSI Lajos, *Bogáti Fazakas Miklós élete és költői működése,* MKsz, 1895/1, 35–36; a mű lukianoszi gyökereire ld. Géza SZABÓ, *A Hungarian antitrinitarian poet and theologian: Miklós Bogáti Fazakas = Antitrinitarianism in the second half of the 16th century,* eds. Róbert DÁN, Antal PIRNÁT, Bp.–Leiden, 1982 (Studia Humanitatis, 5) 217–219. (Köszönöm Balázs Mihálynak, hogy felhívta figyelmemet Bogáti Fazakas munkájára.) Szintén megemlíthető még itt Kovacsóczy Farkas *De administratione Transylvaniae dialogus* (Kolozsvár, 1584) című alkotása, amely bizonyos elemeiben (fiktív szereplők, illetve a szereplők névadása) szintén kötődik a lukianoszi-erasmusi modellhez, továbbá van aktuálpolitikai színezete is; ám a legkevésbé sem nevezhető szatirikusnak, hanem inkább a platóni és cicerói filozófiai dialógusokkal mutat rokonságot. Kovacsóczy munkájára s említett jellegzetességeire újabban ld. PETNEHÁZI Gábor, *Humanista irodalom, i. m.,* 94–145; Uő, *A rejtőzködés formája, i. m.*

10 A Turcica-irodalom gazdag bibliográfiája: Carl GÖLLNER, *Turcica: Die europäische Türckendrucke des XVI. Jahrhunderts, MDI–MDL,* I, Editura Academiei R. P. R., Bucureşti-Berlin, 1961; Uő., *Turcica: Die europäische Türckendrucke des XVI. Jahrhunderts, MDLI–MDC,* II, Editura Academiei Republicii Socialiste Romania, Bucureşti–Baden-Baden, 1968. Az európai nyilvánosságban megfogalmazódó törökkép általános elemzését ld. Uő, *Turcica,* III, *Die Türkenfrage in der öffentlichen Meinung Europas im 16. Jahrhundert,* Editura Academiei Republicii Socialiste România, Bucureşti–Baden-Baden, 1978. A törökökkel kapcsolatos toposzok kialakulására, fejlődésére fontos elemzés: KISS Farkas Gábor, *Politikai retorika a törökellenes irodalomban = A magyar irodalom történetei,* I, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Bp., Gondolat, 2007, 204–216.

11 *Eine Unterredung gegen die Türken: Traktátus Mohácsról,* ford. SÁRA Balázs, jegyz. RADEK Tünde, közread. BALOGH F. András, Bp., Littera Nova, 2003. (Köszönöm Kiss Farkas Gábornak, hogy felhívta a figyelmem erre a műre.) Az *Unterredung* kiadását ismertető – nem ok nélkül igen kritikus – recenziójában Németh S. Katalin fontos adalékokkal szolgál a

volt a közvetlen mintája a *Hungaroteutomachiá*nak – vagy valamely más, igen hasonló típusú munka. Az *Unterredung* szerzője dialógusformában latolgatja a török elleni fellépés lehetőségeit. Már a szerkezet tekintetében is nagy a hasonlóság, hiszen e munkában is nemzetek a szereplők, továbbá két szembenálló oldal van (egyik oldalon a török és a cigány szereplő, a másik oldalon a remete és a katona, mindkettő magyar). Emellett a törökökkel és németekkel kapcsolatos toposzok is sűrűn szerepelnek benne – csakúgy, mint a *Hungaroteutomachiá*ban.[12]

Bocatius tehát bőségesen merít a Turcica-irodalomból és annak közhelyeiből művében, viszont a teljesen új politikai szituációnak köszönhetően a toposzok funkciói megváltoztak nála. A német dialógusban még leginkább a török szájából hangzanak el a németekkel, pontosabban a német katonákkal szembeni klasszikus toposzok (részegeskedés, fegyelmezetlenség, nők a táborban, bujaság), viszont a *Hungaroteutomachiá*ban már a magyar szereplő panaszolja el őket, mint a tizenötéves háború szomorú tapasztalatát.[13] Módosult a helyzet a török-toposzokkal is: az *Unterredung* alkotója még a magyar szereplőkkel mondatja el a törökökre vonatkozó közhelyeket (álnokok, hitszegők, kapzsik, a keresztények legfőbb ellenségei), míg Bocatius már a német és az olasz szereplővel.[14] Igencsak érdekes ugyanitt a magyar szereplő reakciója is. Ő ugyanis cinikus vállvonogatással fogadja a törökök démonizálását, mondván, a törökök már nem a magyarokat, hanem a németeket fenyegetik.[15] Bocatius emellett, az új helyzetnek megfelelően, egészen máshogyan tálalja

---

művel kapcsolatban, s egyben jó eligazítást nyújt a német Turcica-irodalom magyarországi feldolgozásaira. Ld. Németh S. Katalin: *Eine Unterredung gegen die Türken: Traktátus Mohácsról* [Recenzió], MKSz, 2003/3, 404–407.

12 Az *Unterredung*ban bőséggel sorjázó török-toposzokra, azok előzményeire ld. Balogh F. András, *Die deutschsprachigen Ungarnflugschriften von Anfang des 16. Jahrhunderts* = *Eine Unterredung, i. m.,* 5–39, itt: 24–34. A fentebb már említett német *ebrietas*-toposzra ld. Radek Tünde, *Utószó* = *Eine Unterredung, i. m.,* 171–180, itt: 175–176.

13 Ld. *Eine Unterredung, i. m.,* 123, 126–127, 128, 131; Bocatius, *Hungaroteutomachia, i. m.,* I, 58–65.

14 Ld. *Eine Unterredung, i. m.,* 115–116, 117, 118, 120–121, stb.; Bocatius, *Hungaroteutomachia, i. m.,* III, 46–51, 106–112, 123–126.

15 Ld. Bocatius, *Hungaroteutomachia,* III, 52, 185–186. Egyébként ugyanilyen elrettentő eszközként használta később a törököket Bethlen Gábor is propagandájában, ahogyan azt Almási Gábor egy tanulmányában bemutatta. Ld. Almási Gábor, *Bethlen és a törökösség kérdése a korabeli propagandában és politikában* = *Bethlen Gábor és Európa,* szerk. Kármán Gábor, Kees Teszelszky, Bp., ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke–Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2013, 311–366, különösen 321–323.

a klasszikus védőbástya-toposzt is, mint a korábbi politikai irodalom.[16] Előadásában a magyar szereplő azt hánytorgatja fel a német szereplőnek, hogy a birodalom kétszáz éven át a magyarokat tartotta védőpajzsként a török ellen, de nem „óvta meg" őket eléggé, úgyhogy ennek vége, legalábbis amíg a császár nem egyezik ki a magyarokkal.[17] Érdekes látni, hogy Bocskai török szövetsége a propagandairodalomban is mennyire új helyzetet teremtett: a régi argumentumok, sztereotípiák elvesztik jelentőségüket, vagy éppen új funkciót, értelmet nyernek. Már emiatt is különleges mű a *Hungaroteutomachia,* de leginkább műfaja, megformáltsága, remek stílusa miatt.

Bocatius tehát Bocskai követeként utazott a Német Birodalomba, nagy mennyiségű propagandaanyaggal, köztük a *Hungaroteutomachiá*val.[18] Küldetését csak Heidelbergben, a pfalzi választónál tudta teljesíteni, ugyanis nem sokkal ezután elfogták, majd a császár emberei Prágába hurcolták.[19] Öt évig raboskodott a városban, bizonyosan Rudolf személyes bosszúja miatt. Ennek emlékét írta meg az *Olympias carceraria* című, kéziratban maradt munkájában – 1612-ben, már Rudolf halála után.[20] Ami a munka műfaját illeti, arra

16 A toposzra, annak kialakulására, ld. TERBE Lajos, *Egy európai szállóige életrajza: Magyarország a kereszténység védőbástyája,* Egyetemes Philologiai Közlöny, 1936, 297–351; VESZPRÉMY László, *A „kereszténység védőbástyája"* = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon, V, főszerk. KŐSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsanna, Bp., Balassi, 2006, 336–337; MARTON József, *Magyarország képe és megítélése Enea Silvio Piccolomini életművében,* ItK, 110(2006), 457–477, különösen: 469–476; SZÁRAZ Orsolya, *A kereszténység védőbástyája,* Studia litteraria, 50(2012), 51-67.

17 BOCATIUS, *Hungaroteutomachia, i. m.,* I, 40–41; III, 186–189. Ez a gondolat Bocskai 1605. évi kiáltványában is megjelenik. Ugyanakkor a Habsburg-propaganda természetesen Bocskait tette felelőssé a védőbástyaszerep megszűnéséért. Ld. VESZPRÉMY, *i. m.,* 336; SZÁRAZ, *i. m.,* 59.

18 A Bocatiusnál elfogásakor talált gazdag propaganda-anyagra ld. Kees TESZELSZKY, *Üzenet az utazótáskában: Diplomáciai kapcsolatok Németalföld és Magyarország között a Bocskai-felkelés alatt = Portré és imázs: Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban: R. Várkonyi Ágnesnek egy jeles nap örömére tanítványaitól,* szerk. G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó, Bp., L'Harmattan, 2008, 115–134; Kees TESZELSZKY, *Bocskai István követének iratai az európai politika tükrében = Színlelés és rejtőzködés: A kora újkori magyar politika szerepjátékai,* szerk. G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó, Bp., L'Harmattan–Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2010, 143–163.

19 Elfogatásának és Prágába vitelének körülményeiről maga számol be emlékiratában. Ld. Johannes BOCATIUS, *Olympias carceraria* = BOCATIUS, *Opera quae exstant omnia, i. m.,* III, 111–185; az elfogatásra ld. *Uo.,* I, 80–112. (az emlékirat latin szövegére a Csonka-féle beosztás alapján hivatkozunk, vagyis az egyes „classis"-okat jelző római, illetve a szakaszokat jelölő arab számok szerint). Magyar fordításban ld. BOCATIUS, *Öt év börtönben, i. m.,* 38–50. Az elfogatásra még ld. JANSON, *i. m.,* 21–23; CSONKA, *i. m.,* 212–214.

20 A mű nem keverendő össze a tévesen szintén *Olympias carceraria* címen emlegetett,

többféle válasz adható. Első olvasatban egyértelműen emlékirat; célszerűbb azonban, ha apológiáról beszélünk – Bocatius már a mű elején kijelenti, hogy a „rossz nyelvek", félreértések, mendemondák ellen akarta megírni a munkáját.[21] Az apológia eszközei tekintetében Bocatius *Olympias*a egyértelműen rokonítható Bethlen Miklós önéletírásával, illetve alkalmazhatók rá Tóth Zsombor bizonyos megállapításai, aki a Bethlen-féle önreprezentációs technikákat vizsgálta.[22] Bocatius ugyanis – Bethlenhez hasonlóan – protestáns mártírként igyekszik láttatni magát az *Olympias*ban. Műfaja ezért bizonyos szempontból „mártíremlékiratnak" mondható, legalábbis Bocatius ezt akarja elhitetni az olvasóval.[23] (Tegyük hozzá, hogy eme perszóna „kidolgozása"

Bocatius által írt német nyelvű versgyűjteménnyel, amely 1611-ben jelent meg. A könyv címlap nélküli egyetlen csonka példányára ld. *Régi magyarországi nyomtatványok,* II, *1601–1635,* szerk. Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Bp., Akadémiai, 1983, nr. 1013. A versgyűjteményt ismerteti Janson, *Bocatius János, i. m.,* 57–60. A mű címe valójában *Bocatius redivivus* lehetett, amint azt Csonka Ferenc meggyőzően tisztázta. Ld. Csonka, *i. m.,* 229–233. A versgyűjtemény kritikai kiadását ld. Bocatius, *Opera quae exstant omnia, i. m.,* II, 605–665. (A címkérdést Csonka Ferenc itt is alaposan taglalta. Ld. *Uo.*, 605.)

21 Bocatius, *Olympias carceraria, i. m.,* Praef. 2; magyar fordításban: Bocatius, *Öt év börtönben, i. m.,* 7. Az *Olympias*ra ld. újabban Voigt Vilmos, *Evilág és túlvilág a magyar protestáns meditációs és emlékirat-irodalomban a 17. század elején = Menny és pokol a barokk kori ember életében,* szerk. Báthory Orsolya, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 7), 385–399, különösen: 386–392.

22 Tóth Zsombor, *A koronatanú: Bethlen Miklós: Az „Élete leírása magától" és a XVII. századi puritanizmus,* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007 (Csokonai Könyvtár, 40) 164–187.

23 A magyarországi protestáns mártír-irodalomról az utóbbi egy-két évtizedben több tanulmány, tanulmánykötet jelent meg, és számuk a reformáció 500 éves évfordulója alkalmából bizonyosan tovább fog gyarapodni. Ld. Győri L. János, *Mártírium, puritanizmus, retorika: Két XVII. századi magyar református prédikációs kötet tanulságai,* Irodalomtörténet, 31(2000), 51–71; Keserű Gizella, *Comenius történeti munkájának magyar fordításai és a kora újkori protestáns mártirológia = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban: A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai,* szerk. Balázs Mihály, Gábor Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2007, 313–332; Nagy Réka, *Protestáns mártirológia és élettörténeti narráció – Szőnyi Nagy István 17. századi református lelkész példája = Uo.*, 333–354; Kohlmann Zsuzsanna, *Szenvedés és mártírsors a gályarab dokumentumokban = Uo.*, 355–365. A témával foglalkozó tanulmánykötetek: *Protestáns mártirológia a kora újkorban,* szerk. Csorba Dávid, Fazakas Gergely Tamás, Imre Mihály, Tóth Zsombor, Studia Litteraria, 2012/3–4; *Mártírium és emlékezet: Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században,* szerk. Fazakas Gergely Tamás, Imre Mihály, Száraz Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015. Bocatius emlékiratát azonban ilyen szempontból még nem vizsgálták a kutatók – persze ez a mellőzés jogos is, mert nem tipikus mártíremlékiratról van szó, hanem inkább „pseudo-mártíremlékiratról". (A mártíremlékiratra mint

nem okozott nehézséget neki. Tanulóévei során Wittenbergben teológiát is hallgatott, s nyilván ennek tudható be kimagasló szentírásismerete, és a bibliai exemplumok virtuóz alkalmazása, ami egyébként minden művére jellemző.)[24] A Bethlen emlékiratával való rokonítás emellett azért is szerencsés, mivel Bocatius *Olympias*a – csakúgy, mint Bethlen önéletírása – „börtönirodalomnak" tekinthető, hiszen Bocatius műve is, habár nem börtönben íródott, de egy fogságban töltött időszak elbeszélést tartalmazza. Így a kora újkori, fogságban írt munkákkal is kimutathatók párhuzamai, mivel Bocatius, mint látni fogjuk, ugyanazokat a mintákat találja meg saját élethelyzete prezentálására, mint amazok. Vagyis Bocatius kettős mintarendszerrel dolgozik: egyrészt mártíromság-előképeket, illetve ezzel kapcsolatos exemplumokat alkalmaz, másrészt – az előbbitől nem függetlenül – a fogság mint élethelyzet bibliai, antik és kora újkori történeteihez, példáihoz fordul segítségért.[25] Valós sorsát, igazi arcát csak eme sűrű exemplum-háló mögött láthatjuk – többnyire elég homályosan.

Bocatius már a bevezetőben felveszi a protestáns mártír szerepét: példaként állítja saját esetét a „keresztyén testvérek elé", bizonyítva ezzel, hogy a hitért üldöztetést kell szenvedni.[26] A mártír-szerepkör azonban akkor teljesedik ki és lesz a továbbiakban fő mozgatóerő, amikor leírja, hogyan és milyen megfontolásból vállalta el a követséget. Ehhez valóságos példatárat hoz, amely részben erősen antik jellegű: alapja a cicerói „dulce et decorum pro patria mori", exemplumai pedig főleg antik héroszok, mint Nisus és Euryalus, Marcus Curtius, Iphigeneia (!), illetve Attilius Regulus. Vagyis Bocatius itt még vérbeli erazmistaként jelenik meg. De ugyanitt már Krisztus és Jónás sorsához

műfajra ld. CSORBA Dávid, *Kora újkori kálvinista mártírműfajok magyar földön = Protestáns mártirológia, i. m.,* 37–54, különösen: 41–42.) Annyi azonban leszűrhető e tanulmányokból – s egyben témánk szempontjából is fontossággal bír –, hogy már a 16. században kialakult egy protestáns mártírfogalom (amely nem szükségképpen jelentett vértanúságot), s megkezdődött a protestáns mártírok számbavétele, történetük megírása – vagyis Bocatiusnak volt honnan merítenie az ötletet, hogy magát is hasonlóan mutassa be.

24 Ld. erre CSONKA, *i. m.,* 205.

25 Ez a mintakövetés, a bibliai, retorikai és egyéb előképek, exemplumok állandó alkalmazása a kora újkori börtönirodalom egyéb alkotásaira is jellemző. 17. századi angol példákkal ld. Dosia REICHARDT, *The Constitution of Narrative Identity in Seventeenth-Century Prison Writing = Early Modern Autobiography: Theories, Genres, Practices,* eds. Ronald BEDFORD, Lloyd DAVIS, Philippa KELLY, Ann Arbor, The University of Michigan Press, 2006, 115–129.

26 BOCATIUS, *Olympias carceraria, i. m.,* Praef. 9–12; magyar fordításban: BOCATIUS, *Öt év börtönben, i. m.,* 9–10.

is hasonlítja saját szerepvállalását.[27] Ez a kettősség, vagyis az antik-humanista, illetve bibliai, protestáns párhuzamok kettőssége végig érzékelhető a műben, s egyben Bocatius erudíciójának két forrását is mutatja – vagyis az erazmista humanista műveltséget, illetve az evangélikus teológiai stúdiumokat.

A börtönévek elbeszélésekor többféleképpen nyilvánul meg az említett szerepkör. Egyrészt Bocatius nyíltan céloz többször is mártír voltára: az egyházért küzdő és sebeket szerző alakként, illetve egyenesen mártírként, „mártírjelöltként" láttatja magát.[28] Feltűnnek nála a mártír-, illetve szentéletrajzok toposzai: Isten szól hozzá, kísértések környékezik, megvallja hitét vádlói előtt, valóságos passión megy át (a kínvallatás leírásakor), rosszakaróit megbünteti Isten, továbbá égi hang biztatja a szökésre.[29] Számtalanszor hasonlítja emellett saját sorsát Krisztuséhoz,[30] ami egy nagyon tudatos, az egész művön végigvitt

27 A követség elvállalásának leírását, és az ott felsorolt példákat ld. Bocatius, *Olympias carceraria, i. m.,* I, 19–20; magyar fordításban: Bocatius, *Öt év börtönben, i. m.,* 17. Iphigeneia, Jónás és Krisztus felemlegetése („Maga a Megváltó is egyedül szenvedett mindenkiért", ahogyan tehát Bocatius a magyar nemzetért) még azt is elképzelhetővé teszi, hogy szerzőnk a Tóth Zsombor által említett paraklétoszi (közbenjárói, engesztelői) szerepkörrel kacérkodott e helyen. Vö. Tóth Zs., *i. m.,* 187–192.

28 „Térdre borulva, szívem legmélyéből kérem az Istent […] tegyen engem olyan bátorrá, mint az egykori mártírokat *(quo priscos martyres animo esse faciat)*", ld. Bocatius, *Olympias carceraria, i. m.,* II, 15; itt idézett fordítása: Bocatius, *Öt év börtönben, i. m.,* 61; a „mártírjelölt" *(martyrum candidatus)* kifejezés: Bocatius, *Olympias carceraria, i. m.,* II, 39; fordítása: Bocatius, *Öt év börtönben, i. m.,* 69.

29 Az említett szöveghelyek (a forráshelyet csak az első helyen jelöljük, utána értelemszerűen római és arab számmal a kritikai kiadásra, zárójelben pedig a fordítás oldalszámára hivatkozunk): Krisztus („vagy az általa küldött angyal") szól hozzá: Bocatius, *Olympias carceraria, i. m.,* I, 113. (Bocatius, *Öt év börtönben, i. m.,* 48.); kísértések környékezik, mivel át akarják téríteni katolikusnak: II, 44. (72); megvallja hitét vádlói előtt: II, 45–46. (72–73); valóságos passión megy át (a kínvallatás leírásakor): II, 24–26. (64); rosszakaróit megbünteti Isten: III, 3–12. (76–79); égi hang biztatja a szökésre: V, 33. (114). Az ehhez hasonló utalások gyakoriságát szintén jelzi tanulmányában Voigt Vilmos. Ld. Voigt, *i. m.,* 387.

30 A Krisztusra, elsősorban Krisztus passiójára való hivatkozások összefüggésben saját sorsával (a szöveghelyek megjelölése ugyanúgy történik, mint a 29. jegyzetben): „A Megváltó is egyedül szenvedett": Bocatius, *Olympias carceraria, i. m.,* I, 20. (Bocatius, *Öt év börtönben, i. m.,* 17); Az embert, aki feladja őt, Júdásnak nevezi: I, 46, 113, 114; IV, 13. (26, 47, 48, 95); Rosszakarója később felakasztja magát, mint Júdás: V, 80. (127); a foglárnak azt mondja: „Vagyok, aki vagyok": I, 120. (50); „Akárcsak a Krisztust felfeszítő katonák, egymás között szétosztották ruháimat": I, 126. (52); A zsidók is sokféleképpen vélekedtek Krisztusról, ahogy most az emberek róla: I, 133. (55); „Én, az áldozati bárány": I, 136. (56); „Megváltóm szenvedéseiből is ki kell vennem részemet": II, 3. (57); „Üdvözölnek, mint Krisztust a passióban […] leköpdösnek, ütlegelnek […] »Üdvözlünk, Magyarország megváltója!« Bocsáss meg nekik, mennyei Atyám, könyörögtem hangosan, mert nem

koncepció – egyben a legkézenfekvőbb is, mivel a Krisztus-követés, Krisztus sorsának imitálása, beteljesítése a mártíriummal kapcsolatos alapvető gondolat, s a protestáns teológiai, illetve mártirológiai irodalomban is igen korán megjelenik.[31] A másik kiemelten hangsúlyos motívum Bocatiusnál a Jób-szereppel való azonosulás, ugyanúgy, mint Bethlen Miklósnál.[32] Természetesen a jóbi szenvedések emlegetése szintén a mártír-szerepet erősíti a műben.

A mártír-szerepkör exemplumaitól többé-kevésbé különválaszthatók a börtönlét, illetve tágabb összefüggésben a kitaszítottság, az elvekért, illetve a személyes hitért való meghurcoltatás antik, bibliai és protestáns példái, amelyek szintén igen gyakran felbukkannak a *Olympias* cselekményében. Ami az antik előképeket illeti, szerzőnk szívesen és gyakran hivatkozik a két száműzött antik nagyságra, Ciceróra és Ovidiusra. Az ő sorsuk azért is volt rokonszenves neki, mert mindkettejük írásaiban hangsúlyosan szerepel a férj bukását szintén megszenvedő, levélben vagy versben megszólított hitves. Bocatius felesége is mindent megtett férje szabadulásáért, és sok megpróbáltatáson ment át az évek során[33] – ezért szerzőnk leginkább akkor hivatkozik a két római előképre és azok házastársára, amikor saját hitveséről ír. De gyakran önállóan is felidézi alakjukat, mintegy velük példázva saját sorsát.[34] Ilyen „tár-

tudják, mit cselekszenek": II, 24–26. (64); „Máté 4. szerint a Sátán is így támadt az Úrra, amikor balga módon megkísértette őt", II, 49. (74); „Aztán az én Uram Krisztusom példájára sem az őrséggel, sem az odahengerített és lepecsételt kővel, sem a zsidók lábaihoz való borulással nem fogok többé törődni": V, 43. (117); A szökés igazolására Jézusra hivatkozik: „hiszen neki is menekülnie kellett hol Heródes, hol a zsidók elől": V, 47. (118).

31 A kérdésre ld. FABINY Tibor, *Mártírium mint szó és tett William Tyndale életében és halálában = Mártírium és emlékezet, i. m.,* 15–29, különösen: 16–17; RESTÁS Attila, *Konfesszionalitás és mártirológia Keckermann retorikai műveiben = Uo.,* 63–71. Voigt Vilmos a már idézett tanulmányában a krisztusi szenvedéstörténetre való sűrű utalások, reflexiók kapcsán felveti, hogy Bocatius számára a passiójáték is modellként szolgálhatott saját megpróbáltatásai leírásakor. Ld. VOIGT, *i. m.,* 391. Ezt persze kizárni nem lehet – mindazonáltal úgy vélem, hogy a mű egészét tekintve erősebbek a mártír- és szentéletrajzokkal való hasonlóságok, s így a passió megidézése is inkább ebbe a modellbe illeszthető be.

32 Jób sorsára való hivatkozás: BOCATIUS, *Olympias carceraria, i. m.,* Praef. 12, I, 112; II, 1, 31; IV, 53. (BOCATIUS, *Öt év börtönben, i. m.,* 10, 47, 57, 66, 106). Jób mint exemplum szerepére Bethlen *Önéletírásá*ban ld. TÓTH Zs., *i. m.,* 168–171.

33 Ld. CSONKA, *i. m.,* 214–216.

34 Ovidius- és Cicero-hivatkozások (a szöveghelyeket úgy jelöljük, mint az 28. jegyzetben): a száműzött Cicero (és felesége): BOCATIUS, *Olympias carceraria, i. m.,* II, 39, 53; III, 42. (BOCATIUS, *Öt év börtönben, i. m.,* 69, 75, 88); a száműzött Ovidius (és felesége): II, 39; III, 43, 49; V, 3, 5, 6, 78. (69, 89, 91, 107, 108, 126). Ide kapcsolódik még az a szellemes részlet, ahol feleségét Pénelopéhez, a hitvesi hűség és állhatatosság egyik archetípusához hasonlítja: IV, 55. (106). Kecskeméti Gábor szintén érzékelte az Ovidiusra és Ciceróra való sűrű hivatkozásokat Bocatius művében, és a jelenséget az antik retorika egyik legfőbb válfa-

ságban" persze a börtönlét is kellemesebb, illetve – szándékos képzavarral élve – „szalonképesebb".

Kézenfekvő minták voltak még szerzőnk számára a bibliai párhuzamok, hiszen mind az Ószövetségben, mind az Újszövetségben bőséggel szerepelnek bebörtönzéssel és fogsággal – illetve ismét tágabb értelemben a kitaszítottsággal, számkivetettséggel – kapcsolatos történetek. Így hát nem csoda, hogy Bocatiusnak saját gyötrelmeiről eszébe jutott a fáraó börtönében sínylődő József, a megvakított, majd bosszút álló Sámson, a Saul elől menekülni kényszerülő Dávid (aki persze a zsoltárok révén is gyakran feltűnik a műben), az üldöztetést „hivatalból" ismerő próféták, Illés, Elizeus, Ézsaiás és Jeremiás (utóbbi sokszor felbukkan bebörtönzése okán), s végül – természetesen – Dániel, valamint az egyik legfontosabb újszövetségi börtönviselt személy, Pál apostol, akinek damaszkuszi fogságát és szökését saját rejtélyes kiszabadulásához is példaként hozza fel.[35] Börtön – és szökés – témakörében Bocatius protestáns előképeket is felhasznált: így Luther, Kaspar Megander, illetve János Frigyes szász választófejedelem alakját, akiknek fogságát szintén megidézi.[36]

Az exemplumokkal jól „megolajozott", s ennek köszönhetően problémamentesen gördülő narratíva csak egyszer csikordul meg – amikor Bocatius beszámol arról, hogy miként kísérelt meg háromszor is öngyilkosságot northeimi fogsága idején. Itt mindenesetre a heroikus póz eltűnik, s az elmondottakból kiderül, hogy elfogatása után szerzőnk teljesen elvesztette lába alól a talajt, és a legvégső eszközhöz folyamodott, hogy e szituációból kiszabaduljon. Vallomása azért is döbbenetes, mert az öngyilkosság főbenjáró bűnnek számított Szent Ágoston óta a keresztény egyházban, illetve a

jával, a törvényszéki szónoklattal *(genus iudiciale)* hozta összefüggésbe, rámutatva, hogy az ehhez kapcsolható szövegkorpuszok – elsősorban Cicero vonatkozó beszédei –, sőt, a *genus iudiciale* elméletének és gyakorlatának az oktatása a 16–17. századi iskolai tananyag szerves részét képezték Magyarországon. Ld. Kecskeméti Gábor, *A genus iudiciale a 16–17. századi magyarországi irodalomban és irodalomelméletben,* ItK, 105(2001), 255–284, különösen: 256.

35 Bibliai előképek a börtönre és üldöztetésre (a szöveghelyeket úgy jelöljük, mint az 28. jegyzetben): József a fáraó börtönében: Bocatius, *Olympias carceraria, i. m.,* III, 35. (Bocatius, *Öt év börtönben, i. m.,* 86); Sámson: V, 43. (117); Dávid: II, 2, 23; IV, 53, V, 47. (57, 63, 105, 118); Illés: III, 25, V, 47. (83, 118); Elizeus: V, 47. (118); Ézsaiás: V, 47. (118); Jeremiás: II, 2, III, 28, 30; V, 47. (57, 84, 85, 118); Dániel: I, 112, III, 24, 25 (65, 83); Pál apostol: I, 88, V. 48. (39, 118). Ókeresztény előképként feltűnik Szent Atanáz: V, 47. (118).

36 A bebörtönzött Luther (a szöveghelyeket úgy jelöljük, mint az 28. jegyzetben): Bocatius, *Olympias carceraria, i. m.,* V, 45. (Bocatius, *Öt év börtönben, i. m.,*118); a bebörtönzött Megander: V, 45. (118); a bebörtönzött János Frigyes szász választófejedelem: V, 2, 45. (107, 118).

világi igazságszolgáltatásban is.[37] Talán az *Olympias* legőszintébb részével van itt dolgunk: szerzőnk ugyanis ezen a ponton szembenéz azzal a mélységes kétségbeeséssel, amit az elfogatása idézett elő benne. De persze nem is Bocatiusról lenne szó, ha ne igyekezne itt is exemplumokkal körülbástyázni motivációit. Eleve azzal vezeti fel a témát, hogy felemlegeti Raziast, aki a Makkabeusok második könyve szerint végzett magával, hogy ne foghassa el az ellenség: Bocatius állítása szerint az ószövetségi hős példája ösztönözte őt is a cselekvésre. Eszébe jutottak még római előképek is, így Catóé, „aki, hogy ne kerüljön Julius Caesar kezeibe, hasonlóan cselekedett, meg más bátor férfiak példája is".[38] Ám Razias ide, Cato oda, az öngyilkossági kísérletek nyílt bevallása mindenképpen meghökkentő, és a korabeli magyarországi irodalomban tudomásom szerint egyedülálló mozzanat.

Nem véletlenül részleteztem fentebb az öngyilkossági kísérletek leírását. Véleményem szerint ugyanis ez a mozzanat élesen világít rá arra az ellentétre, amely a Bocatius által felvett önreprezentáció – vagyis a hitéért és nemzetéért meghurcolt, kvázi mártíromságot, de legalábbis börtönt szenvedő, makulátlan hős alakja –, illetve a fogságára vonatkozó egyéb dokumentumok tanúsága között feszül. Már az sem állja meg a helyét – vagy legalábbis csak részlegesen igaz –, hogy Bocatius a hite miatt szenvedett: éppen a *Hungaroteutomachia*, illetve a nála talált további iratok bizonyítják, hogy szerzőnk következtében ment Németországba, nagyon világos instrukciókkal, konkrét politikai célokkal. Így amikor keresztény mártírnak láttatja magát, nyilvánvalóan csúsztat – ez még akkor is így van, ha a Bocskai-propaganda maga is állandóan felekezeti kontextusban jelent meg, s természetesen a felkelés okai, illetve céljai között is voltak felekezeti természetűek.[39] Ám az sem igaz, hogy állhatatosan kitartott volna hite, illetve ura és megbízója mellett. Vallatói azt nyilatkozták, hogy saját elmondása szerint katolizált, és egy könyvecskét is írt erről (bár e művéről ő máshogy nyilatkozott az *Olympias*ban);[40] a császárhoz írt beadványában

37 Ld. erre FILÓ Mihály–MOLNÁR G. Fruzsina, *Az öngyilkosság a jogtörténetben,* Jogtörténeti Szemle, 2006/2, 32–37, különösen: 33.

38 A három öngyilkossági kísérlet elbeszélése: BOCATIUS, *Olympias carceraria, i. m.,* I, 105–111. (BOCATIUS, *Öt év börtönben, i. m.,* 45–47); Cato és Razias példája: *Uo.,* I, 105. (*Uo.,* 45).

39 Vö. VOIGT, *i. m.,* 387. A Bocskai-felkelés egyik legújabb, elmélyült ismertetése, a kiváltó okoknak és a felkelők sokrétű céljainak alapos bemutatásával: PÁLFFY Géza, *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században,* Bp., História–MTA TTI, 2010 (História Könyvtár – Monográfiák, 27) 351–406. A Bocskai-propagandában szereplő vallási vonatkozású követelésekre újabban ld. TESZELSZKY–ZÁSZKALICZKY, *i. m.,* passim.

40 Kínvallatóinak 1607 elején kelt jelentése, amely ezeket az állításokat tartalmazza: BOCATIUS, *Opera quae exstant omnia, i. m.,* III, App. II/A, 58. (az állításokat ld. *Uo.,* 4, 13);

pedig elárulta Bocskait és mozgalmát, és félreérthetetlen módon felajánlotta Rudolfnak a szolgálatait – egykori urával szemben. Kínosan feszeng az olvasó eme irromány láttán, különösen, ha előtte elolvasta az *Olympiast*. A beadvány tanúsága szerint ugyanis Bocatius még arra is vállalkozott volna, hogy Bocskai ellen fordítja tollát, amellyel vélekedése szerint nagyobb hasznára lenne a császárnak, mint néhány ezer katona – vagyis szorult helyzetében az udvarhű pamfletíró szerepére ajánlkozott.[41] Ám a császár egyáltalán nem bocsátott meg neki, s 1606 őszén már amúgy sem volt szükség rá. Így maradt a hosszú rabság, és az olvasó hajlamos elhinni, hogy szerzőnk a sikertelen pálfordulás után már valóságosan is beleélte magát a mártírszerepbe – mind a börtönben, mind pedig az utólagos visszaemlékezésben, tehát a mű megírásakor –, illetve, hogy e szerep, illetve személyes hite fogódzót jelentett neki. Így Bocatius én-performanciája véleményem szerint nem tudatos hazugság, inkább egy „vágyott én" megnyilvánulása (ahogy Tóth Zsombor is fogalmaz Bethlen kapcsán, bár némileg más összefüggésben).[42]

Egyvalamit még meg kell jegyeznünk az *Olympias*ban felvett szerepek, önreprezentációk kapcsán. A pfalzi választónál tett követi látogatása elbeszélésekor Bocatius nem kendőzte el ténykedését, sőt, elbeszélése szerint a Bocskai-propaganda minden eszközét bevetette, hogy meggyőzze Frigyest

fordításban: Bocatius, *Öt év börtönben, i. m.,* 177, 179. Bocatius egyébként azzal védekezett, hogy rosszindulatból terjesztették el róla, hogy át akart térni, majd pedig, hogy csak azért írta meg a dolgozatát a „pápista" vallás védelmében, mert katolikus cellatársai nem hitték el neki, hogy járatos a katolikus egyház dogmáiban. Ld. Bocatius, *Olympias carceraria, i. m.,* II, 41–43; fordításban: Bocatius, *Öt év börtönben, i. m.,* 70–71. Ám ez a nyakatekert, kétségbeesett magyarázkodás inkább megerősíteni látszik vallatóinak az állításait. Csonka Ferenc is így gondolja, annál is inkább, mivel – amint arra rámutat – Bocatius egy 1606 októberében kelt beadványában jelezte: könyveket kért a prágai vártemplom apátjától, illetve megkérte arra is, hogy nézze át a művet, amelyet ő (Bocatius) áttérése megindoklására írt. Ld. Csonka Ferenc, *A Bocatius-kutatás eredményei és problémái,* ItK, 93(1989), 126–135, itt: 134. (A vonatkozó részt a kérvényből ld. Bocatius, *Opera quae exstant omnia, i. m.,* III, Suppl. VI. 3. [263.])

41 Az 1606. augusztus végén kelt, igen szégyenletes beadványt ld. Bocatius, *Opera quae exstant omnia, i. m.,* III, Suppl. I. (229–239.); fordításban: Bocatius, *Öt év börtönben, i. m.,* 162–176. A Bocskai-ellenes írások készítésének felajánlását ld. *Uo.,* 238; jelentőségére ld. Teszelszky–Zászkaliczky, *i. m.,* 55. Csonka szintén elemzi a beadványt, s ugyancsak jelzi, hogy annak tartalma igen messze áll az *Olympias*ban szereplő önképtől. Mindazonáltal, ha nem is ad felmentést Bocatiusnak tettei alól, mindenesetre megértést mutat iránta, jelezve, hogy a tudós diplomata súlyos (kín)vallatások és megaláztatások után folyamodott ilyen eszközökhöz. Ld. Csonka, *A Bocatius-kutatás, i. m.,* 133–135. Ezzel természetesen mi is egyetértünk.

42 Tóth Zs., *i. m.,* 167.

és diplomatáit a felkelők igazáról. Sőt, azzal a különös jelenséggel találkozhatunk, hogy többször belebújik a *Hungaroteutomachia* magyar résztvevőjének szerepébe. Erre számos példa akad. A dialógusban a magyar szereplő a vita hevében előveszi a *Tripartitum*ot a rendi jogok és az ellenállási jog bizonyítására: Bocatius ugyanezt teszi a pfalzi választófejedelem udvaroncai előtt, legalábbis az *Olympias* szerint.[43] A dialógusban a magyar szereplő az 1525. évi 4. törvénycikkre hivatkozik (ez a hírhedt *Lutherani omnes comburantur*), mint az evangélikusok nyomorúságának bizonyítékára: Bocatius szintén ezzel hozakodik elő a már mondott szituációban.[44] S végül, a dialógusban a magyar szereplő felhánytorgatja a hírhedt 22. artikulust, és a császár bizonyos leveleire célozgat, bizonyítékul Rudolf hitszegésére és törvényszegésére: Bocatius is éppen ugyanezt teszi Heidelbergben, legalábbis az emlékirata szerint.[45] Természetesen ezek az érvek a Bocskai-propaganda részei voltak,[46] így nem csoda, hogy Bocatius „éles helyzetben" – vagyis a pfalzi követsége idején – a gyakorlatba is átültette őket. Jelentőségük csupán annyi e megfeleléseknek, hogy kiderül belőlük, szerzőnk milyen tudatosan látta el feladatát: előbb megalkotott egy karaktert az általa írt propagandaműben, majd el is „játszotta" annak szerepét, amikor szükség volt rá. Ugyanakkor azt is megállapíthatjuk, hogy ezen a ponton illeszkedik bele legjobban a *Hungaroteutomachia*

43 BOCATIUS, *Hungaroteutomachia, i. m.,* III, 11–14, ill. BOCATIUS, *Olympias carceraria, i. m.,* I, 59. (fordításban: BOCATIUS, *Öt év börtönben, i. m.,* 29–30.)

44 BOCATIUS, *Hungaroteutomachia, i. m.,* II, 37, III, 83, ill. BOCATIUS, *Olympias carceraria, i. m.,* I, 60–61. (fordításban: BOCATIUS, *Öt év börtönben, i. m.,* 30.). A következő évben hatályon kívül helyezett, és a valóságban aligha alkalmazott törvénycikkre újabban ld. CSEPREGI Zoltán, *„Lutherani omnes comburantur": Legenda, források, rekonstrukció = Mártírium és emlékezet, i. m.,* 30–40.

45 BOCATIUS, *Hungaroteutomachia, i. m.,* II, 36–37 (22. törvénycikk), II, 66, III, 26. (Rudolf és Mátyás főherceg levelei), ill. BOCATIUS, *Olympias carceraria, i. m.,* I, 54–58. (fordításban: BOCATIUS, *Öt év börtönben, i. m.,* 28–29.). A 22. törvénycikkre ld. KÁROLYI Árpád, *A huszonkettedik artikulus (Az 1604: XXII. törvényczikk). Történelmi tanulmány,* Bp., Franklin, 1889; PÁLFFY, *i. m.,* 357–358. Az ellenség „elfogott" leveleinek érvként való használata, illetve nyilvánosságra hozása a korszakra igen jellemző vonás; főleg a harminc éves háború propaganda-háborújában válik majd általánossá (tegyük viszont hozzá, hogy e levelek gyakran hamisítványok). Ld. erre ALMÁSI Gábor, *A Secretissima instructio (1620): A kora újkori politikai paradigmaváltás egy Bethlen-kori röpirat tükrében,* Bp., ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke – Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2014, 16–24.

46 A Werbőczynél is olvasható ellenállási jogra való hivatkozás a Bocskai-propaganda egyik alapeleme volt. Ld. TESZELSZKY–ZÁSZKALICZKY, *i. m.,* 63–65, 94, 100–101, 103, 111. Az 1525. évi 4. törvénycikkel való „riogatás" úgyszintén. Ld. BOCATIUS, *Hungaroteutomachia, i. m.,* 238, 101. jz. Végül az 1604. évi 22. törvénycikk is gyakran előkerül a felkelők érvelésében. Ld. TESZELSZKY–ZÁSZKALICZKY, *i. m.,* 94, 97, 101, 118.

Bocatius életművébe, hiszen heidelbergi követjárása alatt *megvalósította,* míg az *Olympias*ban, legszemélyesebb alkotásában mintegy *felidézte* annak több részletét.

Bocatius e két munkája azt példázza, hogy a történelem viharos időszakaiban az egyén olykor igen eltérő szerepekre kényszerült, a valós életben és írástudóként is – s különösen igaz volt ez a kora újkorra.[47] Szerzőnk előbb a *Hungaroteutomachiá*val politikai pamfletet írt, vagyis e munkájával mint a nagypolitikában is helyet kapó tudós erazmista jelent meg, aki tollával, s persze követi minőségben is befolyásolja az eseményeket.[48] 1612-ben, öt évi súlyos meghurcoltatás, börtön, kínvallatás után már el kellett számolnia korábbi szerepvállalása következményeivel, s a legmegfelelőbbnek azt látta, ha a hitéért és hazájáért szenvedő, saját nemzete helyett áldozatot vállaló mártírként mutatja be magát. Emellett a rabságban töltött éveinek elbeszélését is erős antik-bibliai kontextusba helyezte, amely eljárás tetten érhető a korabeli börtönirodalom egyéb alkotásaiban is. S akkor még nem is beszéltünk a katolizáló Bocatiusról, illetve az áruló Bocatiusról – a börtönévek alatt ezeket a perszónákat is kénytelen volt magára ölteni, de aztán az *Olympias*ban igyekezett letagadni, eltemetni őket. Akárhogy is ítéljük meg a szerzőt, illetve annak jellemét, az bizonyos, hogy az erazmista erudícióval megírt, szikrázóan szellemes *Hungaroteutomachia,* illetve az olykor őszinte, máshol zseniálisan alakoskodó, önfelmentő célzatú apológia-emlékirat, az *Olympias* egyaránt nagyszerű alkotások, és ott a helyük a kora újkori magyarországi neolatin irodalom legjobbjai között.

47 Ld. erre Tóth Zs., *i. m.,* 147–157.

48 Úgy vélem, ebből a szempontból nem sokat számít, hogy névtelenül terjesztette e munkáját, mivel a dialógusok finom kidolgozása, a humanista-erazmista eszköztár jellegzetes bocatiusi alkalmazása azt mutatja, hogy szerzőnk felvállaltan saját irodalmi fegyvereivel lépett porondra. Sőt, a játékos, rejtőzködő-kikacsintó utószó alapján úgy gondolom, hogy büszke volt művére, s ha álarcosan is, de meg akarta mutatni magát az olvasónak. Az utószót ld. Bocatius, *Hungaroteutomachia, i. m.,* Epilogus (216–219). Az utószóra még ld. Tóth G., *i. m.,* 12.

Papp Ingrid

Lutheránusok rabszíjon: az üldöztetés és a fogság irodalmi ábrázolása Piláriktól Krmannig

Életrajz és életírások

Štefán Pilárik a Zólyom vármegyei Ocsován született 1615-ben szláv ajkú lutheránus papi család legidősebb gyermekeként.[1] Tanulmányait Németlipcsén, Bártfán és Besztercebányán végezte, külföldi egyetemet sosem látogatott. Huszonnégy évesen szentelte pappá Zólyomban Gregor Láni szuperintendens. Főbb papi állomáshelyei Alsósztregova, Szepestapolca, Liptószentandrás és Beckó lettek. 1663 nyarán tatár és török hadak portyáztak Nyitra vármegye területén, akiket a román fejedelemségekben toborzott valach csapatok is kísértek. Pilárik ekkor szenicei lelkészként működött. Ott érte a tatár támadás, menekülés közben a tatárok elfogták és magukkal hurcolták. Negyvennapi fogságot követően sikerült kiszabadulnia és visszatérnie állomáshelyére. Egy évtizeddel később, 1672-ben a szenicei paplakot újabb támadás érte, ekkor azonban nem a tatárok, hanem az erőszakos ellenreformáció katolikus térítői – nevezetesen Bársony János királyi ítélőmester emberei – üldözték el a lelkipásztort. Rövid bujdosás után az ország

* A tanulmány az NKFIH posztdoktori kiválósági program támogatásával készült. A 125169. számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, a PD_17 pályázati program finanszírozásában valósult meg.

1 Pilárik életrajzának áttekintéséhez: Stromp László, *II. Pilárik István élete*, ProtSz, 6(1894), 622–645, 692–708; Zoványi Jenő, *Valami a Pilarikok családjáról és irodalmi működéséről*, ProtSz, 15(1903), 271–276; Edita Štěříková, *Stručně o pobělohorských exulantech*, Praha, Kalich, 2005, 54–55; Eva Kowalská, *Na ďalekých cestách, v cudzích krajinách: Sociálny, kultúrny a politický rozmer konfesionálneho exilu z Uhorska v 17. storočí*, Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied, 2014, 122.

elhagyását választotta. Először a sziléziai Boroszlóba, majd a szászországi Zittauba és Bautzenbe menekült, végül az újonnan alapított Neusalza cseh exuláns kolóniájának lelkésze lett. Másfél évtizednyi működés után azonos nevű prédikátor fiát is segítségül hívta lelkészi teendői elvégzéséhez. Feltehetően az 1690-es évek elején érte a halál.

Pilárik három önéletrajzi munkát írt hányatott sorsáról, amelyeket nyomtatásban is megjelentetett. Három évvel a tatár fogságát követően, 1666-ban Zsolnán Ján Dadan nyomdájában került kinyomtatásra *Sors Pilarikiana* című munkája,[2] ami verses formában, biblikus cseh nyelven mondja el fogságának történetét. Előszava minden rendű és rangú keresztény olvasóhoz szól és felhívja a figyelmet a tatár veszélyre. Maga az epikus költemény közel kilencszáz páros rímes és többnyire hét vagy nyolc szótagos verssorból áll. A verssorok mellett megtalálhatók azok a dátumok, amelyeken a kínzásokat elszenvedte. A művet huszonhat soros *Suspirium* zárja, amelyben a szerző hálát ad Istennek a szabadulásáért. Ezt követi a verses önéletrajzhoz lazán kapcsolódó *Píseň o Zemi Uherské* és három elmélkedés.

A *Sors Pilarikiana* régóta ismert kéziratos másolata a Stephanus helyett tévesen Joannes Pilarik szerzőségével megnevezett *D. M. Szeniczensis Fata 1666* című kézirat,[3] amely a *Suspirium* részt már nem tartalmazza, helyette a kézirat végére ragasztott lapokon a szöveg kézírásától eltérő írással hét elégikus disztichon található. Szilády Jenő ezt a kéziratot 17. századinak tartja, és feltételezi, hogy az Pilárik eredeti kézírása. Ismer egy másik kéziratot is, amelyről csak annyit jegyez meg, hogy Jiří Polevkától származik 1793-ból. Jozef Minárik 1958-as szövegkiadása előszavában kétségbe vonja, hogy bármely kézirat Štefán Pilárik keze munkája lenne. Véleményét azzal indokolja, hogy az 1666-os kiadásban megtalálható latin szavakat a Joannes Pilárikot említő kézirat cseh szavakkal cseréli fel. Minárik feltételezi, hogy a másolat nem a 17. századból, hanem a 19. század elejéről származik. Jiří Polevka másolatát is ismeri, s úgy véli, hogy a szöveg szlovakizáló tendenciát mutat, amit azzal magyaráz, hogy a kézirat másolója a nyugati vidékről származik. Minárik egy

2 RMNy 3332, RMK II. 1094. Mindhárom mű modern kiadása: Štefán PILÁRIK, *Sors Pilarikiana* = Štefan PILÁRIK, *Výber z diela*, zost. Jozef MINÁRIK, Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied, 1958 (Pamiatky staršej literatúry slovenskej, 6).

3 A kéziratok és a kiadástörténet ismertetése a következő szakirodalom alapján: SZILÁDY Jenő, *A magyarországi tót protestáns egyházi irodalom 1517–1711: Hittudományi doktori értekezés*, Bp., 1939; Martina BEKEŠOVÁ, *Ediční činnost Bohuslava Tablice: Kapitola z dějin slovensko–českých lingvoliterárních a kulturních vztahů*, PhD értekezés kézirata, Praha, 2007. A mai kézirattári jelzeteket lásd az utóbbiban.

harmadik kéziratos másolatról is tud, amely Turócszentmártonban található. Pilárik művének e másolata egy alkalmi versgyűjtemény részét képezi, amely Ivánka Sámueltől származik *Miscellanea Bohemo Slavica, collecta in fasciculum per Samuelem Ivanka Neczpallini Anno 1814* címmel. Minárik a három közül ezt a kéziratos másolatot tartja az 1666-ban kiadott Pilárik-mű leghűségesebb másolatának, véleménye szerint a másoló a szövegből csak az *ř* és az *ě* betűket tüntette el. Az 1666-os kiadást követően nyomtatásban Bohuslav Tablic jelentette meg újra a szöveget 1804-ben, *Pametné příhody Štepána Pilaříka senického nekdy kneze, L. P. 1663 od Tatarů zajatého, ale zvláštním řízením božím ze zajetí vysvobozeného* címmel, jegyzetekkel ellátva. A műhöz további részeket csatolt: mottót, Matyáš Šmidganc és neje, Kateřina Škárkova számára írt dedikációt, előszót, Pilárik – ahogyan ő nevezi, Štepán Pilařík – rövid életrajzát, Thurzó Imre 1616. május 18-án a *wittenbergi vártemplomban tartott beszédének latinról lefordított kivonatát Vypsání smutného losu zajatých od Turka křesťanů* címmel, a török Báli bég magyar nyelvű levelét a szécsényi bírákhoz és polgárokhoz, és végül Grigore Ghica valach vezér levelét, amelyből kiderül, hogy a vezér nemcsak Pilárik szabadulását segítette elő, hanem Michal Mikovinyi nejét, Judit Maňákovát is ő szabadította ki a török fogságból. Ezt a kiadást Bohuslav Tablic még 1805-ben, a *Slovenští veršovci* című könyvéhez csatolva újra kiadta, némileg módosítva az előszót. Minárik felrótta Tablicnak, hogy az eredeti szöveget átalakította cseh helyesírási szabályok alapján 19. századi cseh nyelvre, és hogy számtalan helyen változtatott a szövegen anélkül, hogy jelezte volna. Martina Bekešová *Ediční činnost Bohuslava Tablice* című, a prágai Károly Egyetemen 2007-ben megvédett disszertációjában vizsgálta meg Tablic kiadói tevékenységét. A *Sors Pilarikiana* szövegét is tanulmányozta, s megállapította, hogy Tablic több mint 2500 helyen változtatott rajta, például az eredeti műben szereplő nagybetűket átírta kisbetűre (350-szer), az *ss* betűket *š* betűre, az elöljárószókat elválasztotta az utánuk következő szótól (196 esetben) és 330-szor komolyabb lexikai és szóalkotási változtatást is végzett.[4] Tablic még a mű szerzőjének, Štefán Piláriknak a nevét is megváltoztatta Štepán Pilaříkra, feltételezhetően azért, mert a vezetéknevet a cseh nyelvben meglévő *pilař* ('fűrész', 'a fűrészeléssel foglalkozó személy') foglalkozásnévből eredeztette. Minárik, annak ellenére, hogy ismerte Tablic munkáját, saját szövegkiadása elkészítése során az 1666-os nyomtatványt vette alapul, amelynek teljes szövegét feldolgozta és jegyzetekkel látta el.[5] Nemcsak a *Sors Pilarikianát* adta közre, hanem

4 *Uo.*, 15–40.

5 A költemény egy részletét ugyanő felvette a következő antológiába is: *Z klenotnice*

a *Currus Jehovae mirabilis*t és a *Turcico-Tartarica crudelitas*t is. Minárik azonban maga is komoly változtatásokat érvényesített mindhárom szövegben. Az eredeti biblikus cseh nyelvű szöveget a szlovák helyesírás szabályai szerint írta át. A két német nyelvű szöveget szlovák nyelvre fordította. A szövegeket lábjegyzetekkel látta el, viszont kihagyta az eredeti margináliákat.

Štefán Pilárik második önéletrajzi művét tizenkét évvel később Szászországban, neusalzai exulációjában írta.[6] A német nyelvű prózai mű *Currus Jehovae mirabilis* latin címmel 1678-ban került kiadásra Wittenbergben. (A magyarországi könyvészeti szakirodalom máig nem ellenőrizte Minárik 1958. évi megfigyelését, aki a hallei példány alapján megállapította, hogy a wittenbergi kiadás legalább két szedési variánsban készült el.) A címlapelőzék metszetében megtalálható Štefán Pilárik arcképe. A mű előszóval kezdődik, amely a cím magyarázatát adja, kifejtve, hogy az Úr hűséges szolgájának viszontagságaiban mindvégig vele van az Úr, és ismételten – akár csodás utakon is – megsegíti. Pilárik a tanítást nevezi meg műve elsődleges céljaként, további hasznaiként pedig a vigasztalást, az emlékezést és a serkentést jelöli meg. A munka épületes célokra való felhasználhatóságát tanúsítja a wittenbergi egyetem latin nyelvű tanúságtétele is, amely bizonyságot tesz arról, hogy Štefán Pilárik mártíriumot szenvedett el az evangélikus hitéért. Ezt követi a Pilárik életének egyes állomásait bemutató tizenhárom fejezet, amit a szerző több bibliai parafrázissal zár le. A nyomtatványt Pilárik lelkész kollégáinak négy latin és két német nyelvű verse zárja.

A második Pilárik-mű 1900-ban, jó kétszáz lap terjedelemben, szlovák fordításban, lábjegyzetekkel ellátva és a marginális jegyzeteket elhagyva kiadásra került Ján Alexander Fábry kiadói tevékenységének köszönhetően, aki a műhöz több kiegészítő részt csatolt: előszót, függeléket, a Pilárik nemzetség egyes tagjainak életrajzát és a vallási elmélkedést a *Sors Pilarikiana*ból. Minárik elődjének kiadói tevékenységét „szó szerinti fordításnak, nyelvében és stílusában elavultnak" tartja. Viszont Minárik 1958-as szövegkiadása sem tartalmazza a marginális jegyzeteket és a mű végén található verseket.[7]

---

staršieho slovenského písomníctva, 3, Antológia barokových literárnych textov, I (Poézia), zost. Jozef MINÁRIK, Bratislava, Tatran, 1989 (Čítanie študujúcej mládeže), 325–330.

6 RMK III, 2954.

7 A prózai mű egy részletét ugyanő felvette a következő antológiába is: *Z klenotnice staršieho slovenského písomníctva, 3, Antológia barokových literárnych textov,* II *(Próza, dráma a úsna ľudová slovesnosť)*, zost. Jozef MINÁRIK, Bratislava, Tatran, 1988 (Čítanie študujúcej mládeže), 134–138.

Pilárik harmadik életrajzi művét is neusalzai exulációjában írta, s 1684-ben jelent meg Bautzenben.[8] Az előzőhöz hasonlóan ez is német nyelvű prózai mű, latin címe, a *Turcico-Tartarica crudelitas* azonban világossá teszi, hogy ebben nem teljes önéletrajzát mondja el, hanem tatár fogságának epizódját beszéli el újra. A művet egy jelöletlen előszó nyitja, ami a hívek sokszori kérésével próbálja magyarázni, hogy újból elővette tatár elhurcoltatásának történetét. A szerző kizárólag az előszóban utal arra, hogy létezett már egy olyan mű (nyilvánvalóan a korai *Sors Pilarikiana*), amely a tatár fogság történetét írta le, a későbbiekben kizárólag a *Currus Jehovae mirabilis*ra találhatók többszöri utalások. Pilárik az Isten büntetésének látja a török betörést. Erre az alapgondolatra építi fel három részből álló művét *(in primo ingressu, in progressu, in egressu).* A *Turcico-Tartarica crudelitas*t egy jelölt befejezés zárja, amiben egy ima található. A mű 1684-es kiadását követően csak 1958-ban került újra kiadásra, amikor is Minárik szlovák nyelvre fordította a szöveget, lábjegyzetekkel látta el és ismét elhagyta a marginális jegyzeteket.

Az első és az utolsó műben, vagyis a *Sors Pilarikiana* és a *Turcico-Tartarica crudelitas* címűekben kizárólag Pilárik életének központi fontosságú epizódja, negyvennapos tatár fogsága kerül kibontásra, ezzel szemben a *Currus Jehovae*-ban elhurcolásával a tizenhárom közül csak két fejezet foglalkozik (a tatár fogság, a valach táborból való hazatérés), tizenkét oldal terjedelemben. Az alaptörténet mindhárom műben azonos: 1663-ban betörtek a török–tatár csapatok Nyitra megyébe, nagy pusztítást vittek véghez és több ezer embert elhurcoltak. Ez idő tájt Štefán Pilárik szenicei lelkész volt. Délután három óra tájban támadás érte a falut, ekkor menekülni próbált, de harmadmagával a tatárok foglyul ejtették és a táborukba vitték. Másnap áthurcolták a rabokat Galgócra, ahol a budai vezírnek volt a székhelye. Tatár foglyul ejtője négy nappal később a valach táborba vitte, hogy eladja. Vulkuli valach kapitány megsajnálta őt és 80 tallérért megvásárolta. A főcsapatot követő valach táborral együtt mindketten jelen voltak Érsekújvár elesténél. A valach kapitány a hazatérést tervezte és magával akarta vinni az evangélikus prédikátort. Pilárik egy valach katonai vezető segítségével szökött meg, akit Konstantin néven szerepeltet. A valószínűleg fiktív név a könyörületes szabadító állhatatos karakterét és a történetben játszott pozitív szerepét fejezi ki. A valach táborból Konstantin szolgáinak segítségével sikerült eljutnia a Dunáig. Miután a Dunán csónakkal átjutott, keresztények vették pártfogásukba. Komárom, Magyaróvár és Pozsony érintésével jutott vissza családjához Berencs várába.

8 RMK III, 3281.

A homiletikai szövegformálás jegyei (textusszerűség, tipológiai gondolkodás) Pilárik egyike azoknak a protestáns prédikátoroknak, akik iskolai előmenetelük során a retorikai és homiletikai szövegalkotási eljárásokat megismerték és begyakorolták, lelkészi hivataluk viselésekor pedig mindezt kommunikációs üzenetük hatékony közvetítésének szolgálatába állították. A három autobiográfiai munka elemzésének legfontosabb tanulsága, hogy Pilárik az elsajátított homiletikai elveket a prédikációk megszerkesztésén kívül önéletrajzi műveiben is felhasználta, formailag és tartalmilag egyaránt követve bennük a 17. századi protestáns prédikációs gyakorlatot.

Mindhárom önéletrajzi műve legelején, közvetlenül a címlapot követően bibliai textus található, akárcsak a prédikációkban. A *Sors Pilarikiana* textusául *az Apostolok Cselekedetei*nek azt az epizódját választotta (12, 1–11),[9] amelyben Péter apostolt az Úr angyala csodálatos módon megszabadítja börtönéből. A mű egész gondolatmenete erre a bibliai textusra épül. Pilárik a török fogságból való kiszabadulását Péterhez hasonlóan hitetlenkedve fogadja és az Úr ingyenes kegyelmi ajándékának tekinti. Maga a történetmondás az *Accessus*nak nevezett szövegrésszel indul, amely megnevezés ugyancsak a prédikációk világából került ide. A homiletikában is a textust követő beszédrészt jelenti, amely gyakran jelöletlen, de az általam megvizsgált negyvenegy felsőmagyarországi cseh nyelvű beszédből nyolc esetben a prédikátor pontosan ezzel a névvel jelölte meg a prédikáció különálló egységeként ezt a szövegrészt.[10]

A *Currus Jehovae mirabilis* című művéhez Pilárik négy bibliai textust választott,[11] amelyek szerint bár Isten bünteti népét, de mindazokat, akik mel-

9 „Mikor pedig Heródes őt elő akará vezettetni, azon az éjszakán aluszik vala Péter két vitéz között, megkötözve két lánccal; és őrök őrizék az ajtó előtt a tömlöcöt. És ímé az Úrnak angyala eljöve, és világosság fénylék a tömlöcben: és meglökvén Péter oldalát, felkölté őt, mondván: Kelj föl hamar! És leesének a láncok kezeiről. És monda néki az angyal: Övezd fel magadat, és kösd fel saruidat. És úgy cselekedék. És monda néki: Vedd rád felsőruhádat és kövess engem! És kimenvén, követé őt; és nem tudta, hogy valóság az, ami történik az angyal által, hanem azt hitte, hogy látást lát. Mikor pedig általmentek az első őrsön és a másodikon, jutának a vaskapuhoz, mely a városba visz; mely magától megnyílék előttük: és kimenvén, egy utcán előremenének; és azonnal eltávozék az angyal ő tőle." ApCsel 12, 6–10.

10 RMNy 2152, 2192, 2244, 2608, 2802, 2880.

11 „Tudjátok meg hát, hogy kedveltjévé választott az Úr; meghallja az Úr, ha hozzá kiáltok!" Zsolt 4, 4. „Mert mint elhagyott és fájó lelkű asszonyt hív téged az Úr, és mint megvetett ifjú asszonyt; ezt mondja Istened." Iz 54, 6. „Mindenütt nyomorgattatunk, de meg nem szoríttatunk; kétségeskedünk, de nem esünk

lette hűségesen kitartanak, megsegíti. A szabadítás, a szenvedésektől való megváltás e textusok szerint tehát már nem feltétel nélküli, váratlan, ingyenes isteni kegyelem, hanem a hívek feltételül szabott hűséges kitartásának a jutalma. Erre az alapgondolatra építi fel Pilárik egész élettörténetének elbeszélését. A *Currus Jehovae mirabilis* minden fejezete a „von der wunderlichen Führe Gottes" kitétellel kezdődik. Előszavában négy olyan tételt sorol fel, amelyeket a mű megírásával be kívánt bizonyítani: azt, hogy gyermekkorától kezdve Isten vezette útjain; azt, hogy az üldöztetést szenvedő exulánsok mostani szenvedéseit Isten összehasonlíthatatlan jutalma kompenzálja majd; azt, hogy az Istenhez tartozóknak kezdettől fogva hasonló szenvedéseket kellett elszenvedniük; s végül leírni Isten jóságát, amellyel Pilárik és gyermekei iránt viseltetett.

A harmadik munka, a *Turcico-Tartarica crudelitas* ismét kizárólag Pilárik tatár fogságának történetét mondja el. A címlapon egy, majd az előszót követően két további bibliai idézet található.[12] Az ezekben megnyilatkozó isteni szándékok teljesen eltérnek az előző két mű alapgondolatától, sőt a lutheránus teológiában gyakran ismétlődő alaptételtől is, amely szerint bár Isten bünteti

---

kétségbe; Üldöztetünk, de el nem hagyatunk; tiportatunk, de el nem veszünk; Mindenkor testünkben hordozzuk az Úr Jézus halálát, hogy a Jézusnak élete is látható legyen a mi testünkben. Mert mi, akik élünk, mindenkor halálra adatunk a Jézusért, hogy a Jézus élete is látható legyen a mi halandó testünkben." 2Kor 4, 8–11. „Semmit ne félj azoktól, amiket szenvedned kell: Ímé a Sátán egynéhányat ti közületek a tömlöcbe fog vetni, hogy megpróbáltassatok; és lesz tíz napig való nyomorúságtok. Légy hív mind halálig, és néked adom az életnek koronáját." Jel 2, 10.

12 „Mert amitől remegve remegtem, az jöve reám, és a mitől rettegtem, az esék rajtam." Jób 3, 25. „Titeket pedig elszélesztelek a pogány népek közé, és kivont fegyverrel űzetlek titeket, és pusztasággá lesz a ti földetek, városaitok pedig sivataggá." Lev 26, 33. „Mi dolog, hogy népemet összezúzzátok, és a szegények orcáját összetöritek? ezt mondja az Úr, a seregeknek Ura. És szól az Úr: Mivel Sion leányai felfuvalkodtak, és felemelt nyakkal járnak, szemeikkel pillognak, és aprókat lépve járnak, és lábokkal nagy zengést bongást szereznek: Megkopaszítja az Úr Sion leányainak fejtetőjét, és az ő szemérmöket megmezteleníti. Ama napon eltávolítja az Úr az ő lábaik zengő ékességét, a napocskákat és holdacskákat, A fülönfüggőket, a karpereceket és a fátyolokat, A pártákat, a lábláncokat, az öveket, a jóillattartókat és az ereklyéket, A gyűrűket és az orrpereceket, Az ünneplő ruhákat, a palástokat, a nagy kendőket és az erszényeket, A tükröket, a gyolcsingeket, a főkötőket és a keceléket: És lesz a balzsamillat helyén büdösség, az öv helyén kötél, és a felfodrozott haj helyén kopaszság, a szép köpenynek helyén zsákruha, és a szépség helyén homlokra sütött bélyeg." Iz 3, 16–25.

népét, de megbocsát és a mellette kitartókat megsegíti. Az itt szereplő bibliai idézetekben felrótt bűnök ugyanis nem kerülnek megbocsátásra, sőt a keresztények Sion leányaihoz válnak hasonlatossá. A megbocsátó Isten a *Sors Pilarikiana*ban és a *Currus Jehovae*-ban megjelenő képével szemben az időskori műben a haragvó, engesztelhetetlen, könyörtelen Isten képe bontakozik ki, és az idézetek azt sugallják, hogy nem létezik megbocsátás, kizárólag az elkövetett bűnök megtorlása.

A prédikációs szerkezet formai kellékein túl a szemléletmód tartalmi elemei is rokonítják Pilárik autobiográfiáit a prédikációirodalom hagyományaival. A 16. századi gondolkodásban meglévő zsidó–magyar sorspárhuzam továbbélése a 17. századi protestáns prédikátorok műveiben is megfigyelhető, akik gyakran állítják párhuzamba a zsidó nép hányatott sorsát a magyar nép viszontagságaival. A kálvinisták előszeretettel használják az országrészek megfeleltetésére a Magyarországot szimbolizáló Izraelt és az Erdélyt szimbolizáló Júdát. A „bibliai párhuzamokra való hivatkozás, sőt egyes személyek számára egy-egy bibliai szerep metaforikus, szimbolikus kiosztása"[13] a korszak szerzőinek gyakori eljárása. A prédikációkban is tetten érhető a bibliai személyek és események megfeleltetése, párhuzamba állítása a kortársakkal és a jelen eseményeivel. Evangélikus prédikátortársaihoz és kortársaihoz hasonlóan Pilárik is használta a biblikus mitizáció ezen eljárásait. Jelen van nála az ország és a nép Sionnal való megfeleltetése, de önmagát és elszenvedett kínzásait is bibliai helyekkel és személyekkel felelteti meg.

Már a tatárok felbukkanásakor megjelenik elbeszélésében – igaz, hogy csak a legutolsó változatban – egy bibliai megfeleltetés, amikor elfogását és megkötözését Jézus Krisztus elfogásával állítja párhuzamba. A megkötözött *prédikátor Aszós falu mellett lovával együtt belezuhant a mocsárba. Ezt az epizódot már a Sors Pilárikiana*ban is elbeszélte, és ott mindjárt egy verembe esett prófétához hasonlította magát, akit azonban itt még nem nevezett meg. Erről az epizódról a *Currus Jehovae*-ban csak annyit mondott, hogy belezuhant a mocsárba. A *Turcico-Tartarica crudelitas*ban már megnevezte Jeremiás prófétát, akit hozzá hasonlóan sáros, mély verembe taszítottak. A tatár táborba érve félszemű rabul ejtője meztelenre vetkőztette és koszos, szakadt parasztruhát adott rá. Ezt már a *Sors Pilárikiana*ban is elmondta, de megjegyzés nélkül. Ezzel szemben a *Currus Jehovae*-ban úgy kommentálta történetét, hogy örömmel fogadta megaláztatását, mert tudta, hogy ezt Üdvözítőjének is el

13 KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 1998 (Historia Litteraria, 5), 198.

kellett szenvednie. A *Turcico-Tartarica crudelitas*ban már kibővítve, naturális képekben írta le Jézus szenvedéseit, például azt, ahogyan a megostorozott és sebekkel teli Jézus testéről levették palástját. A harmadnapja gyalogló és minden erejétől megfosztott prédikátor már olyan gyenge volt, hogy nem bírt felmenni a szőlődombra, ezért a lóról letekintő tatár végső csapását várta. A *Sors Pilárikiana*ban ezt az epizódot a keresztet hordozó Jézus példájával állította párhuzamba, aki többször elesett,[14] amíg a Golgotára felvitte a keresztet. A *Currus Jehovae*-ban nem említette meg elhurcolásának ezt a stációját, annál részletesebben megismételte harmadik életrajzi művében. Mindhárom változatban elmondta, hogyan adták el a valach kapitánynak. Ezt az eseményt mindháromszor a Putifárhoz kerülő József történetével feleltette meg. A bibliai párhuzamokon kívül egyébként előszeretettel használt világi exemplumokat is. A tatár–török nép kegyetlenségét többek között Drakula gróf barbár cselekedeteivel szemléltette, majd a görög mitológia Diomédészéhez hasonlította tetteiket, aki itta és lovaival itatta az elfogott rabok vérét haláluk után.

Összegzésül elmondható, hogy Pilárik a lutheránus homiletika elveit a prédikációk elkészítése mellett önéletrajzi művei megalkotásához is felhasználta. Szövegei a homiletikai gondolkodás világi tárgyra való alkalmazásának példái, amelyekben formailag és tartalmilag is megtalálható a 17. századi evangélikus prédikációs gyakorlat számos eleme. Mindhárom műben a prédikációkhoz hasonlóan következnek egymás után a beszédrészek, a megjelölt textusra épül a gondolatmenet és felhasználásra kerülnek a biblikus tipológiai gondolkodás eljárásai. Az ószövetségi személyekkel (Jeremiás prófétával, Elizeus prófétával, Józseffel) való szokványos megfeleltetéseket ugyanakkor a megszokott gyakorlattól tökéletesen eltérően használja fel, amikor mindezeket, sőt Jézus Krisztus szenvedéseit is saját történetével állítja párhuzamba. Ez az eljárás viszont természetesen csakis akként lehetséges, hogy saját szenvedéseit folyamatosan kicsinyíti Jézus jóval gyötrőbb kínjaival szemben. Az eltérő fokú analógiák így a vigasztalás funkcióját kötik be ismétlődően a narrációba, s ezzel megint a prédikációk általánosan használt *usus*a, a *consolatio* bukkan fel.

A Pilárik család egyike azoknak az evangélikus papi családoknak, amelyek több évtizeden keresztül zaklatást szenvedtek hitükért. Hasonló sors jutott osztályrészül a korszak másik jelentős többgenerációs papi családjának, a Krmann családnak, akik a Pilárikokkal a személyes kapcsolatokon túl sorsközösséget is vállaltak. Pilárik maga is elbeszéli, hogy az őt megfélemlítő

14 Ez a jelenet a III., VII., IX. stációval is megfeleltethető.

királyi biztos hogyan lelte halálát az id. Daniel Krmannt védelmező falusiak kezétől. Krmann azonos nevű fia, a zsolnai lelkészként tevékenykedő ifj. Daniel Krmann természetesen számon is tartotta Pilárik műveit, sőt egy 1704. évi cseh nyelvű halotti beszédében[15] már exemplumként használta fel a *Currus Jehovae* hetedik fejezetének egyik epizódját. Arra a történetre hivatkozott, amikor a katolikus üldözők hiába próbálták elégetni Pilárik könyvtárának Bibliáját, és idézte a tűzből kirepült papírlap Pilárik által megadott bibliai passzusát is: „verbum Domini manet in aeternum" (Ézsaiás 40, 8). Ismeretes az is, hogy a hazájából elmenekülni még a Rákóczi-szabadságharc bukását követően sem kívánó ifjabb Krmann nem volt olyan szerencsés, mint az emigráns Pilárik. Krmann büntetése evangélikus vallása melletti kitartásért kilencévnyi börtön lett, ahol életét is bevégezte. Lehetetlennek tartjuk, hogy énszemléletének kontemplációs és artikulációs mintái között ne kellene számolnunk Pilárik autobiográfiáinak a hatásával.

15 RMK II, 2224.

Csörsz Rumen István

Egy latin–magyar rabének a 18. század elejéről

Addig hántsd a hársfát, amíg hámlik.
(közmondás)

1716. május 16-án, tehát pontosan 300 éve kezdte összeírni énekeskönyvét Csíkszentléleken az ifjú Bocskor János. Sokáig úgy tartották, hogy ez a név egy kuruc vitézt takar, hiszen ebben a kicsiny, zsebbe rejthető énekeskönyvben (mai nevén: *Bocskor-kódex*)[1] olyan nevezetes kuruc kori énekek is ránk maradtak, mint a *Csinóm, Palkó…*, az *Erdélyi hajdútánc* egy töredéke, az *Egy bujdosó szegény legény,* a *Gondviselő édes Atyám,* az *Édes hazám, szánjad válásom* vagy a holdvilági veszedelemről szóló história.[2] Csíkszékben valóban élt ekkor egy Botskor János nevű székely lófő, aki hol kuruc, hol labanc zászlók alatt harcolt, s mint riválisa, Cserei Mihály írja, „nagy praedáló kuruc vala […] soha nem tudja a föld népe, a kuructól féljen-e, vagy a magyar labancoktól, mert az egyik eb, a másik kutya, ha mi egyiktől elmarad, elpraedálja a másik".[3] Ez a Botskor azonban bizonyosan a család másik ágához tartozott, s Csíkszentmárton környékén voltak birtokai.[4] Az énekeskönyv összeírója vi-

* A szerző a tanulmány megírása idején az MTA Bolyai János Ösztöndíja és az OTKA 104758. sz. pályázat támogatásával dolgozott. Köszönet a tanulmány és az alapjául szolgáló kritikaikiadás-részlet megírásához nyújtott segítségéért Szörényi Lászlónak, Vadai Istvánnak, Zsigmond Benedeknek, Kilián Istvánnak, Küllős Imolának, Gulyás Juditnak, Domokos Máriának, Szabó Andrásnak, Albert Ernőnek és Csata Adélnak.

1 Kolozsvár, Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár, Ms. 12. Részletes leírása: *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840),* 2., bőv. kiad., összeáll. Stoll Béla, Bp., Balassi, 2002 (a továbbiakban: Stoll + tételszám), 180. sz.

2 Ezekről bővebben: *Bocskor János énekeskönyve 1716–1739,* Domokos Pál Péter hagyatékából s. a. r. Csörsz Rumen István, Kolozsvár, Kriterion, 2003 (Téka), 20–30.

3 *Uo.,* 31.

4 Életrajzi összevetés: *Uo.,* 31–40; a kötet hátsó borítótáblájában a csíkszentléleki Bocskor János által készített családfa (MNL OL) részletét is közreadtam.

szont egyértelműen a csíkszentléleki ág szülötte, s ekkoriban legfeljebb diák lehetett, jó eséllyel Csíksomlyón. Később sokáig assessori tisztséget töltött be Csíkszékben (pl. a madéfalvi veszedelem idején), 1767-ből van utoljára adatunk róla, életkorát nagyjából eszerint állapíthatjuk meg. Édesapja, Bocskor Mihály valóban kuruc volt, s a Rákóczi-szabadságharc után évekig Moldvában bujdosott néhányadmagával. Fia talán ezért emelte a kézirat első szövegcsoportjába a kuruc tárgyú énekeket, amelyek távolról is erősíthették az otthoni hagyományt, az identitást.

A versgyűjteményt Bocskor János 1739-ig bővítgette, majd többször átkötötték, ívfüzetei összekeveredtek, de a keltezések és a kézírás változásai nyomán a sorrend valamelyest rekonstruálható.[5] A legkorábbi dátumot rejtő, díszes belső címlappal (ma 65a–b) kezdődő „őskódex" elején, hangsúlyos helyen található az a két vers, amelyről tanulmányom szól. A rejtélyes latin szöveg 25 strófányi, a kezdete: *Inolus, Inolus, cordi mihi solus*. Ezt egy magyar átdolgozás követi 17 szakasszal – szándékosan nem használom a fordítás kifejezést, hiszen a kétféle változat nem áll szoros kapcsolatban egymással. Olyannyira nem, hogy mindkettőben találunk elkanyarodásokat, a latinban nehezen feloldható, hibásan másolt sorokat is.[6] Egyik változatnak sincs címe (a kézirat e részében amúgy sem jellemző a címadás, majd csak a 4. szövegnek lesz egy *Alia* álcíme), de a magyar vers első szakasza voltaképp argumentumként szolgál, amely a későbbi variánsok *címére* emlékeztet:

Egy fő hegyi tolvaj keserves éneke,
Kit fogságban ejte számtalan sok vétke.[7]

S csak ezt követi a hajdani latin nyitó versszak megfelelője:

Inolus, Inolus szívem vidámsága,
Kinek hozzám nagy volt kedves barátsága.

5 *Uo.,* 9–20.

6 Egy korábbi tanulmányomban a latin verziók gyakori hibái, félreértései miatt még valószínűbbnek tartottam a magyar változat elsőbbségét, ebben ma már nem vagyok feltétlenül biztos. Vö. CSÖRSZ Rumen István, *Közköltészet a többnyelvű Magyarországon (1700–1840) = Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből,* szerk. BÍRÓ Ferenc, Bp., Argumentum, 2005, 207–260, itt: 214.

7 A kézirat 67b lapján. A magyar versidézeteket modern olvasatban közlöm, a latin szövegrészeket viszont a sok esetlegesség miatt betűhíven.

Úgy érti tehát a fordító, hogy *Inolus* egy személynév, s őt emlegeti a bebörtönzött tolvaj (de nem vocativusban áll a névalak [*Inole], tehát nem szólítja meg, hanem *róla* beszél). Utána az ezüstben bővelkedő, kősziklás tájtól, erdőktől-hegyektől búcsúzik, egyre erősebb compassióval:

Sirassatok tü is, fenn való halmocskák,
Szánjátok fogságom, gyenge virágocskák,

Mert noha tömlecben testem majd beteszik,
De elmém tőletek holtig el nem válik. (5–6. versszak)

E szép, általános érvényű sorok után olvashatjuk az egyetlen konkrétabb utalást a tolvaj hajdani életéről. Itt ugyanis a hársfát szólítja meg:

Kénccsel bővölködő kedves leányocskám,
Sírj, egy reménségem, kedves száldokfácskám,

Fenn függő ágaid bocsádd az föld felé,
Zöld leveleidet helyheztessed mellé! (7–8. versszak)

Majd valamivel később:

Ó, kéncses száldokfám, nem láthatlak soha,
Jajgass meg engemet, ne légy, mint mostoha!

Nem volt tenáladnál egy fa is gazdagabb,
Valaki rád tanál, az leszen boldogabb. (12–13. versszak)

Ezután pedig, bár nem sorolja fel bűneit részletesen, egyértelműen bűnösnek vallja magát, s az Úrhoz fohászkodik, hogy halála után a mennybe juthasson:

Vegyed végső búcsúm, tetőled búcsúzom,
Mert ágaid alatt soha nem nyughatom.

Maradj egészségben, szívem vidámsága,
Jaj, büntetőm nekem vétkemnek soksága!

Ó, igaz ítélő, busszúálló Isten,
Engem, bűnöst végy be drága kegyelmedben,

Bár csak ajtód mellett adj helyet az mennyben,
Kiért dicsírtessél mindörökké, ámen. (14–17. versszak)

Szembeötlő különbség, hogy Bocskor János latin változatából teljesen hiányzik a keresztény záradék, s így a szövegben az antik mitológiai utalások uralkodnak. Ez sem véletlen: ha egy antik vagy allegorikus, fiktív történet szereplője mondja mindezt, ő nem fohászkodik a keresztény Istenhez. A magyar változat ráadásul a konkrét szövegezés szintjén is csaknem mindenütt eltér az őt követő latintól. Arra gyanakodhatunk, hogy Bocskor János ugyan ismerte a magyar szöveget, de ezúttal mintha csak az emlékeire hagyatkozott volna, s a többit némi zanzásítás és újraértelmezés után frissen fordította, néhány szakaszt kiemelve a latinból. Külön figyelemre méltó a *Driades puellae* sor. A drüaszok megszólítása azért indokolt, mivel a görög mitológiában ők voltak a fák lelkei, nimfái, s az éneklő tőlük várja az együttérzést, sorsának megsiratását. A latin változat Orpheust is említi, ami még inkább mitológiai környezetet teremt a panaszdalhoz, hiszen Ovidiusnál például a fák – megannyi sorsüldözött, átváltozott lélek – hallgatják Orpheus énekét (*Átváltozások,* X. könyv). A hársfát talán ezért szólítja a magyar változat is *leányocskám*nak, megszemélyesítve (esetleg valóban visszautalva valamely átváltozásra). Hogy a későbbi magyar verziókban a hársfa mit jelenthet, alább megpróbáljuk körüljárni. A strófának Bocskornál egyébként nincs magyar megfelelője, egy későbbi változat pedig így értelmezi az ottani latint:

Sicelides Musae,	Nimfáknak seregi,
Driades puellae,	Párkák szép kórusi,
Date gemebundos	Öthúrú lantokkal,
Triste voce sonos.	Sirassatok jajjal![8]

Kilián Istvánnal folytatott eszmecserénk ébresztett rá, hogy a Bocskor-féle latin szöveg (amelynek teljes közlésétől itt eltekintünk)[9] valójában még egy

8 *Dezső Mihály memoriáléja* (1729–1761; STOLL 192. sz.), 66–69. *Az Pintyi Eneke,* 15–16. versszak.

9 Kiadása legújabban: *Közköltészet 3/B: Közerkölcs és egyéni sors,* s. a. r. CSÖRSZ Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas, 2015 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 15; a továbbiakban: RMKT XVIII/15), 412–414.

másik műfaj képviselője volt, nevezetesen szerelmi dal, amelyet ráadásul egy lány énekel, aki nem tudja magához téríteni elhidegült régi kedvesét. Ha ez igaz – bár jelenleg nincs másik szoros rokona ennek a kis hibákkal lejegyzett latin verziónak –, akkor a szövegcsalád ugyanazt a modellt követi, mint több más, 17–18. századi közköltészeti alkotás. Ezek valamennyien szerelmi témából indulnak, de e gondolatkör leválik róluk, s általánosabb keserves-ként, bujdosóénekként vagy épp rabénekként folytatják útjukat. Ezt tapasztaljuk a közismert *Őszi harmat után,* a *Bokros búk habjai rám tódultanak,* a *Ki kit szeret, ha nem szép is, kedves az annak* kezdetű versek ősformáit vizsgálva, amelyek valamennyien szerelmi búcsúdalok vagy udvarló versek voltak.[10] Ugyanez a tematikus átrendeződés figyelhető meg a 19. század elejétől máig a rabénekek prototípusának számító *Rab vagyok, rab vagyok / Szabadulást várok* szövegcsaládnál, amelynek első feljegyzései még egyértelműen a szerelem tömlöcében raboskodó lélekről szólnak, nem pedig a konkrét börtönélményről.[11]

Ahogy említettem, a Bocskor-féle változatpár kivételes, de szerencsére nem egyedi. A szövegcsaládot csaknem száz éven át nyomon követhetjük. Küllős Imolával közösen, sok év fejtörés után 2015-ben a kritikai kiadásban megpróbáltuk összegezni mindazt a keveset, amit tudunk erről az énekről,[12] ám a nyugvóponttól még messze vagyunk. Sőt lehet, hogy egyre messzebb kerülünk. A látszólag elrendezett variánsrendszer valójában kérdőjelek sokaságát rejti, s csupán a makacs kíváncsiságunkat dokumentálja, nem ad biztos megoldást.[13]

Az *Inolus, Inolus*-ének 18–19. századi kéziratokból, elsősorban erdélyi forrásokból ismert, de szórványosan Sárospatakon, Debrecenben és másutt is felbukkan. Nyomtatásban nem jelent meg. A korai katolikus változatoktól eltérően a későbbiek zöme egyértelműen protestáns. A változatok többsége kétnyelvű, latin és magyar párhuzamos strófákból áll, bár néha csak egy-egy szakasz alkotja. Összesen tizenegy lejegyzésről tudunk, továbbá egyikük

10 Erről bővebben pl. Csörsz Rumen István, *A kesergő nimfától a fonóházi dalokig: Közköltészeti hatások a magyar irodalomban (1700–1800),* Bp., Universitas, 2016 (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok), 43; a keserves műfajcsoport határairól: RMKT XVIII/15, 427–433.

11 RMKT XVIII/15, 411.

12 *Uo.,* 79. sz.

13 A mostani tanulmány alapját egy korábbi, rövid gondolatsorom adja: Csörsz Rumen István, *Történelmi hősök helyzetdalai a XVIII–XIX. századi magyar közköltészetben = Folklór és történelem,* szerk. Szemerkényi Ágnes, Bp., Akadémiai, 2007 (Folklór a Magyar Művelődéstörténetben, 3), 123–138, itt: 134.

egykorú másolatáról Jankovich Miklós jóvoltából, valamint egy utólag előkerült, lappangó változatról Engel (Köllő) Károly jegyzeteiből (lásd később).[14]

I. *Bocskor-kódex* (1716–1739; STOLL 180. sz.), 65a–67b. *Inolus, Inolus, cordi mihi solus.*
25 latin versszak.

II. *Bocskor-kódex* (1716–1739; STOLL 180. sz.), 65a–67b. *Egy fő hegyi tolvaj keserves éneke.*
17 magyar versszak.

III. *Dezső Mihály memoriáléja* (1729–1761; STOLL 192. sz.), 66–69. *Az Pintyi éneke. Inolus, Inolus, corde mihi solus.*
22 versszak (11 latin és 11 magyar, váltakozva).

IV. *Szádeczky-Miscellania* (1755; STOLL 251. sz.), 256–257. *Inolus, Inolus, corde mihi solus.*
4 versszak (2 latin, 2 magyar, váltakozva).

V. *Balás József-ék.* (1784–1787; STOLL 357. sz.), 102a–103b. *Inolus, Inolus, corda mihi solus.*
22 versszak (11 latin és 11 magyar, felváltva).

VI. *Dávidné Soltári* (1790–1791; STOLL 393. sz.), 174. sz. *Inolus, Inolus, corde mihi solus.*
20 versszak (latin és magyar, felváltva), kezdetleges kottával.

VII. *Szeel Imre-ék.* (1790–1794) STOLL 404. 104–105. *Inolus, Inolus, corde mihi solus.*
16 versszak (latin és magyar, felváltva).

VIII. *Rákosi Sámuel Holmija* (1791; STOLL 409. sz.), 47b–49a. *Egy megfogatott tolvaj éneke. Inolus, Inolus, corde mihi solus.*
28 versszak (14 latin, 14 magyar, felváltva).

IX. *Veress Márton-ék.* (1793; STOLL 419. sz.), 78a. *Inolus, Inolus, ki miatt szívem bús.*
2 magyar versszak.

X. *Akadémiai verseskönyv* (XVIII. század 2. fele; STOLL 447. sz.), 6a–7a. *Cantio elegans. Inolus, Inolus, ki miatt szívem bús.*
12 versszak (latin–magyar felváltva).

XI. *Jankovich Miklós: Nemzeti Dalok Gyűjteménye* (XIX. század eleje; STOLL 531. sz.), III. 173a–b. *Inolus, Inolus, corde mihi solus.*

14 Az alábbi forráslista a kritikai kiadásban is megtalálható, részletes textológiai és variantológiai adatokkal. Itt csak a források címe, Stoll-bibliográfiabeli száma, lapszámai és a cím, illetve a sorkezdet szerepel. Bővebben: RMKT XVIII/15, 412–416.

20 versszak; a VI. csaknem egyező másolata. Ceruzás cím, más írással: *Bucsúzó egy fogolytól.*

XII. *Resetka János-ék.* (1801; Stoll 560. sz.), 45b–46a. *Inolus, Inolus, corde mihi solus.*

12 versszak (6 latin és 6 magyar, váltakozva).

XIII. *Jánosi Sándor-ék.* (1802; Stoll 568. sz.), [123.] *Inolus, Inolus, corde mihi solus.*

A verset tartalmazó fél lapot kivágták a kéziratból, csak a tartalomjegyzék utal rá, hogy valaha itt szerepelt a vers (áthúzva).

XIV. *Pálóczi Horváth Ádám: Ötödfélszáz Énekek* (1813; Stoll 639. sz.), 206. sz. *Inol az örmény hegyekben. Inolus, Inolus, corde mihi solus.*

2 versszak (egy latin és 1 magyar), dallammal.

XV. *Veress János-gyűjt.* (1828–1830; Stoll 1287. sz.), 235. *Mindenható Isten, ki vagy az egekbe'.*

2 magyar versszak.

A Bocskor-féle első latin verzión túl még két, tisztán latin változat került elő. Ez utóbbiak szövege azonos, s mindkettő felvidéki:

Lőcsei ék. (1768; Stoll 1080. sz.), 129–130. *Aria de Inolo.*
Lang Márton-ék. (1789; Stoll 384. sz.), 13b–14a.

A kétnyelvű változatok többségét ilyenformán a tisztán latin nyelvűek időrendben megelőzik. Teljesen magyar nyelvű verziót Bocskor Jánosén kívül viszont csak 1828 tájáról ismerünk (XV.), ám ez csupán a záró fohászkodást örökíti meg, tehát nem tükrözi az egész szöveg ismeretét. A többség párhuzamos strófákból áll.

Az sem magányos jelenség, hogy a *Bocskor-kódex*ben mind a latin, mind a magyar ősforma eltér a későbbiektől. A gyűjtemény sok szempontból kivételes, egyrészt földrajzi helyzete miatt: a néprajzi értelemben viszonylag periferikus területnek számító Al-Csíkban, egy rejtett, kicsiny faluban írták össze, tehát szokatlanabb repertoárt őriz, mint a belső-erdélyi kollégiumok körében született források. Másrészt feljegyzője esetenként átírta, kibővítette a verseket. Igaz, hogy ezt csak felnőtt korában, például egy 1736-ban másolt szöveg kolofonjában vallja be, de nem kizárt, hogy korábban is ezt tette, ami némi magyarázatot adna a magyar *Inolus*-verzió egyediségére. A *Bocskor-kódex* számos másik szövege is eltér a korábbi vagy későbbi variánsoktól, s az sem meglepő, hogy a legismertebb darabok egy-két évtizeddel később a

protestáns kollégiumokban írt kéziratok lapjain köszönnek vissza, például a *Pázsintos udvaron lakik az szegénység,*[15] az *Ó, mely siralmas volt nekünk,* avagy az *Isten hozzád, rudimenta.*[16] A csíkszentléleki versfüzet mind a gazdájának kreativitását, mind a benne tükröződő hagyomány ritka elemeit tekintve *kivétel* a közköltészeti folyamatban. Olyannyira, hogy a későbbi lapokon további rabénekek-keservesek köszönnek ránk, amelyet feltehetőleg ő maga írt, de a meglevő, közismertebb panaszdalok hatására.[17]

Tekintsük át a későbbi magyar *Inolus*-változatokat! Ezek a Bocskor-féle magyar szöveg jóformán csak két belső szakaszával állnak kapcsolatban, illetve a keresztény záró fohásszal, amelyet gyanúm szerint Bocskor János máshonnan ismert, avagy fejből idézett, mivel – mint láttuk – az ő latinjában ennek semmi nyoma. A nyitó formula is megváltozik: amíg Bocskornál az áll: *Inolus, Inolus szívem vidámsága*, tehát Inolus pozitív előjelű személy (vagy hely?), addig a 6-os kissoronként rímelő későbbi magyar változatokban épp ellenkező üzenet olvasható:

Inolus, Inolus,
Ki miatt szívem bús,
Arménus kőszála
Kedvem meghozója.[18]

Értsd: Inolus búsulást okoz(ott) – akár személy, akár hely –, viszont Arménus, azaz Örményország vigasztalást ad vagy adhat.

A variánsok táblázatos elemzése nyomán (amelyet itt hely hiányában nem közlök) két fontos megfigyeléssel gazdagodhatunk. Egyrészt a textológiai apróságoktól eltekintve általánosan igaz, hogy a Bocskor-féle latin szakaszok magyar megfelelőit (közel sem mindegyikét!) csak a későbbi források őrzik. Másrészt az első magyar verziónak jóformán nincs folytatása, a későbbi fordítások egy, a latin ősszöveg előtti vagy helyesebben: *melletti* fázist tükröznek.

15 A szövegcsaládról bővebben: *Közköltészet 2: Társasági és lakodalmi költészet,* s. a. r. CSÖRSZ Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas, 2006 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 8), 71. sz.

16 E két szövegcsaládról bővebben: *Közköltészet 3/A: Történelem és társadalom,* s. a. r. CSÖRSZ Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas–Editio Princeps, 2013 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 14; a továbbiakban: RMKT XVIII/14), 151–152. sz.

17 Pl. RMKT XVIII/15, 60–62. sz.

18 *Dezső Mihály memoriáléja* (1729–1761; STOLL 192. sz.), 66–69. *Az Pintyi Eneke,* 2. versszak. E változatok rímeiből jól látható, hogy az *Inolus* szót *s*-sel ejtették, a protestáns latin kiejtést követve.

Az alábbi változat az esetlegességek ellenére viszonylag épnek számít, az RMKT XVIII/15. kötetben is főszövegként szerepel:[19]

Egy megfogatott tolvaj éneke

1. Inolus, Inolus,
Corde mihi solus,
Rupes Ameniae,
Meae deliciae.

2. Inolus, Inolus,
Ki miatt szívem bús,
Armenus kőszáli
Kedvem meghozói.

3. Quando vos contemplor,
Semper flere cogor,
Petros Ameniae
G*a*za [!] feliciae.

4. Szemeim könyveznek,
Mikor rátok néznek,
Kies szállásomra,
Kincses kamarámra.

5. Corpus captivatur,
Gaudis privatur,
Mens ibi vagatur,
Ubi recreatur.

6. Testem békóban ül,
Vígságtól szívem hűl,
Elmém jár s mind kívül,
A bú örömet szül.

7. Lugite socium,
Lugite captivum,
Nam ego lugebo
Vos semper deflebo.

8. Sírjatok az rabon,
Zo*k*ogjatok nagyon,
Mert én megsiratlak,
Míglen felakasztnak.

9. Tilia, tilia,
Dilecta tilia,
Indos aurea,
Externa lignea.

10. Hársfám, zöldellő fám,
Kincses komor*á*cskám!
Ha beléd nyúlhatnék,
Megszabadulhatnék.

11. Floribus hiantes,
Ram*o*rum tenelis,
Plorate lacrimis,
Sublimi propensi.

12. Fenn függő ágadat
Hajtsad a föld felé,
Zöld leveleidet
Helyheztessed mellé.

19 *Rákosi Sámuel Holmija* (1791; Stoll 409. sz.), 47b–49a; RMKT XVIII/15, 79/VIII.

13. Gladicibus [?] frontis
Taesseream ludit,
Beotum dixerit,
Qui te succederit.

14. Csak a' lészen boldog,
Aki reád talál,
Mert jótéteményem
Benned szép renddel áll.

15. Sicediles Musae.
Driades puellae.
Datae genebundae,
Triste sono voce.

16. Nymfáknak seregi,
Párkák szép kórusi,
Öt*húrú* lantokkal,
Sirassatok jajjal!

17. Montes, mei montes,
Ad amici fontes,
Valete sodales,
Sub imbris latentes.

18. Már ti, magas hegyek,
Csergedező ber*k*ek,
Mind megbocsássatok,
Rólam jót mondjatok!

19. Nec *ch*ore*a*s ducam,
Nec carmina dicam,
Amplius sonorum
Bis sona conticum [!]

20. Megszokott nótákat
És ékes táncokat
Elhagyok, s nem mondok
Ékes vígságokot.

21. Si possem fugere,
Carceres rumpere,
Non vos relinquerem,
Sed ad vos redirem.

22. Ha elszaladhatnék,
Szabadon járhatnék,
Ajtótokban ülnék,
Reátok vigyáznék.

23. Salve, dulcis pinus,
Tallerorum signus,
Si te conspicerem,
Sub diu jacerem.

24. Fénylő komornyikom,
Benned van tallérom.
Ha beléd nyúlhatnék,
Szabadon járhatnék.

25. Summus misericors,
Cordis mei faces,
Doluito [!] queso,
Exaudito praeces

26. Igaz ítéletű,
Bűnt gyűlölő Isten!
Ilyen bűnöst végy be
Drága kegyelmedb*e!*

27. Jamque fores polli
Potitum perenti,
Quare cordis sono
Alleluja dixi.

28. Bár csak ajtód mellett
Adj részt az egekben,
Kiért dicsértessél
Mindörökké, ámen!

A rabének korát egyelőre csak Bocskor János adata nyomán tudjuk meghatározni. Egyáltalán nem kizárt, hogy korábbi, mint a feljegyzés időpontja (1716–1718), hiszen az őskódex néhány szomszédos versének is fennmaradtak korábbi feljegyzései. Sőt, Bocskornál kisebbségben vannak azok az énekek, amelyek itt szerepelnek először – igaz, ezek igen fontos és értékes emlékek: a *Csinóm, Palkó*tól *Opre Tódor nótáján* át az egyedi bujdosóénekekig. A *Csinóm, Palkó*t ráadásul (a fegyverek típusai miatt) korábbra datálják a szakirodalomban; ilyenformán egy Thököly-kori ének is saját koránál 20 évvel később kerülhetett először papírra. Miért ne lehetne régebbi az *Inolus*-keserves? Ebben ma aligha tudunk igazságot tenni.

A szöveg pontosabb értelmezése nehézségekbe ütközik. Annyi mindegyik magyar változatból kivehető, hogy a rabságba esett személy (néha elég világosan: „fő hegyi tolvaj") búcsúzik szülőföldjétől és barátaitól. Erre jószerével csak a cím szokott utalni – ha van –, maga az ének nem részletezi, hogy rabló volna hőse. Megemlíti viszont az elrejtett kincseket, amelyek egy hársfa *(tilia),* illetve egy fenyőfa *(pinus)* odvában vannak, s hősünknek nagy megkönnyebbülés volna, ha újra hozzájuk férhetne. A latin szöveg sehol (!) sem utal arra, hogy a bebörtönzött hőst fel akarnák akasztani, a magyar változatokban viszont ez állandó elem. Ebben bizonyára a kivégzés előtti búcsúénekek hagyománya tükröződik.

Vajon ki lehet-e deríteni, ki a vers konkrét hőse? Felmerült, hogy az ének Fekete Vasiliéhez fűződne, aki a kurucok oldalán harcolt, s a Mezőségen toborzott felkelőket, majd a németek elől rablócsapatával a gyergyói havasokba vonult. Ekkor bekerítették és megpróbálták elfogni, amiről Cserei Mihály így tudósít 1708-ban: „Gyergyóban penig egy Fekete Vaszily híres oláh tolvaj háromszázadmagával bejöve, mi a commendánssal Csíkból éjszaka megindulánk [...]. Fekete Vaszily megtudá, hogy bementünk, ő is általmene az erdőn Görgény felé, ott veré fel a marusvásárhelyi német".[20] Vaszilyt azonban nem érték utol ellenfelei, s továbbra is részt vett a harcokban. E magyarázattal tehát csak az a gond, hogy Vaszily Rákóczi embere volt, Seres István kutatásai alapján azt is sejthetjük, hogy e név csak ragadványnév, valójában Mojszén Lászlónak hívták,[21] s gyakori, kegyetlen rablótámadásai ellenére (vagy tán épp azért) még elő is léptették: 1710-ben már 150–200 katonának

20 Cserei Mihály, *Erdély históriája (1661–1711),* s. a. r., bev., jegyz. Bánkúti Imre, Bp., Európa, 1983, 416.

21 Seres István, *A görgényi Fekete Vaszil: Rákóczi Ferenc egy román kapitánya,* Acta Siculica, 2007, 355–372, itt: 360.

parancsolt. Fogságról nem tudunk, különösen nem olyanról, ami hosszú és versbe illő volna. Az amnesztia után valószínűleg továbbra is katonai pályán maradt, a császári sereg tisztjeként, ami nem példátlan Rákóczi hajdani tisztikarában. Tehát nem volt hagyományos rabló, s nem is került úgy börtönbe, hogy kivégzés miatt kellett volna rettegnie. A folklórban pedig – noha ez nyilván nem lehet szoros bizonyítéka egy 18. századi literátus szöveg forrásának – ő egyáltalán nem szerepel.

Nem úgy, mint a másik hősjelölt, Pinte Gligore („Pintyi", „Vitéz Pintea"; 1670–1703?), a kuruc háborúk idején élt másik híres felkelő. Köllő Károly egyenesen így fogalmaz:

> „a nagybányai Schola kisugárzási körében" keletkezett „»Keserves ének« a Bocskor-kódexben a fogságba esett híres szegénylegény nevének említése nélkül maradt fenn ugyan, viszont van korabeli kézirat, amely *A híres… Pintyének Éneke* gyanánt említi, sőt nincs kizárva, hogy Gvadányi is ennek hallotta valamelyik változatát Máramarosban, ahol a kétnyelvű kuruc nóták még a XIX. században sem mentek ki a divatból".[22]

Ez az utalás Gvadányi József egyik sorára vonatkozhat, sajnos különösebb textológiai azonosság nélkül. *A falusi nótáriusnak elmélkedései, betegsége, halála és testámentoma* (1796) egyik hőse ugyanis a román népi epikából adott emlékezetes ízelítőt:

> Urſzuly se kimélte maga horilkáját,
> Sőtt danlani kezdé a' Pintye nótáját. (*)

> (*) Alkalmas eſztendők múltak-el, hogy az oláh Haramiáknak vala egy Pintye nevű vezérek, ennek ő nótáját még ma-is danollyák ők.[23]

Gvadányi jegyzete fontos adattal szolgál Vitéz Pintea emlékezetéről. Egy magyar kézirat (*Dezső Mihály memoriáléja,* 1729–1761) valóban az ő személyéhez rendelte hozzá a rabéneket *Az Pintyi Notája* címmel; a Köllő jegyzeteiben megjelölt címmel *(A híres […] Pintyének Éneke)* viszont nem találkoztam az

22 *Égő lángban forog szívem: Régi magyar kéziratos énekeskönyvekben fennmaradt román világi énekek,* s. a. r. KÓCZIÁNY László, KÖLLŐ Károly, Kolozsvár, Dacia, 1972, 17.

23 *A' falusi nótáriusnak elmélkedései, betegsége, halála, és testamentoma,* Pozsony, Wéber Simon Péter, 1796, 46.

általam ismert több száz kéziratban – míg elektronikusan nem tették közzé Köllő kézirathagyatékának jegyzékét. Ennek egyik dossziéjában *Román népdalgyűjtések s kapcsolódó feljegyzések. 114. db. jegyzet* címmel megtalálhatók az *Égő lángban forog szívem* című kötet jegyzetnyersanyagai, köztük mellékletként *A hires Tolvaj Pintyének Éneke,* ami egy „XVIII. századi kézirat a kolozsvári református Kollégium rendezetlen anyagából".[24] Így máris világos, hogy Köllő miért csonkán idézte a címet: a román közköltészeti antológiában szükség volt egy finom eufemizálásra (nemcsak itt), hogy átmehessen a cenzúrán.[25] Vitéz Pinteát ugyanis máig román nemzeti hősként tisztelik, nem pedig közönséges rablóként – ahogy tényleg nem volt az, még ha a 18. századi feljegyző ekként tekintett is rá.[26] Azt viszont aligha bizonyíthatjuk, hogy az *Inolus*-ének valóban azonos lenne a Gvadányi által említett nótával,[27] hiszen a betyárvezérről számtalan epikus ének és monda gyűjthető a mai napig a román folklórból, s néhány magyar helytörténeti mondában is szerepel. Márpedig a román nevű és anyanyelvű máramarosi Urszuly ('Medve') aligha épp egy magyar–latin rabéneket tartott *Pintye nótájá*nak, ha hasonló román dalok sokaságát ismerhette.[28]

Ezzel együtt a III., igen korai változat, illetve a Köllő-féle variáns címe valóban *Pintyi énekeként* nevezi meg a verset. Pintea azonban nem fogságban halt meg, hanem 1703. augusztus 14-én esett el a Nagybányáért vívott csatában, bár mások szerint még évekig harcolt más vidékeken. A román és a magyar folklórban is így szerepel: nem rabként hal meg, hanem csatatéren szerzett sebtől, avagy viharrá változik, amikor a szakadékba ugrat fekete lovával az üldözői elől.[29]

24 Kolozsvár, Szabédi-ház, Engel Károly-hagyaték, 50. doboz, 340. sz., vö. http://www.emke.ro/webfm_send/352 (2016. 12. 27). Köszönöm Csata Adél szíves segítségét. A vers 9 strófapárból áll, sorrendjük leginkább a *Dávidné Soltári* 1791 körüli változatával rokon, de rövidebb annál. A végén állítólag aláírás volt, ezt Köllő nem másolta le, s sajnos közelítő jelzetet sem adott (talán nem is volt akkor még), így az eredeti kéziratot egyelőre nem találtuk meg. Köllő azonban függelékként gondos összevetést készített a Bocskor-féle, 1898-ban kiadott verzióval. Ennek végére még egy időmérték-vázlatot is feljegyzett, ennek alapján *ionicus a minore* indításúnak véli a sorokat.

25 A kötet műhelymunkáiról bővebben: Csata Adél, *Égő lángban forog szívem (Kolozsvár, 1972). Egy antológia keletkezése a román–magyar irodalmi és kulturális kapcsolatok tükrében,* ErdMúz, új folyam, 2016/3, 12–25.

26 Köszönöm Nagy Levente szíves hozzászólását az előadás vitájához.

27 Bár Köllő Károly ennek lehetőségét is felveti, vö. *Égő lángban…, i. m.,* 17–18.

28 Gvadányi maga sem erdélyi szerző, feltehetőleg nem volt különösebben jártas a román folklórban.

29 Bővebben: Domokos Sámuel, *Pintea Gligor alakja a mondákban és a betyárballadákban,*

Több változat fogalmaz így: „egy fő hegyi tolvaj" éneke. Könnyen asszociálhatunk az erdélyi népballadák köréből *A nagy hegyi tolvaj* típusára, amelyet elsőként 1843-ból tudunk adatolni, Petrás Ince János moldvai gyűjtéséből.[30] A megrázó történet (anti)hőse ráadásul „örmény papot ölni" indul, mialatt máshonnan származó, hozzákényszerített felesége[31] otthon siratja keserves sorsát. A férj hazatér, faggatni kezdi, majd megöli, s tanulságképp Brassóba küldi a holttestet. Van tehát rokon szereplő és valamelyest rokon közeg is, ám maga a történet épp a fordítottjáról szól: azt a férfit nem lehet fogságba ejteni vagy bosszút állni rajta, az asszony pedig ártatlan áldozat. Bűnbánatról, részvétről, elrejtett kincsről szó sem esik.

Mire vonatkozhat az örmény utalás? Bár a 18. századi változatok többségében következetesen szerepel *Rupes Armeniae / Armenus kőszáli* (III–XIV), de ez még bizonytalanabbá teszi az értelmezést. Bocskornál még *argeniae* olvasható, s ezt ő az egyedi magyar verzióban „sok ezüsttel bővös nagy kősziklák"-nak fordítja. Zsigmond Benedek armenistával folytatott konzultációnk nyomán felmerült egy lehetőség: a VIII. változat 1. latin szakaszában olvasható *Ameniae* szóalak ugyanis nem feltétlenül az *Armeniae* elírása, hanem az *amoeniae* (*amoenia:* 'kedvesség', 'kellem') szóé. Ebben az esetben az örmény utalás csupán egy korai másolási hibára volna visszavezethető, amelyhez a latinos műveltségű feljegyzők könnyen hozzárendelték Örményország kietlen, sziklás vidékének toposzát, amelyet már az ókori költők is használtak. Az egyik legkésőbbi lejegyző, Pálóczi Horváth Ádám számára 1813-ban ez már olyan egyértelmű volt, hogy a címet is így adta meg (németesen írva a latin nevet, vö. *Horác*): *Inol az örmény hegyekben.* Horváth sokat segíthetne nekünk, hiszen az *Ötödfélszáz énekek*et jegyzetszámokkal látta el: a nála csupán egy-egy szakasszal szereplő rabéneket két jegyzetutalás magyarázta meg, a cím után és a magyar strófa végén. Ám jegyzeteit nem a törzskéziratba írta,

Filológiai Közlöny, 5(1959), 418–428; GÖRBE István, *Gligor Pintea a veresvízi néphagyományban,* Korunk, 28(1969), 1623–1629; Radu NICULESCU, *Adatok Vitéz Pintea történelmi személyiségéhez = A megváltozott hagyomány,* szerk. HOPP Lajos, KÜLLŐS Imola, VOIGT Vilmos, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 1988, 157–172.

30 *Vidd el jó széjel búmat / Vidd el bánatomat…* Kiadása: DOMOKOS Pál Péter, RAJECZKY Benjamin, *Csángó népzene,* I, Bp., Zeneműkiadó, 1956, 61–63. A balladatípusról: VARGYAS Lajos, *A magyar népballada és Európa,* Bp., Zeneműkiadó, II, 20. sz. *(Zsivány felesége);* KÜLLŐS Imola, *Nőkről – nőknek?: Gondolatok a népballadáról* = K. I., *Közkézen, közszájon, köztudatban: Folklorisztikai tanulmányok,* Bp., Akadémiai, 2012, 402–409.

31 Egy altípus kifejezetten a kényszerlakodalmat írja le a Lengyelországba adott Seprődi Borbála szemszögéből; ennek egy változata a közismert *Rákóczi kis úrfi,* amelynek pedig középkori francia-vallon gyökereit szokás hangsúlyozni.

hanem egy másik gyűjteménybe, amely sajnos lappang. Így egyelőre nem ismerjük a költő-nyelvész-polihisztor szövegünkre vonatkozó tudását vagy saját megfejtését sem a címet, sem az örmény vonatkozást illetően.

Ha a történet hőse egy erdélyi örmény tolvaj volna (ami nem kizárható), akkor is furcsa lenne, hogy Örményországot emlegeti mint szabadsága helyszínét. Ilyen élménye aligha volt a 17–18. századi erdélyi örményeknek, hiszen épp őshazájuk feldúlása miatt kellett szétszóródniuk a Balkánon és Erdélyben. Nem hinném, hogy egy rabló könnyen „hazahordhatott" volna bármit innen. Ha ezt akarja sugallni az ének, legfeljebb általánosságban lehet igaz: visszasírja az örmény vidéket, szabadsága jelképét, mivel valamely más helyen, mondjuk „Inolus" titokzatos földjén – talán Erdélyben vagy Moldvában – fogságba esett. (Bár, mint láttuk, Bocskor Jánosnál még pozitív előjelű ez a név, akármit jelentsen is.)

De vajon értjük-e egyáltalán a kezdősort? Szörényi László meglátása szerint az *Inolus* földrajzi név lehet, de nem pontos: valószínűleg az *Imaus* (a Himalája görög–latin névalakja, pontosabban a Tien-San) állhatott eredetileg a versben. Netán a dal lírai alaphelyzete egy közép-ázsiai mese vagy monda hősét idézi fel? Esetleg felmerülhetne az *Indus* szó írott alakjának félreolvasása is, ahol a *d* betűt *ol* betűkapcsolatnak nézték – ez azonban ellentmond a szabályos 4×6-os (vagy 2×12-es) szótagszámnak. Indal, sőt Inó nevű erdélyi településeket is ismerünk, netán ezek romlott latin neve volna a furcsa szó? Ilyen alapon *Aeolus* (a szelek ógörög istenének, Aiólosznak latin névalakja) sem volna rossz, de a történet aligha lesz tőle világosabb. A mi tájékozatlanságunk még csak hagyján, de úgy tűnik, ezeket a 18. századi magyar feljegyzők sem értették, s érthetőbb vagy legalábbis kézenfekvőbb aktualitásokkal bővítették a verset. A *Lőcsei énekeskönyv*ben (1768) az ének címe egyenesen: *Aria de Inolo,* tehát 'ének Inolus*ról*'. Ezen utalások tisztázása további kutatásokat igényel.

Varga Imre – Kiss József ötlete nyomán[32] – a verset egy iskoladráma betétdalának véli.[33] Ez igen jó irány volna, s megmagyarázná a szokatlan, talán fiktív nevet és a stiláris egyenetlenségeket, amelyek talán több, alkalmi használat „rosszul elvarrt szálait" jelölnék. Eddig azonban sajnos nem került elő olyan korabeli színpadi mű, melyben akár csak utalást is találhatnánk a témá-

32 *Ötödfélszáz énekek. Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből: Kritikai kiadás, jegyzetekkel,* s. a. r. Bartha Dénes, Kiss József, Bp., Akadémiai, 1953, 824.

33 A *Szádeczky-Miscellania*ban szereplő IV. változat kapcsán: Varga Imre, *Szádeczky-Miscellania: Egy XVIII. századi versgyűjtemény ismertetése,* Bp., Akadémiai, 1955 (Irodalomtörténeti Füzetek, 2), 59.

ra. Kivételt jelent a *Névtelen Comico-Tragoedia,* amelyben a Halállal találkozó „szegény lator" *(pauper sceleratus)* hasonló hangnemben értékeli saját életét, de kevésbé emelkedetten:

Azon értelemben vagyok,
Által láttam, oda vagyok,
Én gonosságim mert nagyok,
Latroknak vóltam hadnagyjok.

Mennyországtól távol estem,
Magamat jaj mint vesztettem!
Pokolban már lakolj testem;
'S te mit mondasz szegény lelkem?

Térnél már most ha térhetnél,
Mennyországra repülhetnél,
A' nagy Istenhez mehetnél,
'S paraditsomban lehetnél.[34]

De az én gyilkosságomért,
Lopásom, 's tolvajlásimért ,
Rút fertelmeskedésimért,
Szenvedj már te-is ezekért.[35]

Ez a dráma egy időben mindenképp ismert lehetett Csíkszékben, hiszen 1646 táján épp itt szövegezték meg első változatát, s mintául szolgálhatott későbbi művek számára is. A kivégzés előtti búcsúénekekben, a szerepdalok e jellegzetes típusában a bűnösök (tékozlók, gonosztevők) egészen hasonló szavakkal kárhoztatják, egyben siratják magukat. Amint azt Küllős Imola kutatásai feltárták, nemcsak a cím, hanem a tartalom nyomán is elképzelhető, hogy egy ilyen vers befolyásolhatta valamely, a nép körében rokonszenvvel övezett

34 Ez a strófa szoros kapcsolatban van (bár az elsőség egyelőre nem megállapítható) az *Ifjúság, mint sólyommadár* kezdetű 17. századi szerelmi panaszdal egyik vándorstrófájával: *Mennék én is, ha mehetnék.*

35 Scena quarta, Actus II, Scenae III = *Régi magyar drámai emlékek,* II, szerk. KARDOS Tibor, s. a. r., bev. KARDOS Tibor, DÖMÖTÖR Tekla, mts. SZILVÁS Gyula, Bp., Akadémiai, 1960, 75.

deviáns hős megítélését.[36] Hasonlóak a későbbi betyárponyvák, ahol a siralomházban kesergő zsiványok minden rosszért saját erkölcsi romlásukat, befolyásolható személyiségüket okolják.[37] Az *Inolus, Inolus* nyomtatott változata viszont eddig nem került elő.

A vers távolabbi latin rokonságába tartozik a *Valete socii, valete omnia* kezdetű, azonos metrumú és talán egyező dallamú kollégiumi búcsúének, a szokásos tréfás kiszólásokkal. A vers egyik forrása Jankovich Miklós *Nemzeti Dalok Gyűjteménye* című, 19. század eleji kézirategyüttesének VII. kötete,[38] amelyet egy, a 17–18. század fordulójára datálható, elveszett kéziratról másoltak.

Valete socii valete omnia
Jam deseram mundum jubavit Maria [...]

Juvenes juvenes vos amoris flores
Relinquite quero hos [!] inpravos mores [...]

Valete valete vos amici mei
Cum quibus saepius conversatus fui

Vale Pater Mater vosque fratres mei
Jam vos hic commendo Mariae Virgini.[39]

Ugyanebben a kéziratban szerepel a *Próbára vetett fejem* kezdetű 17. századi ének,[40] amely szintén előképekkel szolgál a műfajhoz, illetve a 18. századi keservesekhez. Kapcsolatban áll az *Inolus*-verssel az alábbi latin–magyar diákbúcsú is, amely már az 1780-as években felbukkan (a rabének egyik forrásában), majd az 1830-as évekbeli torockói kéziratokban szerepel.[41] Ez nótajelzésként hivatkozik a rabénekre, s egy alkalommal egy strófakezdet is párhuzamossá válik:

36 Küllős Imola, *Kivégzés előtti búcsúénekek (Latorköltészet és betyárfolklór, I.),* ItK, 96(1992), 616–632.

37 *Uo.,* vö. az *Álnok szerencse, szárnyakkal* kezdetű Horea-siralommal: RMKT XVIII/14, 22. sz.

38 Stoll 531. sz., VII. 21a–b.

39 1., 5. és 16–17. versszak.

40 27a–b; *A tizenötéves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete,* s. a. r. Bisztray Gyula, Klaniczay Tibor, Nagy Lajos, Stoll Béla, Bp., Akadémiai, 1959 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 1), 74/III. sz.

41 Pl. *Kún Sámuel-ék.* (1831–1832; Stoll 776. sz.), 21a–22b; *Fodor János-ék.* (1836, Stoll 811. sz.).

Musarum sodales	Musák seregei
Heliconum fontes	Helicon vízei
Hesperidum flores	Hesperus zöldsége
valete colores	itt maragj szépsége
Non mihi vobiscum	En velem tü néktek
erit jam molistum.	nékemis veletek
Nunquam vos deflebo!	Kevés gondom vagyon
inquam gaudebo	örülökis nagyon[42]

Az 1830-as években a következő záradék is előfordul, ami az *Inolus*-ének közeli hatását mutatja (egyben a keservesek és bujdosóénekek rokonságát jelzi):

Terra ignoturum	Erdök Mezök Berkek
Extrema Locorum	Idegen ligetek
Vagantem recipit	Engem el rejtsetek
Miserum accepit	Rollam beszéllyetek[43]

A kollégiumi hagyomány kulcsfontosságú lehet – akár Bocskor János (gyaníthatólag csíksomlyói) szövegét tekintjük, akár a későbbi (enyedi, kolozsvári, debreceni stb.) változatokat. E kétnyelvű, diákos versek önálló stílusréteget jelentenek ekkoriban. A sokszor feljegyzett *Si quis vivit jucundus / Ha gyönyörűségesen* kezdetű bukolikus pásztordal például éppúgy párhuzamos latin–magyar strófákra épül, s sorsa is hasonló az *Inolus*-verséhez. Szintén Erdélyből indul országos terjedésnek, s eredetileg talán ugyancsak konkrét szerepdal volt *(Cantus Corydonis),* de hogy pontosan kiről szólt, hasonlóképp elmosódott már a régi éneklők számára is, egy korai variáns például Molnár Albert énekeként nevezi meg.[44] Széles körű terjedését ez nem gátolta, hiszen a magyar verzió ponyván is megjelent, sőt a népi betlehemes játékokba is utat talált. Ráadásul éppúgy műfajteremtő értékű alkotás, mint az *Inolus,* amely a későbbi rabénekek fontos előképévé vált.

Mit árulnak el az *Inolus*-vers egyéb fontos motívumai? Sajnos keveset. Kézenfekvő volna, hogy a rejtélyesen, de mégis egyértelműen kincseskamraként leírt hársfa körül vizsgálódjunk. Ha netán valóban volt ilyen hársfa, lehetetlen

42 13–16; *Musarum sodales / Múzsák seregei;* RMKT XVIII/14, 171. sz.
43 *Uo.,* II., 14–15. versszak.
44 A szövegcsaládról bővebben: RMKT XVIII/14, 192. sz.

azonosítanunk. Az a motívum, hogy kincseket rejtenek el fában vagy kőben, nem ritka a régi mese- és mondakincsben, bár ismereteim szerint sosem történetszervező értékű. Nincs róla adatom, de könnyen elképzelhető, hogy Bocskor János is ismert ilyesféle történetet. Annál inkább, mivel épp szülőfalujában, Csíkszentlélek templomdombján áll az a hársfa (Bocskornál székelyesen: *széldokfa*), amely néhány éve nagy nyilvánosságot kapott, mivel elnyerte Az Év Fája kitüntetést Európában. Az 500 évesre becsült korú, 3,7 méter vastag törzsű fa bizony már Bocskor János korában ott őrködött.

Ha nem erről a fáról szólt a homályos, mondai történet – legalábbis a feljegyző számára –, akkor talán egy másik hasonlóról valahol a környéken. A hársfákat a pogány kor óta tisztelték, a székelyek gyakran tartották hársfa alatt a falugyűléseket vagy egyéb összejöveteleket, Csíkszentléleken egészen bizonyosan így volt. Központi szerepű, a jog és a világrend folytonosságát megtestesítő hely volt a hosszú életű hársfa. Az sem véletlen, hogy a helyi mondákban is rendszeresen tölgy vagy hárs alatt pihent meg a tatárok elől menekülő Béla király, majd az országjáró Mátyás király, a bujdosó Kossuth Lajos, sőt a betyárok. A Rákóczi-mondakörben szintén állandó motívum a kincsek elrejtése, főleg pincébe, várárokba vagy mocsárba, de ritkábban fa alá is. Egy másik monda szerint a bujdosó fejedelem és kísérete Bükkaranyos határában egy hatalmas fa belsejében éjszakázott – akkora hely volt ott, hogy egy hatökrös szekér megfordult volna benne.[45]

Márpedig ha a történet mégsem egy rablóról, hanem egy elfogott bujdosóról szól (aki az otthoni hársfa belsejében rejtette el a vagyonát, hogy majd hazatérve megtalálja), akkor akár valóban lehetett aktuális értelme a szövegnek. Netán Bocskor Mihályról gondoltak ilyet? Vagy mégis Pintyéről, akinek elrejtett kincséről ugyancsak születtek mondák, noha inkább barlangokat vagy pincéket adnak meg lelőhelyül. Egyelőre aligha dönthetjük el.[46]

Más kérdés, hogy bár a Bocskor-féle latin versben megvannak ezek az utalások *(intus aurea, externa lignea),* de a magyar változat ezeket elhallgatja vagy elhomályosítja, a *pinus*t nem fenyőnek, hanem komornyiknak nevezi. De vajon miért beszéli ki titkát a bebörtönzött ember? Valakinek így akar „súgni" (netán a lényeges szavakat csak latinul, hogy más ne értse)? A közköl-

45 Bővebben: Ferenczi Imre, Molnár Mátyás, *Fordulj kedves lovam…: Rákóczi és kuruc néphagyományok Szabolcs-Szatmárban,* Vaja, 1972, 229–245 (Rákóczi-fák), 255–269 (a fejedelem elrejtett kincsei); Magyar Zoltán, *Rákóczi a néphagyományban: Rákóczi és a kuruc kor mondavilága,* Bp., Osiris, 2000, 108–123 (fakultusz), 139–156 (kincsek).

46 Albert Ernő néprajzkutató (Csíkszereda) szíves közlése szerint jelenleg nem ismerünk ilyen tárgyú népmondát Csíkból.

tészetben erre is van példa – igaz, későbbről –, amikor a csalfa asszony latinul dalolgat a bölcső mellett, hogy így tudósítsa az ablak alatt várakozó diák szeretőjét, tiszta-e a levegő: *Clerice, clerice, non venias ad me.*[47] Ugyanilyen poénra épül a *Megholt feleségem, satis tarde quidem* kezdetű, nagyon közismert siratóének-paródia, amelynek magyar soraiban jajveszékel a férj, a latinokban viszont a megkönnyebbüléséről énekel – ezt csak az iskolázottak értették.[48] Az *Inolus*-ének netán olyasféle kódolt végrendeletet rejtene a kivégzés előtt (amely egyébként csak magyarul kap hangsúlyt), mint Jókainál, *Az arany ember*ben: Ali Csorbadzsi titkos kincse a vörös félholddal jelölt zsákokban?

Ha egyelőre nem is tudunk többet, a kérdőjelek számát talán érdemes volt szaporítani. Ha netán van az olvasók között, aki máris látja a megoldást, avagy ismeri a hiányzó láncszemet, bizonyára nem fogja elhallgatni, s e sorok írója lesz a legboldogabb. Ám az *Inolus, Inolus* mostani, félig megfejthető állapotában is fontos üzenettel bír. Mint közköltészeti térben mozgó, műfajteremtő vers mindenekelőtt arra a hagyományfolyamatra hívja fel a figyelmet (intő jelként), amelynek mélyén valami olyasmi bújik meg – például antik vagy fiktív utalás, netán iskoladráma-részlet –, amit *már a régi értelmezők sem értettek világosan,* s a nekik tetsző, más helyzetekre is alkalmazható szöveget gond nélkül megváltoztatták, így a verset *a számukra értelmes irányba terelgették.* Természetesen nemcsak egy közköltészeti alkotással történt-történhetett ilyesmi, hanem bármivel, ami akarva-akaratlan kiléphet saját kontextusából. Távoli vidékek eseményei (mégoly fontosak is) beleolvadhattak a topikus irodalmi hagyományba. Ennek példája valamivel későbbről az a székely epikus énektöredék, amely – mint Faragó József alapos cikkében kimutatta – az 1820-as években zajló Üpszilanti-felkelésről szól, még a főhős neve is felismerhető: *Szép Czillandi.* A görög események azonban háttérbe szorulnak, s az ének „semleges" zsánerképpé válik, hiszen topikus mulató-dicsekvő strófákból áll.[49] Az affinitásnak sokszor kitett, átírások által meg-megújuló régi közköltészet éppily szemléletesen mutatja a szöveghasználók mozgásterét.

47 CSÖRSZ, *Közköltészet a többnyelvű…, i. m.,* 218.

48 Kritikai kiadása: *Közköltészet 1: Mulattatók,* s. a. r. KÜLLŐS Imola, mts. CSÖRSZ Rumen István, Bp., Balassi, 2000 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 4), 150. sz.

49 FARAGÓ József, *Székely történeti ének Ipszilánti felkeléséről,* Ethnographia, 67(1956), 274–279. A Faragó által ismertetett vargyasi, udvarhelyszéki változaton *(Tiszta búza s fehér lepény)* kívül már egy századfordulós moldvai gyűjtésben felbukkant egy kicsit hosszabb verzió, amelyben a görög hős neve már átalakul: *Árpacipó, kenderlepény, / Szép Czillandi ullyan legény.* Kiadása, RUBINYI Mózes, *Újabb adalékok a csángók nyelvjárásához,* VII, *Népdalok: Forrófalvi danolás (Róka Márton, forrófalvi deák följegyzése),* Nyr, 31(1902), 202–208, itt: 204.

Epilógusként még egy adalék mindehhez, ismét a folklorisztika irányából. Eddig ugyanis nem szóltunk az *Inolus*-szövegcsalád dallamáról, amely két feljegyzésben maradt ránk: az 1790 körüli sárospataki-székelyudvarhelyi *Dávidné Soltári*ban és Pálóczi Horváth Ádám *Ötödfélszáz énekei*ben (1813). Modern átírásukat egymás mellé állítva jól látható a rokonságuk:[50]

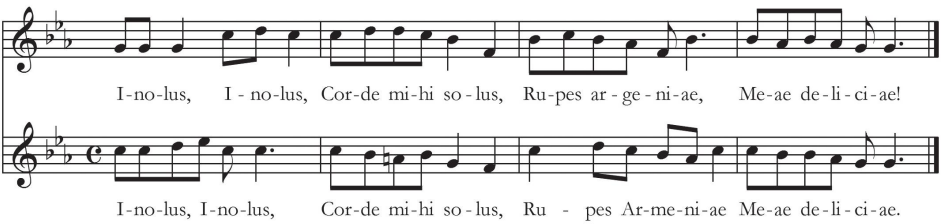

A dallam az egyszerű, sőt bizonytalan kottázás ellenére sem társtalan. Az adott gyűjtemények saját anyagával is találunk párhuzamokat: Daróczi Józsefnél egy szerelmi búcsúdal vázlatos kottája rejt rokon vonásokat *(Ha amit vétettem tenéked, kedvesem),* Pálóczi Horváth Ádámnál pedig egy rebellis ének, a sehol máshol nem szereplő *Verd meg, Uram, verd meg ebadta németjét* kezdetű szöveg dallama mutat némi hasonlóságot.[51] A népi emlékezet még csiszoltabban és pontosabban őrzi a dallamívet, amelyet a melodiáris kottákból csak ki-kihallhatunk. Domokos Mária zenetörténésszel folytatott eszmecserém megerősített abban, hogy a dallamtípus elsősorban Erdélyben terjedt el, főként Gyimesben és még inkább Moldvában.[52] A Dobszay László népzenei típusrendjében I (A) 12–13. altípusba sorolt dallamok kivétel nélkül mind keservesekhez és balladákhoz kapcsolódnak, egy távolabbi rokon dallam *(Őszi harmat, hideg eső)* pedig lakodalmi szokásdalhoz.[53]

Azok a találkozások a legszebbek, amikor a népi emlékezet olyan szöveget őriz, amely tematikusan kapcsolódik az ősszöveghez. Egy ilyet már idéztem

50 Közlésük legújabban: RMKT XVIII/15, 417.

51 Az analógiáról bővebben lásd Bartha Dénes zenei jegyzeteit: *Ötödfélszáz énekek, i. m.,* 605–606.

52 Ennek egyik oka a madéfalvi veszedelem utáni székely áttelepülés, amelynek egyik célpontja Moldva és környéke volt. Az *Inolus*-dallam rokonait ez a korosztály vihette magával: talán az erdélyi kollégiumok hajdani diákjai vagy azok tanítványai.

53 Dobszay László, Szendrei Janka, *A magyar népdaltípusok katalógusa,* Bp., Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézet, 1988, I (A) (a továbbiakban: MNTK), 12–13. típus.

egy korábbi írásomban, amely érdekes módon épp egy női balladából való, s női beszélő mondja:

Virágim, virágim,
Szép csukros virágim,
Virágim, virágim,
Szép csukros virágim,

Fődre lehulljatok,
S ingem sirajsatok,
Fődre lehulljatok,
S ingem sirajsatok![54]

Ám ha jobban meggondoljuk, még ismertebb példa is volna, amely ugyan egyáltalán nem rabének, mégis kétségtelenül együvé tartozik az *Inolus*-vers egyik szakaszával. Azzal, ahol a hársfát szólítja meg:

Fenn függő ágaid bocsádd az föld felé,
Zöld leveleidet helyheztessed mellé.

Ismerősen cseng az értelme – a balkáni hajduténekekben például állandó toposz, hogy a felkelők arra kérik az erdő fáit: rejtsék el őket, hiszen ő a szövetségesük.[55] (Akár az *Inolus*-dal e motívumának távoli előképe is lehetett egy hasonló, a Balkánról a román folklóron át közlekedő betyárdal.) A magyar folklórból kicsit más megfogalmazásból ismerjük, a szerelmi bánat közismert képsoraként. Egy közeli zenei és tematikus rokon Moldvából:

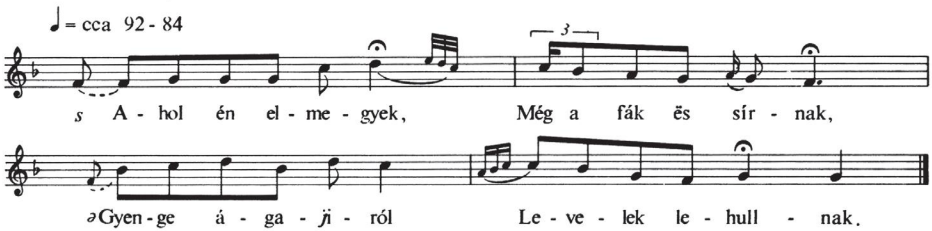

54 *A megesett lány* balladájának Gerlénben (Moldva) gyűjtött változatából *(Istenem, Istenem, mi lele engemet)* = *Balladák könyve: Élő hazai magyar népballadák,* KALLÓS Zoltán gyűjtése SZABÓ T. Attila gondozásában, Bukarest, Kriterion, 1971, 202. A dallam szintén viszonylag közeli az Inolus-típuséhoz, tehát joggal gyanakodhatunk motivikus-asszociatív kapcsolatra. Bővebben: CSÖRSZ Rumen István, *Népballadáink egyik forrásvidéke: a közköltészet,* I, Néprajzi Látóhatár, 2003/3–4, 31–50, itt: 36–37.

55 Nagy László közismert fordítása a *Janka és az erdő* című bolgár hajduténekből: NAGY László, *Versek és versfordítások,* III, Bp., Magvető, 1975, 306–307.

2. Hulljatok, levelek,
Rejtsetëk el engem,
Hulljatok, levelek,
Rejtsetëk el engem.

3. Met az én édesem
Mást szeret, nem ingem,
Met az én édesem
Mást szeret, nem ingem.[56]

Érdekes persze, hogy ez a régies szövegcsalád miért hiányzik a 18. századi közköltészetből. Mai ismereteink szerint az 1824 után összeírt sárospataki *Felvidító*ban találkozunk vele először:

A mere én járok, ott a fák is sirnak,
Gyenge ágaikról levelek le hulnak,

Huljatok levelek, fedezetek engem
Mert az én galambom sirva keres engem.

Sir az edjik szemem az másik könnyezik
Sirjon mind a kettö mint a zápor eső.[57]

Hamarosan viszont megszaporodnak az adatok, Erdélyi János *Népdalok és mondák* című antológiájában (1846–1848) is ránk köszön, az ország több vidékéről.[58] Az időrend azonban elgondolkodtat. A rokon dallam és motívum ugyanis felvet egy óvatos lehetőséget: talán az *Inolus*-ének volt a vándortéma *első megformálása magyarul* (függetlenül a műfajtól!), amely néhol (Erdély, Moldva) a dallammal együtt folklorizálódott, majd a szöveg fokozatosan hozzácsiszolódott a magyar népdal nyelvi-poétikai lehetőségeihez?[59] Esetleg más vidékeken létrejött szövegformaként, de a rokon jelentést követve kapcsoló-

56 Rácsila (Moldva); MNTK I (A) 13 *b)*.

57 *Felvidító VI. Nóták II.* (1824 után; Stoll 720. sz.), 320. sz.

58 *Népdalok és mondák,* A Kisfaludy-Társaság megbizásából szerk. és kiad. Erdélyi János, Pest, 1846–1848 (Magyar Népköltési Gyüjtemény), I (1846), 11. sz. (Szabolcs, Ung); III (1848), 274. sz. (Keszthely)

59 Egy érdekes kontrolladat: Barna Péter 1800 körüli, többféle szövegből kontaminálódott ponyvaballadájában már szerepel a rejtekhelyet kérő motívum, de nem növényekkel (bár a minta itt is lehetett az erdős/fás formula): „Nyíljatok meg, egek, rejtsetek el engem, / Mert a fekete föld nem fogad be engem." Kiadása legújabban: RMKT XVIII/14, 600–602. A két szövegcsalád közti kapcsolatokat erősíti, hogy Bartalus István kéziratában (MTA BTK ZTI; széljegyzetben Limbay Elemérre, Színi Károlyra és Almási Sámuelre hivatkozva; 1882 utáni feljegyzés) az *Amerre én járok* (II. 320. sz.) dallama közeli rokona annak, amire Arany János dalgyűjteménye (1874, I. 13. sz.) szerint Barna Péter balladáját énekelték.

dott össze a dallammal? Természetesen a fordítottja sem kizárt: ez esetben 1700 táján az *Amerre én járok…* valamely (fél)népi, akkor még nem feljegyzett változata szűrődött be az énekbe, s azt fogalmazták át egy új műfaj vagy az iskolai színjáték szabályai és az aktuális történet szerint. Mindkettő mellett szólnak érvek, sőt a Bocskor-féle latin változatnál említett szerelmi őstematika és annak tematikus átrendeződése is hasonló eredményre vezet.

Attól tartok, a választ mégis előbb találjuk meg, mint a hársfába rejtett aranyakat.

Szilágyi Márton

Lehet-e folytonosság Kazinczy Ferenc és a kora újkori börtönmemoárok között?

A *Fogságom naplója* műfaji előzményeiről és környezetéről*

Kazinczy Ferenc érdekes szerepet tölt be Bethlen Miklós műveinek utóéletében és hagyománytörténetében. Bethlen nyilvánvalóan fontos volt a számára. Egy 1824-es útirajzában például beszámolt arról, hogyan jutott hozzá az egykori kancellár autográf névaláírásához egy utazási albumban.[1] Az *Erdélyi levelek* című művében – amely nem egyszerűen utazási élmények foglalata, hanem komoly kultúrtörténeti tájékozódást is bizonyító szöveg – pedig több helyen megemlékezik Bethlenről. A számos átdolgozás kínálta változat közül, ha kiválogatjuk a leginkább releváns információkat, akkor Bethlen Miklósról Kazinczy számára a következők voltak a releváns, továbbadni kívánt információk; idézem a legkorábbi, 1816-ból származó megjegyzését:

> Bethlen Miklós, ismét Cancellarius. Ez készíté a' Leopoldinum Diplomát, mellyre az Erdély' Urai megeskünni szoktak, és a' mellyért ő Gróffá tétetett. Máramarosi örökös Fő-Ispánná neveztetett; de József fia azt, atyjának megbukása miatt, elvesztette. Magyar nyelven írta Autobiographiáját, 's franczia nyelven azt, a' mi a Histoire de Troubles de Hongrie utolsó kötetében áll. Noé

* A tanulmány a MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében készült (témavezető: Debreczeni Attila) és az OTKA K 108831. számú pályázat támogatásával jött létre.

1 Kazinczy Ferenc, *Magyarországi utak*, kiad. Orbán László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015 (Kazinczy Ferenc művei. Első osztály. Eredeti művek. Kritikai kiadás), 39. A pontosság kedvéért persze meg kell jegyezni, hogy Kazinczy itt Bethlen bejegyzésének lemásolásáról beszélt.

galambja nevet viselő munkája miatt megfogattatott, 's tizenkét esztendőt tölte Bécsi és Bécs-újhelyi rabságában, hol meg is holt.[2]

Kazinczy láthatólag tudott Bethlen – ekkor még publikálatlan – önéletírásáról is, s arról, hogy ez miképpen függött össze Bethlen fogságával. Hogy olvasta-e, ezt egyértelműen nem lehet megállapítani. Bár talán erre is van egy nyom, amelyet persze körültekintően kell értékelni: Kazinczy ugyanis megemlíti az *Erdélyi levelek* 1827-től 1829-ig írott változatában, hogy Bethlen jelen volt Zrínyi utolsó, végzetesnek bizonyuló vadászatán: „Kedvelve vala Zrínyitől is, 's jelen volt a' vadászaton, 1664. novemb. 18d., mellyben ez a' hazánk' és nyelvünk' hőse olly siralmas halállal elvesze."[3] Márpedig ezt a leginkább mégiscsak az önéletírásából lehetett megtudni – igaz, szóba jöhet a nyomtatásban már régen olvasható, s 1804-től magyar fordításban hozzáférhető fiktív Bethlen-memoár is, amely Dominique Révérend nevéhez köthető, s amelyből akár erről a tényről is értesülni lehetett.[4] Tóth Zsombor figyelmeztetett arra, hogy Bethlen és Zrínyi kapcsolatának erről a fázisáról Cserei Mihály művéből is értesülni lehetett – viszont Kazinczy itt Zrínyi halálának idejét pontosan adja meg, s nem a Csereinél található, téves dátumot örökíti tovább.[5] Mindazonáltal az a feltételezés, hogy Kazinczy tudhatott Bethlen kéziratban maradt műveiről, illetve kifejezetten önéletírásáról, nem tűnik képtelenségnek: ahhoz a kéziratos nyilvánossághoz, amelyet a kora újkori szövegek használatának egyik létmódjaként azonosíthatunk,[6] Kazinczy még erősen kapcsolódott, sőt, használta is ennek lehetőségeit, ahogyan ezt – elsősorban Kazinczy levelezése és irodalmi vitái alapján – Czifra Mariann meggyőzően be is mutatta.[7] A hagyaték feltárása és feldolgozása kapcsán Bethlen Miklósig elvezető nyom egyelőre nem bukkant elő. Mégsem lehet teljesen kizárni Kazinczy ilyen természetű szövegismeretét. Annál is kevésbé, mert

2 KAZINCZY Ferenc, *Erdélyi levelek*, kiad. SZABÓ Ágnes, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013 (Kazinczy Ferenc Művei. Első osztály. Eredeti művek. Kritikai kiadás), 167.

3 KAZINCZY, *Erdélyi levelek, i. m.*, 352.

4 A részlet elemzésére lásd BENE Sándor–BORIÁN Gellért, *Zrínyi és a vadkan*, [Bp.], Helikon, 1988, 39–70. Révérend művére: KÖPECZI Béla, *Bethlen Miklós francia emlékiratai*, ItK, 59(1955), 296–306.

5 Vö. TÓTH Zsombor, *Kéziratos nyilvánosság a kora újkori magyar nyelvű íráshasználatban: medialitás és kulturális másság: Módszertani megfontolások*, ItK, 119(2015), 625–650. Különösen: 634. Erre a tanulmányára Tóth Zsombor figyelmeztetett, köszönet érte.

6 Erről részletesen: *Uo.*

7 CZIFRA Mariann, *Kazinczy Ferenc és az ortológusok: Árnyak és alakok az 1810-es évek nyelvújítási mozgalmában,* Bp., Ráció, 2013 (Ligatura).

Kazinczy számára a bethleni személyiségnek egy másik vonatkozása is fontosnak bizonyult: az, hogy az egykori kancellár megkeseredett fogsága miatt. Ahogyan ezt az előbb már idézett kidolgozásban megfogalmazta:

> A' mit itt, kivált Cancellárius Gróf Bethlen Miklós felől értettem; azt valóban nyereség gyanánt nézem. A' valóban nagy ember annyira el vala keseredve hálátalan földje eránt, hogy még fogsága után is Bécsben marada inkább mint hogy Erdélybe visszatérjen, sőt meghagyá, hogy tetemei se vitessenek-le oda. Irtóztató, iszonyu gondolat, 's Bethlentől annál váratlanabb, mert neki mind feje, mind szíve ollyan vala, a' millyennek lenni kellett; de a' környülményekkel a' jók és nagyok sem parancsolhatnak mindég, 's a' rossz időkben a' hibás lépés és a' jó véteknek, a' vétkes jónak vétetik.[8]

Az utolsó mondat ismerős lehet: visszhangzik a nagyjából ebben az időben véglegesített *Fogságom naplója* szövegében, a Munkácsra vonatkozó részben is:

> Én Angolíninak egyszer Justinusomat küldöm le olvasni, 's kértem, hogy a' pergamen táblába kötött könyv' oda ragasztott papírosát felbontván, a' pergamen és a' tábla közé dugjon egy szelet papirosat Emlékkönyvem' számára. Ő is csinála tintát rozsdából. – Ezt írta a' papírosra, mellyet bírok, franczia nyelven: A' zavaros időkben a' gondolatlan tett vétkes tettnek vétetik.[9]

Ez az összefüggés, amely ilyenformán Bethlen fogsága és a Kazinczy saját börtönélményei között látens módon megteremtődik, aligha véletlen. Ráadásul a kéziratos terjedésben létező Bethlen Miklós-i életműből egy ugyancsak kéziratos formában létező szöveghez, a *Fogságom naplójá*hoz vezet el bennünket. S ehhez érdemes rögtön hozzászámítani egy másik problémát is. A kora újkori börtönmemoárok továbbélésének és lehetséges hatástörténetének egyik érdekes s végiggondolandó problémája, hogy Kazinczy Ferenc *Fogságom naplója* címmel ismeretes műve vajon beilleszthető-e ezek sorába valamiféle műfaji folytonosság keretében (ha már a közvetlen hatás kérdését adatok híján nem tudjuk bizonyítani). A Kazinczy-szakirodalomban ez a kérdés még voltakép-

8 Kazinczy, *Erdélyi levelek, i. m.*, 313–314.

9 Kazinczy Ferenc, *Fogságom naplója,* kiad. Szilágyi Márton, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011 (Kazinczy Ferenc Művei. Első osztály. Eredeti művek. Kritikai kiadás), 132.

pen föl sem merült, nemhogy érdemi javaslatok születtek volna erre. S ugyan mostanra rendelkezésünkre áll a *Fogságom naplójá*nak kritikai kiadása,[10] ám a műfaj kérdése még mindig megoldatlan. Persze itt óvatosan kell bánni a magabiztos kijelentésekkel. Legföljebb kérdezni tudunk. Lehet-e egyáltalán valamiféle választ remélni arra, hogy Kazinczy miért reagált úgy 1794-ben kezdődő fogságára, hogy egy memoár alapjait vetette meg? Tudjuk persze, hogy műve nem szabályos börtönmemoár: kezdetben, a fogság hét éve alatt Kazinczy csupán feljegyzéseket hozott létre (ezek közül néhány darab fenn is maradt, eredetiben vagy utólagos másolatban, s ezeket aztán beépítette a későbbi szövegbe), s a mű kidolgozása csak jóval később, már szabadulása után kezdődött meg. Olyannyira, hogy legföljebb a szöveg lezárásának legutolsó időpontját tudjuk megjelölni: 1828 második felében, azaz halála előtt alig valamivel adta ki kezéből a szöveget, s bízta rá Bártfay Lászlóra.[11] Az egyes részek készülésének kronológiáját nem ismerjük – mint ahogy a felhasznált (nyomtatott, szóbeli és személyes élményen nyugvó) források kérdése is igen bonyolult filológiai probléma.[12] Természetesen a szöveg alakulástörténete – amelynek érzékeltetését a kritikai kiadás tudatosan vállalta magára – ad arra nézvést némi támpontot, hogy miképpen koncipiálta Kazinczy ezt a művét. Úgy tűnik, a börtönbe kerülés idején az írásnak mint műveletnek elsősorban olyan funkciója volt, amely a rendszeres szellemi munka lehetőségét és az idő kitöltését célozta, s Kazinczy ekkor ezzel az eszközzel élvén, elsősorban egyéb irodalmi terveinek akart megfelelni: kezdetben fordításokon dolgozott, s korábban elkezdett munkáit szerette volna befejezni. Erre utal a *Fogságom naplója* egyik, kezdeti egységében, ahol a budai fogság időszakának utólagos kommentálását végezte el, utalván az ítélet kihirdetése utáni napok kissé szabadabb lehetőségeire:

> Még mindég a' Director Németh kéjétől függénk, de már itt vendégek eresztetének hozzánk, 's elnézék, hogy késünk volt, bár titokban. Én papirost hozaték, és tintát, 's reggeli három olta késő estig szüntelen dolgoztam. Bár mingyárt akkor írtam volna meg szenvedésünk historiáját. Mint örvendek most, hogy csak rövid jegyzéseimet is bírom.[13]

10 KAZINCZY, *Fogságom naplója, i. m.*
11 Vö. KAZINCZY, *Fogságom naplója, i. m.*, 212–213.
12 A kérdésről egy kismonográfiában igyekeztem számot adni: SZILÁGYI Márton, *Forrásérték és poétika: Kazinczy Ferenc: Fogságom naplója*, Bp., reciti, 2017 (Irodalomtörténeti Füzetek, 177), 53–70.
13 KAZINCZY, *Fogságom naplója, i. m.*, 87.

Azaz Kazinczynak a börtönbe kerülése utáni első reakciója még nem a számára új helyzet dokumentálásának a szándéka volt, noha ez már az első fennmaradt, helyszíni megjegyzések szerint igen korán fölötlött benne.[14] Egészében igencsak érdekes alkotáslélektani jelenség, s a többi, börtönbe került literátorhoz képest is egyedi helyzet, hogy valaki a fogság dokumentálására használja föl az idejét és az írásra igénybe vett, lopott lehetőségeket, s nem tekinti ezt a szituációt például lírai élményanyagnak, mint ahogyan tette ezt a börtönben verseket (és csak azt) író Batsányi János. De utalhatnánk arra is, hogy Verseghy Ferenc nyelvészeti munkálkodásának folytatását végezte a budai fogság alatt („grammatikázott", ahogy Kazinczy mondja), s említhetnénk Andreas Riedelt, Kazinczy munkácsi cellaszomszédját, aki a bécsi jakobinusok köréhez tartozott, s akinek brünni „börtönnaplója" inkább szertelen gondolatfüzér lett, mint igazi eseménykrónika.[15]

Egyáltalán lehetett-e a Kazinczy-családban valamiféle élő tradíciója a fogság elviselésének? Vannak megfontolandó összefüggések, bár teljes bizonyosság ez ügyben sem remélhető. Tudjuk, hogy Kazinczy egyik egyenesági őse (ükapja), Kazinczy Péter belekeveredett a Wesselényi-féle összeesküvésbe, letartóztatták, s csak katolizálása mentette meg a kivégzéstől. Ezt a mozzanatot Kazinczy bizonyíthatóan ismerte.[16] A feljegyzéseknek az erre utaló, a kritikai kiadásban már szereplő részletei ugyan időben későbbinek látszanak a fogságba kerülésnél, de mivel a Fogságom naplója készülése, ahogy láttuk, időben elhúzódó folyamat, még ezek is beletartozhatnak a mű genezisébe. Arról nem is beszélve, hogy sejthető: a Kazinczy Péterre vonatkozó tudás már igen korán beletartozhatott Kazinczy Ferenc ismereteibe. Maga Kazinczy a hivatalos iratokkal és fel-

14 A legkorábbi fennmaradt feljegyzés az elfogásról, majd a Brünnbe szállításról és a Kufsteinbe való utazásról szól, s nyilván folyamatosan készült; a legvégén az 1798. márc. 4-i dátum található, noha korábban már az 1801. jún. 28-i szabadulásról is szó van benne. A szöveget lásd Kazinczy, *Fogságom naplója, i. m.*, 9–14.

15 Riedel szövegeit lásd Deák Eszter, *Der Untergang eines Revolutinärs: Tagebuch, Briefe und Denkschrift von Andreas Riedel aus seinen Gefängnisjahren im Minoritenkloster in Brünn (1806–1809),* Bp., Akadémiai, 1993 (Új Történelmi Tár). Róla és Kazinczyval való kapcsolatáról: Szilágyi Márton, *Párhuzamos börtöntörténetek: Kazinczy Ferenc és Andreas Riedel = Leleplezett mellszobor: Nyomozások Kazinczy birtokán*, szerk. Czifra Mariann, Bp., Gondolat, 2009, 43–81.

16 Pauler Gyula, *Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése 1664–1671*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1876, II, 409. Az esetről részletesen beszél Váczy János monográfiája is, amely már önmagában jelzésértékű. Váczy ugyanis eszerint úgy gondolta, hogy egy Kazinczy Ferencről szóló életrajzi monográfiához hozzátartozik Kazinczy ükapjának a története is: Váczy János, *Kazinczy Ferenc és kora*, kiad. Kováts Dániel, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, I, 15–28.

jegyzésekkel nyilván tisztában volt, folyamatosan gyűjthette az erre vonatkozó levéltári dokumentumokat. Mindazok az ismeretek azonban, amely Kazinczy tudásához hozzátartozhattak, semmi olyan személyes dokumentumra nem támaszkodhattak, amelyek az elítélt őstől származhattak, s amelyek az elítéltetés és a börtön elviselésének folyamatáról árulkodnak. A családi emlékezetnek a múltra vonatkozó dimenziói persze eleve másféle tagolásnak és időtapasztalatnak engedelmeskedtek a nemesi családok esetében, s ez alapvetően még a 18. században is az emlékezet révén és nem az írásbeliségben mutatkozhatott meg – így aztán erről csak nagyon kevés ismeretünk van, s ritkán jut a kutató olyan adatokhoz, amely ezt egyértelműen bizonyítaná.[17]

Mindenesetre feltételezhetjük: amögött a jelenség mögött, hogy Kazinczy láthatólag tudott valamit arról, milyen megpróbáltatást jelenthet a fogság, ott húzódhatik ez a családi hagyomány is. Van annak ugyanis nyoma, hogy Kazinczy családja ismerte a fogság lehetséges pszichológiai hatásának súlyos következményeit, s erről Kazinczynak is lehettek pontosabb ismeretei. Hozzáteendő ehhez: a fogság állapota – megfelelően a korabeli büntetés-végrehajtási gyakorlatnak[18] – egyértelműen a magányosan elviselendő elzárást jelentette, így amitől ilyen esetben tartani lehetett, az a magány elviselésének a terhe volt.[19] Erről igencsak sokatmondóan árulkodik Kazinczynak egy, a budai fogság időszakából származó, anyjának írott levele, amelyben a következőket olvashatjuk: „Uram Bátyám és az Öcsém, úgy látszik, nagyon féltek attól, hogy magánosságomban egész organisatziomat öszvebontja. Minek előtte ide értem én sem féltem semmitől inkább, mint attól hogy elmém megháborodik. De túl vagyok rajta!”[20] Ezekből a sorokból az derül ki, hogy a fogságnak az

17 A jelenség középkori rétegei kapcsán mindmáig kezdeményező erejű a következő tanulmány: FÜGEDI Erik, *„Verba volant…”: Középkori nemességünk szóbelisége és az írás = Mályusz Elemér emlékkönyv,* szerk. H. BALÁZS Éva, FÜGEDI Erik, MAKSAY Ferenc, Bp., Akadémiai, 1984, 107–130.

18 Erről alapvetően MEZEY Barna, *A magyar polgári börtönügy kezdetei*, Bp., Osiris–Századvég, 1995, 7–15.

19 Erről a problémáról – a börtönpszichózisra vonatkozó, újabb börtönszociológiai szakirodalom bevonásával – lásd DOBSZAY Tamás, *A szabaduló Kazinczy = Ragyogni és munkálni: Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről,* szerk. DEBRECZENI Attila, GÖNCZY Monika, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010, 294–305; DOBSZAY Tamás, *A fogoly teste Kazinczy fogságnaplójában = A test a társadalomban: A Hajnal István Kör–Társadalomtörténeti Egyesület 2013. évi, sümegi konferenciájának kötete,* szerk. GYIMESI Emese, LÉNÁRT András, TAKÁCS Erzsébet, Bp., Hajnal István Kör–Társadalomtörténeti Egyesület, 2015 (Rendi Társadalom – Polgári Társadalom, 27), 355–368.

20 Kazinczy Ferenc anyjához, Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsannához, 1795. jún. 5. = KAZINCZY, *Fogságom naplója, i. m.*,172.

emberi pszichét megroppantó hatásáról a családtagoknak is voltak ismeretei, vagy legalább jól artikulált aggodalmai. Ez utóbbiakról nincsenek forrásaink ezen az egy levélbeli említésen kívül, de könnyen lehet, hogy ezek eleve szóban megfogalmazott félelmek lehettek. Ebből a szempontból érdekes, hogy Kazinczy itt két olyan rokonára (nagybátyjára, Kazinczy Andrásra és öccsére, Dienesre) hivatkozik, akik személyesen látogatták őt a budai fogságban. Sőt, Kazinczynak egy másik, a budai fogság alatti leveléből az is kitűnik, hogy még ő adott tanácsokat a szintén elfogott öccsének, Miklósnak, miként tudja ellensúlyozni a fogság pszichés hatásait: „Méltós[ágos] Consil[arius] Director Úr megengedte hogy neki egy levelet írjak; abban tanácsokat adtam neki, hogy magánosságát mint enyhítse."[21]

Ehhez hozzászámítandó egy időben közelebbi eset, amely Kazinczy ismeretségi köreiben történt meg. Annak a Péchy Istvánnak az ügyéről van szó, aki Kazinczy távoli rokona is volt.[22] Róla Kazinczy életrajzi feljegyzéseiben számol be: benne van a *Pályám emlékezete* egy korai kidolgozásában is, részletesebben és sokatmondó kontextusba illesztve pedig *Az én életem* című, 1826-ra datálható művében is. Ez utóbbiban a következőket olvashatjuk:

> Végre 1768ban Kézsmárkra viteténk-fel, 's szüléink velünk jöttek. Az atyám Rozgonyban Kapitány Soos József Úrhoz szálla-be, kinél minden falak tele voltak aggatva olajban festett portrékkal, 's az atyám akarta hogy azokon kedvemet töltsem; onnan Péchy Istvánhoz menénk Lapis-Patakra, egy nagytudományú komor emberhez, ki eggy tiszteletlen 's gondolatlan írása által magát a' Felségsértés' vétkébe ejté, Kassán halálra ítéltetett, de a' kegyes Asszony a' Gróf Döry Ferencz' elődlése alatt tartott Itélő-szék' végzését Grétzi fogságra változatá, a' nagylelkű József pedig, meglátván őtet itt, 's értvén hogy ő nem eggy sereget, de tíz embert sem állíthat a' lázasztásra, mint eszelőst szabadon ereszté. Eperjest az atyán elvive azon helyre, hol Caraffa alatt vér folyt, mutatta a' Sárosi várat, hol Rákóczy elfogattatott, 's beszéllte a' mit atyjától sokszor hallottt, hogy a' Kalocsai Érsek Széchényi Pál mint kívánta hogy az áldott tölgyfa sok olly gyümölcsöket teremjen.[23]

21 Kazinczy anyjához, Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsannához, 1795. márc. 11. = Kazinczy, *Fogságom naplója, i. m.*, 158.

22 Kazinczy Ferenc, *Pályám emlékezete,* kiad. Orbán László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Kazinczy Ferenc Művei. Első osztály. Eredeti művek. Kritikai kiadás), 902. A rokonsági fokra lásd a családfát: *Uo.*, 879–880.

23 *Uo.*, 408.

A Sáros vármegyei birtokost ugyanis 1770-ben egy kéziratos műve miatt fogták el és ítélték halálra, majd azonnal meg is kegyelmeztek neki. Kazinczy a vele való találkozást korábbi, az elítélését és a fogságát megelőző eseményként említi ugyan, ám egy olyan utazáshoz kapcsolja hozzá, amely során korán elhunyt apja a központi hatalom önkényét bizonyító emlékhelyeket mutatott meg neki (úgy tűnik, célzatosan), s emellett – ráadásul – családi emlékekre hivatkozva mesélt neki a korábbi nemzedékek ellenállásának eseményeiről és következményeiről. Ez azt is mutatja, hogy a korábbi családi tapasztalatok eleven emlékként élhettek Kazinczy ifjúkorában is, s mindaz, amit ő erről tudhatott, része volt a família emlékezetének. Jellemző módon egyébként Kazinczy úgy írja le Péchynek ezt az ügyét egy 1812-es levelében, hogy párhuzamba állítja a Martinovics-összeesküvés utáni megtorlással, így – kimondatlanul is – a saját sorsával:

> Péchy István Sáros V[árme]gyei Úr, Lapis-Patakán lakott. Eggy írást írt a' Nemzet' szorongatásai alatt, mellyben az is álla: A' Magyarnak még nem rozsdásodott hüvelyében a' kardja. M. Th. Elfogattatá, 's Kassán halálra sententiáztatott. Elájúlt ezt hallván. De a' halálos sententia felolvasását nyomban követte a' Grationális felolvasása. A Gréczi várban tartatott néhány esztendőkig. Jósef, ki senkitől nem félt, meglátván ott Péchyt, azt tudakozta megvető nevetéssel: Ez az ember hány százezer embert állíthat ki ellenem. Azt felelték hogy tíz embert sem. Lasset also den Narren laufen. Bár 1795ben is ezt mondták volna![24]

A párhuzam egyébként nem volt légből kapott: az 1794-es letartóztatások és az utána kezdődő perek Péchy ügyének mintájára indultak el, s nyilvánvalóan ezt a precedenst követték.[25]

Mindezek alapján rendszerezhetjük azokat az adatokat, amelyek ebben a nagyhagyományú, zempléni református családban a kora újkori magyarországi börtöntapasztalatokról árulkodnak, s amelyek Kazinczy Ferenc ismereteihez is hozzátartozhattak: ilyen módon ugyanis talán lehetséges megragad-

24 Kazinczy Döbrentei Gábornak, Széphalom, 1812. ápr. 8. = *Uo.*, 902. (a levél megtalálható még: KAZINCZY Ferencz *Levelezése*, kiad. Dr. VÁCZY János, IX, Bp., MTA, 1899, 386–391.) Az idézett helyen a kézirat alapján javították a KazLev szövegét.

25 *A magyar jakobinusok elleni felségsértési és hűtlenségi per iratai 1794–1795,* kiad. *Benda* Kálmán, Bp., Akadémiai, 1952 (A magyar jakobinusok iratai, 2), 7–8. Vö. még Soós István, *A „magyar Cicero": Péchy István Ferenc felségsértési pere,* História, 27 (2005), 6–7, 43–46.

ni mindazokat a rejtett szálakat is, amelyek a kora újkori börtönélményektől a 18. század végi, újabb típusú tapasztalatokig elérnek. Ennek révén pedig talán eljuthatunk a *Fogságom naplója* genezisének legalább egyik, megragadható pontjáig is. Kazinczy műve ugyanis legalább annyira megtör egy hagyományt, mint amennyire folytatja azt: nem egy börtönben keletkezett emlékiratról van szó, hanem egy utólag írott szövegről (azaz hiába ígér a cím naplót, ez voltaképpen emlékirat), amelynek a koncepciója is fokozatosan alakult ki. S amely ugyanakkor erősen magán viseli az elmondott történetek első feljegyzésének körülményeit is (hiszen belekerülnek szó szerint a korabeli, kényszerűen hevenyészett feljegyzések is, érdemi változtatás nélkül) – noha a tudatos írói alakításnak a koncepcionális elemei is kimutathatók benne.[26]

Kazinczy nem beszél az összeesküvésről, voltaképp semmit sem árul el a célokról és a szándékokról, s ilyenformán arról sem beszél, hogy bűnös-e egyáltalán a terhére rótt cselekményekben. Alapvetően és szinte kizárólag a börtönben való létezés morális dimenziói érdeklik – természetesen nem elvont formában, hanem a konkrét szituációk összefüggésében. Ez pedig azt jelenti, hogy Kazinczy a fogság elviselésének intellektuális és erkölcsi lehetőségeit különböző, szereplőkként ábrázolt (noha valóban létező) személyek megteremtésén keresztül érzékelteti, így kerülnek a negatív pólusra olyan személyek, mint például Verseghy Ferenc, aki gyáva és férfiatlan – s akinek az ábrázolása egyre inkább az ellenszenv irányába mutat a *Fogságom naplójá*hoz kapcsolódó szövegek sorozatában. De említhetném a negatív példák között akár Martinovicsot is, míg az eszményinek ábrázolt Hajnóczy József a halálhoz való bölcs és reflektált viszonya miatt kaphatja meg a „szókratészi" jelzőt. Ilyenformán a művet csak dokumentumként felhasználni kívánó olvasat óhatatlanul elvéti a szöveg egyik legfőbb intencióját: az események megörökítésének idejét ugyanis lépten-nyomon átjárja egy utólagos reflexió, s ilyenformán az egyes szereplőkről nem az adott időszakbéli értékelést kapjuk meg, hanem egy utólagos nézőpontból megfogalmazottat, amelyet egy művészi szándék is átszínez. Vagyis a *Fogságom naplójá*ból nem azt lehet rekonstruálni, hogy Kazinczy miként vélekedett Verseghyről 1794-ben és 1795-ben (ezt inkább mutatják Kazinczy ez idő tájt keletkezett levelei), hanem azt, hogy utólag hogyan kívánta őt láttatni. Kazinczyban ez utóbbi szándék olyannyira erős volt, hogy ezt akár még annak rovására is érvényesítette, hogy teljes körűen dokumentálja saját rabságának idejét – ezt jól mutatja, hogy korábbi,

26 Erre lásd Szilágyi Márton, *Hogyan írható le egy kivégzés? A Fogságom naplója egy jeleneté*ről, A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 25(2015), 29–43.

a fogsággal kapcsolatos feljegyzéseiben több olyan elem is azonosítható, amelyek végül is nem kerültek be a *Fogságom naplójá*ba.[27]

A *Fogságom naplóját* egy, az ötvenes években lezajlott vitában Kazinczy egyik főműveként említették, s erre Barta János igen érdekes módon reagált: arra hívta föl a figyelmet, hogy a szöveg számos ponton nem „irodalmi igényű", nyersnek mutatkozó szerkezete igen távol van Kazinczy egyébként máshol megmutatkozó, artisztikus szövegépítkezésétől.[28] Bartának persze több szempontból is igaza van, ám ez a főmű-státusz az újabb kutatások alapján is helyénvaló állításnak bizonyul: mai nézőpontból úgy látszik, ez elsősorban a szöveg spontánnak ható (noha hosszas alakítás utáni) kidolgozottságában mutatkozik meg, s még inkább abban a gondosságban, ahogyan Kazinczy ezzel a nagyon hosszú ideig formálódó szövegével bánt, s ahogyan igyekezett fennmaradását elősegíteni. Azzal ugyanis tökéletesen tisztában volt, hogy a *Fogságom naplója* nem jelenhet meg egykorúan, ezért gondoskodnia kellett a méltó megőrzéséről, s ezért bízta rá Bártfay Lászlóra.[29] Vagyis bizonyosan nagyon fontos volt számára ez a mű. Meglehet persze, hogy azért is, mert fontosnak tartotta a mű példaadó, mondhatni, nevelő funkcióját: hiszen 1821-ből fönnmaradt egy olyan feljegyzése, amely szerint fogságról szóló írását a következő nemzedék, konkrétan a saját gyermekei számára, okulására kívánja hátrahagyni. S persze az sem közömbös, hogy itt a családi hagyományban helyezi el önmagát, ükapja esete után másodikként – mintegy újabb bizonyítékot szolgáltatva arra, hogy a família emlékezetének milyen erős szerepe van a magyar nemességben, a történelem megőrzésében:

> Kérem gyermekeimet, hogy ezt szerencsétlenségem'emlékezetére tegyék-be Familiai Leveleink' ládájába. Én második Kazinczy vagyok, a' ki lánczot viseltem; de Péter, a' Nagyatyám' Nagyatyja nem hallá magára kimondatni a' halálos ítéletet, mint én; 's én kétszer, tudniillik a' Királyi Tábla' Deputatiojáét 1795. Május 8dikán, a' Septemvirátusét Május' 16dikán, mellyet osztán a' Grationális' felolvasása Június' első napján követett. A' háborgás' idejében a' nem-félénk, a' maga ártatlanságába bízó könnyen tesz olly lépést, a' mi más időben véteknek nem vétetett volna.[30]

27 Bővebben lásd SZILÁGYI, *Forrásérték és poétika..., i.m.*, 83–103.

28 BARTA JÁNOS, *Jegyzetek a Fogságom naplójáról* = B. J., *Költők és írók: Irodalmi tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1966, 42–60. Különösen: 53–60.

29 Erről a kérdésről lásd a kritikai kiadás kísérőtanulmányát: KAZINCZY, *Fogságom naplója, i. m.*, 212–213.

30 KAZINCZY, *Fogságom naplója, i. m.*, 46.

Ezt az 1821-ben feljegyzett gondolatot látjuk viszont a *Fogságom naplója* Bártfay készítette másolatának végén is, Kazinczynak tulajdonított szándékként: „Leírám Pesten, September' 17kén 1831. délben végezve az utólsó sorokat, Kazinczy' saját kéziratából; mellyet még 1828d. eszt. tett le nálam, azt nyilatkozván, hogy tartsam meg, 's ha az ő halála után úgy találom, hogy gyermekei ezen iromány meg tudják becsülni, adjam azoknak által."[31] Vagyis ezt a funkciót semmi okunk lebecsülni a szerzői akarat szempontjából, sőt, tán még lényegesebb megfontolásnak tűnik a mű egésze szempontjából.

Azt is érdemes számon tartanunk, hogy ez a hétéves fogságról beszámoló, egyszerre dokumentum értékű és igen komoly poétikai értékkel is rendelkező alkotás[32] a maga nemében páratlan szöveg: ezeknek az évtizedeknek a Habsburg-birodalmon belüli börtönviszonyairól nincs más irodalmi értékű leírás, de még fogságnapló sem,[33] ilyenformán Kazinczy szövege komparatív aspektusból is kiemelkedő jelentőségű vállalkozás, mondhatni, lappangó módon világirodalmi jelentőségű.[34] A magyar irodalmon belüli magányossága pedig azt sejteti, hogy felfogható a mű a kora újkori börtönmemoárok egyik olyan kései leágazásának is, amely éppen jelentős megkésettsége miatt maradt társtalan – miközben számos ponton jelentősen átértelmezte a tradíciót, új értelmet adott a moralitás ábrázolásának, s nem kívánt teljes életpályát értelmező, lezáró jellegű gesztust megvalósítani, hanem éppen a fogság utáni újrakezdés lehetőségét villantotta föl. Úgy tűnik, hogy az azonos élethelyzet (az elzártság, a fogság ingerszegény környezete) a 18. század végén is ugyanazokat a válaszokat hívja elő, mint a korábbi századokban, és a mű exemplumként kezelése is hasonló szándékokat működtet – miközben az irodalom időközben végbement értékáthelyeződései óhatatlanul másféle kompozíciót és hősalkotást kívántak meg. Az igen kiterjedt műveltségű Kazinczy jól érzékelte ezt a

31 Kazinczy, *Fogságom naplója, i. m.*, 137.

32 Kéziratos kismonográfiám ennek a kettősségnek a körülírására is tesz kísérletet, lásd: Szilágyi, *Forrásérték és poétika..., i.m.*, 149–153.

33 Ennek kapcsán lásd a következő, a Habsburg-birodalom egészére kitekintő monográfia irodalomjegyzékét és forrásbázisát: Helmut Reinalter, *Aufgeklärter Absolutismus und Revolution: Zur Geschichte des Jakobinertums und der frühdemokratischen Bestrebungen in den Habsburgermonarchie*, Wien–Köln–Graz, Hermann Böhlaus Nachf., 1980 (Veröffentlichungen der Komission für neuere Geschichte Österreichs, 68).

34 Ezért is igen sajátos, hogy mennyire nincsenek fordításai. Nem teljes cseh átültetése elkészült: *Ferenc Kazinczy a Brno: Vězeňský deník Ference Kazinczyho a jeho pobyt v Brně,* K vydání připravil, poznámky a vysvětlivky pořídil a úvodní studii napisal Richard Pražák, překlad Marcella Husova, Brno, Masarykova Univerzita, 2000. A német fordítás – bármennyire kézenfekvő lenne is az elkészítése – még várat magára.

módosulást is. Nem lehetetlen tehát Kazinczy *Fogságom naplója* című művét egy korábbi hagyomány szerves részének végpontjaként olvasni, annál is inkább, mert Kazinczy számára valamilyen mértékben ismerős volt a korábbi periódusok börtöntapasztalatainak egy része is (családi hagyományként vagy igen nehezen rekonstruálható szóbeli elbeszélések alapján). Mégis az tűnik valószínűbbnek, hogy ennek a tradíciónak és a *Fogságom naplójá*nak az érintkezési pontjai alapvetően a börtönviszonyok és a büntetés-végrehajtás azonos struktúráiból következtek, s nem abból, hogy Kazinczy tudatosan csatlakozott volna egy irodalmi műfaj hagyományához.

II.
Bethlen Miklós
(1642–1716)

Jankovics József–Szörényi László

Bethlen Miklós politikai útja a Moribunda Transylvániá*tól a* Columba Noé*ig*

Bethlen Miklós politikusi arcképét mind ez idáig R. Várkonyi Ágnes rajzolta meg legélesebben és legéletesebben – Erdély kancellárját belehelyezve saját kora Európájának szellemi viszonyai közé, saját hazája történelmi eseményei és személyiségei közé, Konstantinápoly és Bécs közé.[1] Azt valósította meg művével a korszak magasan kiemelkedő szakértője, amit sem a 19., sem a 20. század kutatói nem tudtak szintézissé formálni: felmutatta Bethlen Miklós hosszú politikusi pályafutása során kialakult roppant bonyolult, összetett, az előtte álló feladatokhoz és helyzetekhez igazodva változó személyiségét, politikai iránymódosulásait, amelyek ifjúságától fogva bécsi rabságáig állandó értékrenden alapultak. Ennek az értékrendnek a középpontjában önnön többszöri megfogalmazása szerint végig vallása, hazája és saját családja sorsa jobbra fordításának, előbbre juttatásának igénye állt. Ez lebegett szeme előtt akkor, amikor európai tanulmányútja végén azonnal bekapcsolódott a francia–magyar–erdélyi kapcsolatok alakításába, majd – részint ennek következményeként – a Zrínyi–Wesselényi–Nádasdy-mozgalom erdélyi szálait szőtte, török háttér előtt, amíg bizodalma volt a felvidéki magyar urakban. Európai közönség számára szánt mozgósító vádiratban vette védelmébe 1677-ben az üldözött és sokat szenvedett magyarországi prédikátorok ügyét *(Apologia ministrorum evangelicarum Hungariae).* De politizált akkor is, amikor apja, a történetíró kancellár, Bethlen János biztatására Erdély nevében hírlevelekkel értesítette a nyugat-európai és a birodalmi fejedelmeket és államokat a Habsburgok Erdély- és vallásellenes politikájáról. (Ezek egy része az erdélyi vezetők féltékeny vetekedése miatt nem juthatott el a címzettekhez.) Mindig hozzá fordultak, ha

1 R. Várkonyi Ágnes, *Bethlen Miklós gróf, a politikus,* Erdélyi Múzeum, 55(1993)/1–2, 3–12.

propagandisztikus kérdésekben lépni kellett, így vált belőle egy politikai–vallási csata résztvevője is 1672-ben *(Austriacae Austeritatis Continuatio).*

Ezen írói vállalkozásainak alapvető célkitűzése volt, hogy az ausztriai katolikus valláspolitikáról lerántsa a leplet, külföld elé tárja a valóságos magyarországi helyzetet és tényeket, s a császári (török) politika titkos Erdély-ellenes megnyilvánulásait. Korai írásai tehát alapvetően vallás- és államvédelmi céllal készültek, Habsburg-ellenes éllel. Propagandaműveknek tarthatók, de írójuk politikusi vénájáról is tanúskodnak.

Apjával együtt az 1660-as évek végén, a hetvenes évek elején kiábrándult a törökös politikából, a francia segély hatékonyságából, és a nyugati protestáns testvérek támogatásának reménye is szertefoszlott. A hetvenes évek második felében már látta, hogy mindezek ellenére a keresztény oldal felé kell orientálódni, ha Erdély valós érdekeit képviselve akarják kialakítani a jövőképet, megtalálni a modernebb államberendezésű, keresztény szövetségest. Erre pedig Bécsnél alkalmasabb jelöltet nem találtak! Sőt, a sors iróniája, hogy nem csupán jelöltet, hanem már magasan föléjük tornyosuló, hódoltatásra kész hódítót az önjelölt Bécs képében. Ám Erdély még 1684 tavaszán sem merte a törököt nyíltan megtagadni, és elmulasztotta a kiváló alkalmat a Szent Szövetséghez csatlakozásra.

A bécsi irányultságú politikai irányzatot, erőszakos haláláig (1674) Bánffy Dénes képviselte az erdélyi udvarban, amit a két/többkulacsos Teleki Mihály ragadott magához. Azt nem tudjuk, hogy a francia–lengyel kezdeményezésű Habsburg-ellenes szövetségjavaslat elutasításában 1674–75 folyamán milyen szerepet játszott Bethlen, de a Dunod páter által felkínált 1685-ös Habsburg-szövetséges tervet Bethlen Teleki Mihály és társai ellenében még megalapozatlannak tartotta, s éretlennek az időt a töröktől való elszakadásra.

Egy év múlva már megváltozott politikai alapállása: elérkezettnek látta az időt I. Lipót hitlevelének elfogadására, mert az kedvező feltételekkel biztosítaná Erdély önálló államiságának fennmaradását a császár védnöksége alatt. Ám e kérdés megvitatásakor Bethlen egyedül maradt véleményével, vezető társai mind elutasították a Haller János által 1686 nyarán meghozott szövetségi okiratot.

Úgyszintén magára maradt helyzetértékelésével 1687-ben, amikor társai a Béccsel kötendő kiegyezésről ezúttal a lotaringiai herceg tervezetét utasították el. Ő már meglátta, hogy ha Erdély nem tesz lépéseket egy olajozott, fokozatos, mindkét részről akart, békés impériumbeli beolvadásra, akkor – a török szemmel látható gyengülése következtében – a császár erőszakkal kényszeríti Erdélyt a csatlakozásra, s így a győztes jogán maga határozza meg az egyesü-

lés feltételeit. Efölötti felindulásában, valamint a Caraffával folytatott, hasonló tematikájú, 1688. májusi tárgyalások hatására határozta el a császárnak címzett első politikai tervezetének megírását *Moribunda Transylvania ad pedes augusti imperatoris Leopoldi projecta* címmel 1687 végén vagy 1688 elején.

„Bethlen politikusi arcélén talán a legrokonszenvesebb vonás, hogy minden kudarc és vereség ellenére soha nem adta fel a célját, Erdély államiságának átmentését. [...] Kedvezőtlen közegben próbálja érvényesíteni a fejedelemség érdekeit."[2] Fedezi fel R. Várkonyi Ágnes a kancellár legfőbb jellemvonását. Valóban telitalálat ez, Bethlen minden politikai memorandumában ráismerünk e tulajdonságára: írásaiban hazája függetlenségének, a régi állapotoknak az erdélyi törvények szerinti megőrizve-megreformálására törekszik, akár a bekövetkezett változásokhoz való alkalmazkodással is – legfőbb eszményét igyekezett formába önteni a *Moribunda Transylvaniá*tól a *Columba Noé*ig. Bár belátja a Habsburg hatalmi szféra alá tartozás elkerülhetetlenségét, alapvető fontosságát, azonban Erdélynek mint államnak megőrzéséhez a hazai törvényeknek megfelelően, reformokkal akar közelíteni, rendbe téve a rendetlenséget, megjobbítva a megjobbítandókat. Ha kell, német példa és erő alapján, de e műveinek végső célja mindig az, hogy Erdély függetlenségét, vagy, később, már rosszabb helyetben, semlegességét – legyen az bármilyen viszonylagos is – maximálisan megőrizze. Állami státusát, a fejedelemség és a fejedelem átmentését, bármily paradox is, a bécsi főhatalom egyetértésével, érdekegyeztetés útján próbálta megoldani. Ez lett tragédiájának egyik végső oka is: az *Olajágat hozó galamb* (1704) béke-metaforája szerzője szándéka szerint, de – mint vesztére – kiderült, olvasója szerint is Erdély függetlenségének szimbólumává lett.

Ezért van az, hogy legkeményebb ellenfelei, felismervén a tárgyalóképesnek és a császárhoz mindig hűnek, a császári érdekeket képviselőnek, de Erdélyt fel nem adónak mutatkozó Bethlen Miklós e politikai programját, többször is gyilkossággal akarták félreállítani az útjukból. Amint azt maga is megjegyezte, Teleki Mihály vallotta be neki, hogy Caraffa behódolási tervezete (1688. május eleje) tárgyalásakor, ha ő le nem fogta volna, akkor a generális kirohan a szomszéd szobából, és saját kezűleg öli meg a tervezetről negatív véleményt mondó Bethlent. 1700-ban pedig Ferdinando Luigi Marsigli levélben írta meg neki ugyanezen esetről, hogy Caraffa fel akarta őt akasztatni.[3] Úgy tűnik, hogy a karlócai határrendezéskor is túl keményen

2 *Uo.,* 11.

3 Bethlen Miklós *Önéletírása,* kiad., jegyz. V. Windisch Éva, bev. Tolnai Gábor, Bp., 1955 (Magyar Századok), I, 379. A továbbiakban: BMÖ.

képviselte Erdély érdekeit, mert tárgyalópartnerének, ugyanennek a császári katonatisztnek az volt a véleménye, hogy kár volt Bethlen kivégzésének elmaradása, de még most sincs késő, és ha Bethlen akkor megy fel Bécsbe, amikor ő is ott lesz, akkor gondoskodik róla, hogy csak a lóistállóban kaphasson szállást.[4] Az önmagáról gyakran megfeledkező, idegeinek parancsolni nem tudó Rabutin generális pedig őrjöngő dühében többször is halállal fenyegette meg Bethlent: „Mordieu, sacre dieu, haljon meg, mi légyen az Isten. Irtóztató szók. Mind te dolgod ez, te a többit az orránál fogva hordozod; mind bolondoknak, csutaknak, tőkének tartod; de az ördög elvigyen engem, ha így-amúgy nem bánok véled, a seggednél, vagy a lábodnál találod a fejedet etc."[5] Amikor a gyulafehérvári kollégiumért aggódott Bethlen, s szájáról elhangzott a „tragédiától való félelem kifejezés", akkor a generális ekként förmedt rá, hogy „bárcsak én lennék e tragédia prológusa, epilógusa, tárgya, bárcsak az én fejem levágásával kezdődnék el, vagy fejeződnék be!"[6] Egy, vallási ügyekben járatos, tudós világi férfiak beadványát ugyanezen, „megszállás alatt lévő" kollégium érdekében Rabutin Bethlennek tulajdonította: „Azt mondta a képembe, látja, hogy a kiáltványt – mert annak nevezte – én fogalmaztam, és már nincs más hátra, mint hogy összeszedjek 40 ezer katonát s elszegődjem vezérüknek."[7] Más vitás alkalommal a generális „hozzám fordulva, háborgó arckifejezéssel, taglejtéssel, magából kikelve dörögte: Ah, Monsieur le Cancelier, vestre plume, vestre plume, je vous metray la tete au pieds; ó, kancellár uram, a te tollad, a te tollad, lábadhoz tétetem a fejedet."[8] Vagyis Bethlen Miklós ez eset történtekor, 1703-ban, már oly nyilvánvalóan védte a császáriak túlkapásaitól a vallásában és szabadságában, de anyagilag is korlátozott Erdély érdekeit, hogy Rabutin egyenesen lázadónak nevezte. Megint máskor „gróf Uhlfeldet küldte a generalis Bécsbe, és írta a császárnak, hogy fogasson meg, mert Tököli Imre sem nagyobb ellensége ő felségének, mint Bethlen Miklós".[9]

Valóban megfigyelhető egy radikalizálódó folyamat a kancellár politikai gondolkodásában és tetteiben, amíg az első tervezetétől az utolsóig eljut,

4 LUKINICH Imre, *Gróf Bethlen Miklós bécsi fogságáról,* ItK, 21(1911), 460–61.
5 BMÖ, II, 30.
6 BETHLEN Miklós *Levelei,* kiad., bev., jegyz. JANKOVICS József, a latin nyelvű részeket ford., idegen szavak jegyzéke KULCSÁR Péter, magyar nyelvi jegyz., szójegyzékek NÉNYEI Gáborné, Bp., 1987 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 6), II, 1232. A továbbiakban: BML.
7 *Ua.*
8 *Uo.,* 1233.
9 BMÖ, II, 30.

amíg a reformpolitikusból radikális államférfivá válik. E folyamat állandóit és változóit keresve az alábbiakban ennek illusztrálását szeretnénk elvégezni, számba véve az összes eddig ismert memorandumát.

„Ezen emlékirat bár magános embertől származott, mégis nevezetesebb okmányaink közé tartozik" – jegyezte fel Kővári László *Erdély történet*ének 1860-as kiadásában Bethlen Miklós *Moribunda Transylvania* című munkájáról, a mű azonban jószerével soha nem került az érdeklődés homlokterébe.[10] Szövege a legutóbbi időkig sem jutott nyomdafestékhez, annak ellenére, hogy a kiadatlan Bethlen Miklós-emlékiratokat megjelentető Szádeczky-Kardoss Lajosnak megvolt a munka a saját tulajdonában levő *Önéletírás*-példányban. Kardoss csupán említette mint a *Diploma Leopoldinum* irányába vezető politikai út fontos előzményét, ám szövegét mégsem publikálta.[11] Aztán sokáig eltűnt a szem elől, ami nem is csoda, hiszen Deák Farkas *Gróf Bethlen Miklós életrajza* című munkájában[12] *Gemebunda Transilvania* címmel említi, valószínűleg nem kisebb tekintélyre emlékezve, mint Benkő József, akinek híres kéziratgyűjteményében ezzel a címmel szerepelt Bethlen műve.[13] (E – talán nem is szándéktalan – szövegromlás/változtatás, mert mi másról lenne szó, elveszi az eredeti cím komor súlyosságát, amennyiben a haldoklót sóhajtozóvá, nyögővé fokozza le. A magyar régiség történeti kutatásában legnagyobb terjedelemben Ferdinand von Zieglauer foglalkozott vele *Harteneck, Graf der sächsischen Nation, und die siebenbürgerischen Parteikämpfe seiner Zeit 1691–1703* című kortörténeti művében.[14] A későbbi, szórványos említések tehát Kővári László és Zieglauer szövegeire vezethetők vissza. Szélesebb tudományos körökben maga Bethlen Miklós terjesztette el hírét fő műveiben: *Önéletírás*ban és a *Sudores et cruces Nicolai comitis de Bethlen* című latin nyelvű önéletírás-előzményében. Röviden utalt rá Gyárfás Elemér is Bethlen-kismonográfiájában.[15] Bethlen Miklós kitűnő, máig felülmúlhatatlan monográfusa,

10 Kővári László, *Erdély története,* Kolozsvár, 1863, IV, 189.

11 Szádeczky K. Lajos, *Gróf Bethlen Miklós ismeretlen művei,* Magyar Élet, 1922, 132–135, 203–211; Uő, *Gróf Bethlen Miklós két kiadatlan műve,* Budapesti Szemle, 1923, 1–34. Klny: Uő, *Bethlen Miklós rabságában írt emlékiratai, imádságai,* Bp., 1923.

12 Deák Farkas, *Gróf Bethlen Miklós életrajza,* Pozsony–Bp., 1885 (Magyar Helikon, 56), 23.

13 A kérdést ld. Tóth Zsombor, *A koronatanú: Bethlen Miklós,* Debrecen, 2007 (Csokonai Könyvtár), 18–20.

14 Ferdinand von Zieglauer, *Harteneck,Graf der sächsischen Nation, und die siebenbürgerischen Parteikämpfe seiner Zeit 1691–1703,* Hermannstadt, 1869, 7–13. (A Brukenthal-könyvtár kézirattárának 11. kötete alapján.) A nehezen elérhető anyag fotómásolatát Zvara Edinának köszönöm meg.

15 Gyárfás Elemér, *Bethlen Miklós kancellár (1642–1716),* Dicsőszentmárton, 1924.

Lukinich Imre kitért a mű jelentőségére, de csupán legfontosabb gondolatai egy részét sorolja fel röviden.[16] Két mondat erejéig befért a hatalmas *Erdély története*-szintézisbe is, az R. Várkonyi Ágnesre oly jellemző kitérővel: a mű kezdőmondata megegyezik Zrínyi *Áfiumá*nak kezdőképével![17] Tarján M. Tamás a *Diploma Leopoldinum* elemzésében jogtudományi módszerrel segít megrajzolni a politikusi arcélt.[18] A politikus Bethlenről szóló híres tanulmányában R. Várkonyi Ágnes nem foglalkozik külön a *Moribundá*val, de így is határozott Európa-párti politikus-jellemzést kapunk.[19] A közelmúltban pedig Albert András új bécsi forrásokat is megszólaltatva több tanulmányában tárgyalja a kancellár „Erdély önállóságáért tett politikai lépései"-t, s ő is mint a „Diploma Leopoldinum előképét" kezeli Bethlen ezen első politikai memorandumát. S egy, a „mint Erdély önállóságáért tett politikai" lépést üdvözli azt.[20] Ezen írásaival jelentősen egyetértve csak annyi megjegyzést előlegeznék meg, hogy a *Moribunda* 1688-ban keletkezett. (Bethlen maga is 1688-ra datálja.) Arra nézve csak áttételes információnk van, hogy a kritikus dátum, 1688. május 9. után közvetlenül, a Caraffa vezénylő tábornoknak tett behódolást – amit Bethlen Miklós teljes mértékben elutasított – követő bizonytalanság pillanataiban próbált kezdeményezni az udvarnál. Ugyanakkor a Lotaringiai Károly herceggel 1687. október 27-én megkötött balázsfalvi egyezmény nyomán kialakult erdélyi állapotok ellen is felemelve szavát. Mindenesetre vállalkozásának célját egyértelműen kitűzi mind magyar, mind latin nyelvű önéletírásában: „Ezen a szörnyűségen (ti. a Haller-féle 1686-os diploma visszautasításán, és az utána Erdélyben bekövetkező államirányítási zűrzavaron, káoszon) elkeseredvén az én lelkem, úgy fakadék annak a projectumnak

16 LUKINICH Imre, *A bethleni gróf Bethlen család története,* Bp., Athenaeum, 1927, 382.

17 *Erdély története 1606-tól 1830-ig,* II, szerk. MAKKAI László, SZÁSZ Zoltán, Bp., Akadémiai, 1986.

18 TARJÁN M. Tamás, *A Diploma Leopoldinum kiadása,* http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1691_december_4_a_diploma_leopoldinum_kiadasa (2017. 08. 10.)

19 R. VÁRKONYI, *i. m.*, 8.

20 ALBERT András, *Gróf Bethlen Miklós és a Diploma Leopoldinum hitlevél (1691).* https://www.google.hu/search?q=ALBERT+Andr%C3%A1s%2C+Gr%C3%B3f+Bethlen+Mikl%C3%B3s+%C3%A9s+a+Diploma+Leopoldinum+hitlev%C3%A9l+%281691%29.+&ie=utf-8&oe=utf-8&client=firefox-b&gfe_rd=cr&dcr=0&ei=UCe1Wcj8IoyBX7-ln5AH (2017. 08. 10.) Uő, *Bethlen Miklós kancellár Erdély önállóságáért tett politikai lépései az 1687–1704 között keletkezett röpiratai tükrében. https://iti.btk.mta.hu/images/bethlen300/linkek/albert.pdf.* (2017. 08. 10.) Uő, *Az erdélyi államiság kérdése gróf Bethlen Miklós erdélyi kancellár Columba Noe politikai röpiratának tükrében (1704),* Jog, állam, politika, 2012/3, 87–100. Különösen *A Moribunda Transylvania röpirat, mint a Columba Noe előképe* c. alfejezet (88–89).

vagy supplicatiónak írására, melynek neve: *Moribunda Transsylvania ad pedes augusti imperatoris Leopoldi projecta,* melynek célja, summája ez volt: ut diploma insciis innocentibus statibus rejectum offeratur iisdem, et correctis in statu corrigendis, principe salvo, maneat Transsylvania juxta diploma in fide et obsequio suae majestatis."[21] Ehhez hozzáfűzi még, hogy Apafi fejedelmet szerette volna a tervezettel megszabadítani Teleki Mihály zsarnokságától, és hazáját megoltalmazni, valamint fejedelmének uralmát a jövőre „conserválni".

A *Sudores et cruces* még ennél is kifejezőbben mondja el a *Moribunda* és a szerző viszonyát, a keletkezés és a szereztetés ihletett pillanatát, s azt az alkotáslélektani folyamatot, amellyel megteremti első gyümölcsét a politikai tervezetek terén, a császár és király lába elé boruló haldokló Erdély fájdalmát láttató metaforában:

> 1688-ban amikor az előbb említett, történetesen az én fejem fölött tornyosuló bajokból láttam, hogy drága hazám mint kormányosát vesztett hajó, árboca, kormányrúdja eltörvén két császárság éppen akkor háborútól viharos mély tengerén, minden biztos kikötő nélkül hányódik, és mint Lucanus írja az *amphisbanea* kígyóról,[22] hogy mert két feje van, a föld minden állata között a legszerencsétlenebbül tengődik, így hazám alighanem a legnyomorultabb a föld, legalább a keresztény föld minden tartománya között, ekkor nem tudom miféle, de legyőzhetetlen aggodalom tört rám, és hazám tudta nélkül, nem kéretve a Lipót császárnál való közbenjárásra, Saffenberg[23] generális útján egy emlékiratot, vagyis valami tervezet-félét küldtem a császárnak, aminek ezt a címet adtam: A halálba induló Erdély, melyet egy bizonyos névtelen Lipót császári felség lábai elé helyez. Tartalma az volt, hogy őfelsége ne vádolja se a szerencsétlen, saját jogait nem ismerő fejedelmet, se a köteles császári kegyességet nem ismerő tartományt a diploma visszautasításáért, hanem adja azt vissza neki, és valami ünnepélyes követség vagy e célra alakított bizottság

21 „hogy a rendek tudta nélkül és hibáján kívül visszavetett diploma nekik felajánltassék, és az államban megjavítandó dolgok megjavíttatván, a fejedelem megmaradásával maradjon Erdély diploma alapján őfelsége hűségén és engedelmességében." BMÖ, I, 370.

22 Az amphisbaena kígyófajról, mivel hátrafelé is ugyanúgy tudott kúszni, mint előre, azt hitték, hogy hátul is van feje. Általában így is ábrázolták. Lucanus a *Pharsalia* 9. könyvében katalogizálja a Libya homoksivatagjában csúszó-mászó kígyófajtákat (821–861.); az amphisbaena kígyót a 852. sorban szerepelteti.

23 Scherfenberg (Scharffenberg), Friedich Sigmund, osztrák tábornok, részt vett a Bécs elleni győztes ostromban, 1686 tavaszán 7000 főnyi katonával Erdélybe hatolt, látszólag azért, hogy ott teleljenek csapatai a török közelében, valójában azért, hogy behódoltassa az országot. Belgrád ostrománál érte a halál.

révén *kiigazítva a kiigazítandókat, a fejedelmet, a tartományt szerezze vissza magának* és a császári háznak, *méltóztassék a kereszténység számára megőrizni, a diplomában meghatározott törvénnyel és módon kölcsönös hűséggel és haszonra birtokolni.* (Kiemelés tőlem, J. J.) Megvan a mindezt tanúsító másolat, rajtam, a közvetítő Saffenbergen és a titoktartást meg pártfogást ígérve kegyelmesen átvevő császáron kívül senki sem tudott róla. Nem tudom, tévedtem-e, Isten bocsássa meg, de úgy vélekedtem, hogy annak a *fiúnak* a szerepét és hivatását töltöm be, aki *őrült anyjának* annak tudta nélkül ételben, italban, csemegében, *gyógyszert* ad be. Ugyan sosem adtam volna erre a fejem, ha látom, hogy a fejedelem, a tanács és az egész haza tisztában van saját jogaival és érdekével, és nincs a végső agóniában.

S hogy mennyire élénken foglalkoztatta Erdély és a Habsburg-ház érdekeinek összefonódása, ez idő tájt még egy *újabb* tervezetet is készített:

Küldtem egy másik tervezetet is a török háború folytatásáról a nevezett Schaffenberg gróf útján, de ennek másolatát elvesztettem, nem is bánom, mert azt hiszem, hiúságokkal firkáltam tele, Schaffenberg – nem tudom, nem jóindulatból-e – mégis azt írta nekem, hogy a császár elolvasta, megdicsérte, és kegyesen megígérte, hogy az erdélyi ügyeket a szívén viseli. Azt hiszem, megvan még ez ügyben hozzám írt levele, ha fogságom idején iratszekrényem felforgatásakor el nem veszett. Bárcsak ő állhatna mellettem élő tanúként, de már mit sem használ nekem, nem sokkal ezután elhunyt.[24]

Vagyis politikai pályája beérésének kezdetén a Habsburg-hatalomátvétel első időszakában Bethlen Miklós a zökkenőmentes átalakulást, a *birodalomba való betagozódás* aktusát próbálta elősegíteni, elérni. Kérdés csak az, hogy ezt milyen feltételekkel képzelte el. Arról nincs értesülésünk, hogy az 1685. április 14-én megkötött Dunod–Teleki-féle paktum előkészítésében, amely először mondja ki és ismeri el a császári-királyi fennhatóságot, befogadja téli szállásra a császári sereg egyhatodát, juthatott-e bármilyen szerep Bethlennek. Tudjuk viszont, hogy ragaszkodott – mint önéletírásából kiviláglik, *egyedüliként* a vezető garnitúrából – az elutasított Haller János-féle 1686-os diploma elfogadásához, s annak hasznosítható pontjait megpróbálta átmenteni. Ezt a folyamatot akkor érthetjük meg igazán, ha a Haller-féle diploma – amelyet *Imádságoskönyv*ében ekként jellemez: „amelyet még távullakó lelki *atyánkfiai*

24 BML, II, 1185–1186.

[ti. a nyugat-európai protestánsok] is, maga pedig a *szükség, a ratio status, rendes okosság és minden környülálló dolgok* (Kiemelés tőlem, J. J.) javallának és tanácsolnak vala, azt is világ csudájára s maga veszedelmére megveté nagy boldogtalanul s balgatagul"[25] – és a *Moribunda Transylvania* cikkelyeit összehasonlítjuk. Nincs nehéz dolgunk, mert az 1686-os tervezet pontjait ő örökítette ránk fő művében, attól tartván, hogy annak szövege valószínűleg nem marad az utókorra.

A Haller-féle diploma magyar fordítását idézzük Bethlen Miklós lejegyzésében:

1. Apafi fejedelem, mind az apa, mind a fiú, uralkodjanak Erdélyen halálukig.
2. Haláluk után Erdély rendei szabadon válasszanak fejedelmet.
3. Vallás, törvények, szabadság, végül is minden egyházi és világi ügy maradjon szabad.
4. Ugyancsak szabadon köthessen az erdélyi fejedelem szövetséget bármely keresztény uralkodóval, hacsak nem az ausztriai háznak s a magyar királynak nyilvánvaló kárára.
5. Elismerésképpen a magyar királyoknak 50 000 birodalmi tallért fizet évente.
6. Amit a töröktől erdélyi fegyver egymaga szerez vissza, maradjon Erdélyé.
7. Ami pedig közösen, vagy egyedül császári fegyverekkel szereztetik vissza Erdélyből és Magyarország hozzátartozó Részeiből, Erdélynek engedtessék át, de a magyar királyok legfőbb hűbéri jogának sérelme nélkül.
8. Temesvár és Erdély bevétele előtt Erdély a törökkel nyíltan nem ellenségeskedik, csupán valamelyes gabonával segíti a keresztény hadsereget.
9. Kolozsvár és Déva kétharmadrészt császári, egyharmadrészt erdélyi őrséggel őriztessék a háború végéig, akkor rögtön üríttessék ki és adassék át az erdélyi fejedelemnek.[26]

Kibővíthető még az elutasított diploma kapcsán kifejtett véleményének árnyalása. Ebben kiteljesedik az egész kérdéskörnek a nemzetközi viszonyokra és kapcsolatokra, s a törökre vonatkozó megoldási javaslata. Ebben folytatja az apjával, Bethlen Jánossal elkezdett, de az erdélyi külpolitika működésére oly beszédesen jellemző *félbemaradt* vállalkozást, a *semlegességért* folyó harcot, miszerint a protestáns fejedelmek segítségét kellene kérni a béke és a diplo-

25 BMÖ, II, 206.
26 BMÖ, I, 344. (V. Windisch Éva fordítása.)

ma pontjainak garanciájához.[27] (A török orientáció pedig csupán egy rövid időszak, a Wesselényi-mozgalom kezdeti szakaszában volt jellemző Bethlen Miklós politikai igazodásában.)

Amiként kortársainak érvelt helyzetük jellemzésére:

> Sem a békét megtartani, sem háborút viselni nem tudunk. [...] A legbiztosabb dolog elfogadni a diplomát, megőrizni a hazát mostanra és a jövőre: a megkapott hitlevél másolatát meg kell mutatni a töröknek és meg kell győznünk a dolog szükségességéről és céljáról: adózni kell neki, épp úgy, mint eddig, a vezéreket arannyal megvesztegetni, megadni a németnek a megadhatót, és velük semmiképpen sem összeütközésbe kerülni: így hajózzunk Scylla és Charybdis között, míg vége nem lesz ennek a viharnak. [...] Ha a török győz, az adó, ha a német, a diploma lesz Erdély horgonya.[28]

Bethlen tehát már 1688 tavaszán felismeri azt a történelmi pillanatot, amikor Erdély önállóságát radikális változások nélkül megtarthatja: a Habsburg-terjeszkedés veszélye még nem annyira fenyegető, mint akár egy-két hónap múlva. Ezen tudás birtokában került abba az ihletett lelkiállapotba, hogy tollat ragadva sietve megírja *Moribunda Transylvaniá*ját.[29]

Bethlen Miklós a számára oly fontos megállapodás-tervezetre 1686-ban még könnyű lelkiismerettel mondhatott igent. De 1687-ben már egy erősen megváltozott politikai környezetbe került Erdély: ez évben felgyorsultak a

27 „boldog az az állam, amelyik béke idején gondol a háborúra. A törököt titkon előre figyelmeztetve küldjetek el a brandenburgi választóhoz, és az ő meg más protestáns fejedelmek és a baráti lengyel király tanácsával és segítségével" állítsanak fel komoly hadat, s Debrecen mintájára vállalják a semlegesség állapotát, hogy a diploma elfogadása „egyik fél sérelmére sem történik, hanem a becsületes és biztos semlegességnek mind a két fél iránti tisztelettel való megőrzésére" törekszenek. BMÖ, I, 346.

28 *Uo.*, I, 347. Lásd még: BML, I, 251. Bethlen még *Imádságoskönyv*e mindennapi imádságai közé is feljegyzi, hogy a felajánlott diploma elutasításával mekkora bűnt követtek el: „Mikor a napkeleti és napnyugoti két nagy birodalom öszveütközésében Felséged a napnyugoti nagy monarcha által az ő békessége és dücsőségére való szép diplomával megkínála is, amelyet még távullakó lelki atyánkfiai is, maga pedig a szükség, ratio status, rendes okosság és minden környülálló dolgok javallának és tanácsolnak vala, azt is világ csudájára s maga veszedelmére megveté nagy boldogtalanul s balgatagul. A két nagy hatalom között nem tuda magára gondot viselni, noha kezén vala az alkalmatosság mindkétfelől, hanem mint az esztelen, együgyű bolond galamb, minden jövendőre való bátorság és szövetség nélkül úgy marada a kétfejű nagy sasnak napnyugoti körmei között, annak monarchája discretiojára..." Vö. BMÖ, II, 206.

29 Latin és magyar szövegét lásd: JANKOVICS József–SZÖRÉNYI László, *Bethlen Miklós: Moribunda Transylvania,* ItK, 120(2016), 315–335.

magyarországi és az európai hadszíntéri események, a török–keresztény viszonyok olyan módosuláson mentek át, amely negatívan befolyásolta az erdélyi önállósulási törekvéseket. Az év elején a Haller-féle diplomával ellentétben Antonio Caraffa az év folyamán végbevitte a mindkét hazát felháborító és elrémítő eperjesi és debreceni mészárlását, majd Erdélybe is bevonult; a keresztény csapatok több helyen is legyőzték a török seregrészeket, Lipót október végén beterjesztette a pozsonyi országgyűlésen a Habsburgok fiági örökösödését – ami azt jelenti, hogy a magyar királyság immár törvénybe iktatva József fiára szállt –, illetve rövidesen, 1688 januárjában kiiktatta II. András 1222-es törvénycikkét, az ellenállási jogot.

Mindezt tetézi, hogy Erdélyt teljesen elárasztották a császári hadak, október 18-án Veteráni tábornok harc és ellenállás nélkül bevonult Kolozsvár városába, 27-én Lotaringiai Károly pedig Apafi Mihály megbízottjával, Teleki Mihállyal folytatott tárgyalások után megkötötte az ún. balázsfalvi szerződést, amely Erdély 12 városában biztosított szálláshelyet a császári katonaságnak, s 700 000 forintot kért adóba beszámíttatni. Cserében a herceg ígéretet tett Erdély függetlenségének megőrzésére. Az ígéretből annyi valósult meg, hogy Scherfenberg tábornok két nap múlva már a fejedelem (I. Apafi Mihály) szebeni lakosztályában vert tanyát. Ezzel megtörtént Erdély nyílt megszállása, Caraffa tábornok 1688. május 9-én már olyan szerződést kötött Apafi és a rendek megbízásából Teleki Mihállyal és Erdély többi vezetőjével – mert Bethlen Miklóst, megint az *egyedüli* tiltakozót Caraffa megakadályozta, hogy jelen legyen az aláírásra váró tervezete vitáján, jóllehet végül az ő aláírása is szerepel a dokumentumon –, amely Erdély védurául és örökös királyául ismeri el I. Lipótot és utódait, alapvető katonai bázisokat ad át a császár kezébe (Kővár, Huszt, Görgény, Brassó); s keresztény buzgalomból hűtlenségnek tartja a jövőre nézve a törökkel való kapcsolattartást, s az erdélyieknek csak annyi mozgástér marad, hogy kérhetik a hazai szerződések érvényben, s a vallási megállapodások tiszteletben tartását. Bethlen még azt hitte Caraffáról, hogy „az én moribunda materemnek hozott talán valami orvosságot; de jaj nékünk, mint majd meglátszik."[30]

30 BMÖ, I, 377. Bethlen Miklós a rá jellemző, a dolog rendkívüli fontosságára való tekintettel, alapos és feltételeket kijelölő „voxa" a kérdésben jól érzékelteti határozott érdekvédelmét a Caraffa által javasolt öt pontjára adandó válaszban Fogarason, 1688. május 3-án: „Noha a proponált punctumok olyan nagyok és nehezek, a mineműek ebben a saeculumban, ebben az hazában nem hallattattak, mindazonáltal, mivel az Isten keze, cedendum necessitati. Hogy azért az hazát ennél is nagyobb és hirtelen egyszersmind elborító árvíz formájú veszedelembe ne ejtsük, tentálni kell minden tehetséggel, hogy a

Ebben a történelmi pillanatban nem kisebb feladatra vállalkozott Bethlen Miklós, mint e kialakulóban leendő status quo teljes felülírására. Egy önálló tárgyalási pozíció elnyerésére, egy új uralkodáselméleti paradigma vagy új társadalom-átalakítási narratíva kidolgozására. Scherfenberg tábornok útján, közvetítése révén magát I. Lipótot keresi fel egy memorandum kereteibe foglalt politikai-rendezési tervvel: a *Moribunda Transylvaniá*val.

Bethlen, egyéb hasonló műveihez igazodván, kiválóan megszerkesztett orációval áll a császár elé: pontokba foglalva mondja el „beszédét", amelynek révén világos, könnyen átlátható szerkezetet vázol fel. Irodalmi-retorikai feladatot tölt be a hangütésével is, hogy az olvasó érezze az elkövetkező mondandó kiemelt jelentőségét, országos fontosságát: antik történelmi példázattal élve saját magát Maxaridushoz, Croesus néma fiához hasonlítja, aki apja halálos veszedelmét látva váratlanul megszólalt, az ellenséges katonát arra figyelmeztetvén, hogy ne ölje meg áldozatát, mert ő a király. Önmaga is ilyen hatalmas feladatra vállalkozik, amikor országa helyzetét látván felkiált, nem máshoz irányozván szavait, mint az európai keresztény uralkodók fejéhez, I. Lipóthoz. A nagyon illő példázat származhatott Zrínyi Miklóstól is,[31] de valószínűbb, hogy ő is Hérodotoszra ment vissza (I. könyv, 85. fejezet), vagy az őt követő Aulus Gelliusra (*Noctes Atticae,* V. könyv, IX. fejezet).

Három nagy témakörbe tömöríti össze Erdély fizikai és szellemi állapotának leírását, szem előtt tartván alapállását: Erdély helyzetén nem külső segítséggel, és nem rendkívüli eszközök használatával kell változtatni, hanem a fennálló viszonyokat kell megjobbítani, a kialakult helytelen, rossz gyakorlatot kell igazságossal felváltani, hatalmas társadalmi változások helyett egyensúlyteremtő, hazai törvények szerinti belső reformok meghozatalára ösztönzi a császárt és királyt.

Ehhez az alábbi területeken merülnek fel közvetlen beavatkozást sürgető igények:

---

3 utolsó punctumok állapotjába, ha mi könnyebbítést nyerhetne ember a két első punctumnak admittálásával. Mindezek penig tali conditione legyenek, hogy Caraffa őnagysága tanquam plenipotentiárius Suae Maiestatis assecuráljon bennünket, de libertatibus omnibus et praesertim conscientiae vel religionis és hogy őfelségétől is usque ad primum Junii azokról solenne diplomát és assecuratiót hozat. Addig penig az homagium praestálás, sőt ha lehetne, a várak assignatiói is, haladjon; avagy ha meglenne is, de ha őfelségétől modo ut supra nem assecuráltatunk, kiváltképpen quod a libertatem conscientiae: Isten és az világ előtt az az hüt minket ne kötelezzen. A diploma a Caraffa őnagysága emberével, nekünk is emberünk menjen fel." (*Erdélyi Országgyűlési Emlékek,* XIX, szerk. SZILÁGYI Sándor, Bp., 1896, 402–403. Továbbiakban: EOE)

31 *Az Török Afium ellen való orvosság* = ZRÍNYI Miklós *Prózai Munkái,* kiad., jegyz. KULCSÁR Péter, Bp., Akadémiai, 2004, 4778–4780. sor.

1. A fejedelem öreg és beteg, meditációba vonult vissza „az állam kormányrúdját saját kezéből már több évvel ezelőtt kényszerült átengedni" – nyílt utalás Teleki Mihályra –, s ebben a hatalmi űrben a káosz uralkodott el. Összeesküvések, a törvények felforgatása, vagyonelkobzások, kizsarolt köznép és szegénység, erőtlen rendfenntartó erők, üres államkincstár, felszámolt kancellária jellemzi az államirányítási működést, illetve annak hiányát.
2. A visszautasított Haller János-féle diploma 1686-ban azokat a körülményeket tárta fel, amelyek szerint nincs meg az összhang az Erdélyre jellemző monarchikus, arisztokratikus és demokratikus kormányzati működés között – vagyis a fejedelmi, a tanácsi, és az országgyűlési harmónia, amelyen alapul az állam fenntartása és az államgépezet működtetése, finoman szólva nem tökéletes –, ami ugyancsak nagymértékben hozzájárul a kaotikus belső viszonyok átszervezéséhez, funkcionális létmódja rendbetételének szükségességéhez. A szavazás szabadsága megszűnt, a törvénykezés a „szegények és az óvatlanabb" emberek kárára fordult. S mindezt a fejedelem érdekének leple alá rejtették.
3. A harmadik nagy probléma – amit viszont Őfensége, a császár atyai kegyessége igen könnyen eltávoztathat – a „katonai szabadosság és a beszállások terhe", a katonai állomáshelyek és a hadat tápláló élelmiszereket előállító vidékek értelmetlen és sok erőt elvonó távolsága, a velejáró számos kényelmetlenség, a sok költséges „vecturázás", a termények, az élelmiszer- és abrakszállítás, amely főleg a legszegényebbeket sújtja, már-már az elviselhetetlenség mértékéig.[32]

S a császártól várt ellenszerek mindezen gondokra:

I. Komoly bűnbánat Erdély, és uralkodói irgalom erénye a császár részéről – mivel Erdély fél a rendkívüli török–tatár veszélytől, egyben aggodalom

32 A német katonákat, körülbelül 22 ezer embert, Kolozsvár, Dés, Beszterce, Torda, Enyed, Gyulafehérvár, Szászsebes, Szászváros, Déva és Szeben városában kvártélyozták be, megrontván a szegények vagyonát is, az élelmiszert pedig „Brassó, Barca, székelység és szászság és belső vármegyék kételeníttetvén imez messze tett kvártélyokba vecturázni, még pedig télben, búzát, bort, zabot, szénát, ki a vecturával, ki az olyan naturáléknak az uraktól való drága vásárlásával megromlék." „A német elemésztvén imez soros kvártélyait, télben beljebb kételenítteték szállani az országba, és így amazok is odaki és ezek is idebé elromlának, melyeket mind eltávoztathattunk volna helyes dislocatio és ahhoz képest igaz repartitióval, ha az Isten először eszet, és azután, amint ide elébb megtetszik, jó lelket adott volna." BMÖ, I, 369.

tölti el lelkiismereti szabadságának megőrzése miatt is. Vagyis a négy bevett vallásnak továbbra is szabadnak kell maradnia.

II. Ugyanezen irgalmasság borítson fátylat az erdélyi lakosok tévedésére is, amellyel visszautasították az 1686-os diploma elfogadását, az uralkodó kegyességet gyakorolván adja vissza e lehetőséget – ami nemcsak az ország népének, hanem Őfelsége szövetségeseinek is kedves.

III. Küldjön teljhatalmú megbízottakat, lehetőleg ne rettegett – utalás a véreskezű, Eperjesen kegyetlenkedő Antonio Caraffa Erdélybe vonulására –, hanem szeretetreméltó embereket. S történjék mindez úgy, hogy még Őfelségének ellenségei se botránkozzanak meg rajta, vagyis mind a szövetségesek, mind az ellenségek fogadják be maguk közé Erdélyt, s azzal a császári kegy és irgalom jegyében feltámadó „újdonat új tartomány" létrejöhessen, vagyis a nemzetközi diplomáciában is elfoglalhassa új szerepét.

Az ilyetén, a császári útmutatással kijelölt helyét Erdélynek csak akkor látja Bethlen megoldottnak, ha hitlevelet, vagyis új, az 1686-os diploma módosított változatát adja a karoknak és rendeknek, az alábbi feltételek biztosításának értelmében:

1. A szükséges szabadságokról, különösképpen ami a másfél évszázad óta gyakorolt, szeretetben egymás mellett élő négy bevett vallást illeti.
2. Őfensége senki személyére vagy vagyonára nem teszi rá kezét: a fejedelemére sem.
3. Az állam átalakítása a jó és az igazság, s a hazai törvények szerint megy végbe.
4. Gondoskodni fog arról, hogy e folyamatot a karok és rendek biztonságban rendezhessék.
5. Bethlen megesküszik, hogy nem fejedelme és országa megdöntésére törekszik, nem akar véres polgárháborút, hanem az „utcákon letiport Igazság felállítását, a száműzetésbe kergetett jó rend – a Thökölyvel eltávozottak – visszahozatalát, és így a beteg, a halállal viaskodó Haza megvigasztalását" óhajtja.
6. A politikai-társadalmi átalakítását többek javaslatát figyelembe véve, különös tekintettel pedig Ő Szent Fenségéére, a következő módon javasolja a gyakorlatban megvalósítani:

1. Hívják össze a „biztos és szabad országgyűlést".
2. A rendek ne élőszóval válasszanak, hanem voksukat „szavazókövecskékkel,

velencei módon" hozzák meg. Az így kiválasztott férfiak a három nemzetből legyenek, s ők lesznek az átalakítás Igazgatói.

3. E választásokon ne legyenek tekintettel senki személyére, eddigi tetteire, sőt, a fejedelmen kívül mindenki mondjon le eddig vállalt tisztségeiről, s az átalakulás után azt vegyék fel, amit Isten és az Igazgatók rájuk ruháztak.
4. Esküdjön meg a fejedelem és minden kar, „hogy az Igazgatók által létrehozandó átalakítást helyeselni fogják".
5. Az Igazgatók esküdjenek fel a karok által összeállított szövegre, amely „az ilyen súlyú tárgyalásokhoz illik".
6. Ülésezzenek az Igazgatók, „tárgyaljanak mindenekelőtt az állam megőrzéséről" a külügyeket illetően, valamint a belső bajok helyreigazításáról és orvoslásáról.
7. Ha Isten segítségével befejezték az átszervezést, az Igazgatók mondjanak le az igazgatóságról.
8. „Mindezek Szentséges Fenségtek szárnyai oltalmában legyenek a következő hadjárat előtt, ugyanis ezer érvvel tudnám bizonyítani, hogy ha ez halasztódik és a következő hadjárat kimenetelétől függ, akkor Erdély minden bizonnyal külső és belső bajaiba, emberileg szólva, belepusztul. A török ugyanis nem tűri tovább, hogy Erdély semleges maradjon, hanem vagy ellenségként, vagy harci szövetségesként tekinti, és bizony félni kell, nehogy a félelem és a kétségbeesés a köznépet a zöld erdőbe űzze."

Bethlen Miklós új diplomatervezete megőrizte az előtte járó 1686-os Haller-féle diploma szellemiségét és a legfontosabb alapelveit. (A fejedelmi cím megmaradása, szabad és titkos választások, a hazai törvények fenntartása, a négy bevett vallás megőrzése, semlegesség státusa felé törekvés, az önigazgatás megmaradása.) Azonban a látszat ellenére is radikálisabb amannál, bár ezt Bethlen Miklós csak nagyon óvatosan, a szövegben elrejtve fejtette ki. Nem is tehette másként, hiszen az erdélyi vezetőréteg egy része azonnal hazaárulással vádolta volna, amint vádolta is. Még a rejtett üzenet szövegbravúrjával sem merte vállalni a szerzőséget, s csak „Anonimus Author"-ként aláírva, a császárhoz nem a közönséges postán, hanem Scherfenberg tábornok útján, titokban juttatta el tervezetét. A súlyos bírálattól nem is állt olyan messze: Nagyari József udvari prédikátor s vele a Habsburg protestánsüldözéstől rettegő, s egyházát féltő papság a kezdeményezés első hírére egyaránt ellene fordult.[33]

33 Vö. Nagyari József *tábori prédikációi,* kiad., jegyz., bev. Győri L. János, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002, 17. (Az adatot Tóth Zsombornak köszönöm.) Önéletírásában is

Mi is valójában a szöveg alapvető, titkos „üzenete"? Nem más, mint az, hogy ő már 1688 elején úgy ítélte meg, hogy Erdély nem kerülheti el sorsát. S a két rossz közül országa számára a vélhető jobbikat választotta. Hazája szekerének rúdját egyértelműen a keresztény országok, a Német-Római Birodalom felé fordította volna. Két évvel a Haller-féle diploma után, és két évvel a *Diploma Leopoldinum* előtt! Bátor kiállás a főhatalomváltás mellett. Azonban az önálló tervezetnek látszó diplomajavaslat nem teljesen önálló szereztetésű, a *fejedelem jóváhagyását is élvező közmegegyezésen* nyugvó alapja volt: egyértelműen igazolja ezt Apafinak a Caraffával tárgyaló küldöttséghez, a követekhez szóló, 1688. május 3-án elküldött 22 pontos iránymutatása![34] Melyen meglátszik már, hogy Erdély feladta azt az álláspontját és reményét, hogy az 1687-es évben a nyugati hitsorsosok irányába felerősödött diplomáciai segélykérő akcióitól komoly eredményt várjon, s belátta, hogy az 1687-ben körvonalazott programjának – miszerint „nem *subjectusi,* hanem *conföderatusi* akarunk lenni Őfelségének" – óhaja irreális.[35] Mivel ez nem volt megvalósítható, ezért Bethlen szerette volna mindezt a *„legszelídebb átalakítással"* reformok útján elérni. Országát mint *„újdonat új tartományt"* beolvasztani a császári s magyar királyi fennhatóság alá, az uralkodó fejedelem főségének megtartásával ugyan, de ami a legfontosabb engedmény: „Szentséges Fenségtek szárnyai oltalmában". Vagyis felajánlva országát Német-Római Birodalom és a Szent Liga oltalmába.

Jogos a kérdés, hogy ment-é az ország sorsa elébb Bethlen Miklós ezen politikai tervezete által. Teleki Mihály (akit Bethlen legfőbb ellenségének tartott, aki titokban francia és császári pénzadományt egyaránt kapott, s ennek megfelelően hol ide, hol oda húzott, ekkor épp a császár felé billent mérlege serpenyője) komoly pénzösszegért hozzájutott a titkos irathoz, annak olvasása után megjuhászodott a szerző iránt.[36] Antonio Caraffa a kézirat olvastán szintén közelebb került hozzá. A tábornok saját szavaival elismerte, hogy újabb – a beolvasztás menetét ugyan fékező, de a Bethlenénél sokkal keményebb és kegyetlenebb feltételeket diktáló, a *timor* és *amor,* illetve *az oszd meg és uralkodj* uralkodási technikáját ötvöző – memorialéja kidolgozása során, de a későbbiekben is élt Bethlennek az ország irányítását illető

---

említi, hogy Nagyari József udvari prédikátor mellett Horti István püspök és Pataki Tóth István, kolozsvári professzor, II. Apafi Mihály nevelője is járt nála annak érdekében, hogy a töröknek letett esküt ne szegjék meg. BMÖ, I, 355.

34 Vö. EOE, XIX, 406–409.

35 Vö. *Uo.*, 26.

36 BMÖ, I, 382. Vö. még BML, II, 1187.

javaslataival, a Lipót-féle diploma kidolgozásában pedig támogatólag vett részt.[37]

Bethlen e terve, mellyel – úgy érezte – „annak a fiúnak a szerepét és hivatását töltöm be, aki őrült anyjának annak tudta nélkül csemegében gyógyszert ad be",[38] nem jutott el a megvalósítás fázisába, mert túl korán jött a Caraffa-féle tervezet (1690), amely a császár és körei támogatásával – és a vallásszabadságon túl szinte semmi kézzelfoghatót nem ígérve – elsodorta a *Moribunda Transylvaniát*. Mindenesetre Bethlen nevét innentől kezdték megjegyezni az udvarban mint Habsburg-párti hatalmi tényezőét. Ami a tervezet célba találását, hasznát illeti, abban ma sem tudunk Kővári László meghatározásánál szellemesebbet mondani: „Bethlen emlékiratából a kormány irányt kapott, a nélkül, hogy Bethlen hazafiui ohajtásai is teljesedésbe mentek volna."[39]

Bethlen Miklós számára két év múltán nyílik újra alkalom, hogy isteni elhivatástól és önálló elhatározástól vezéreltetve ismét hazája ügyének „ágens orátora" lehessen.[40] Apafi és Teleki Mihály váratlan halála (1690. április 15., illetve augusztus 21.) után Thököly Erdélybe való betörése és erdélyi fejedelemmé választása, Heisler tábornok fogságba esése, a török előrenyomulása, később Belgrád eleste kényszerítette arra, hogy felismerve az alkalmas pillanatot, Bécsbe utazzon hazája státusának újrarendezésére e megváltozott körülmények közepette. Fő követi feladatul a tanácstól ifjú Apafi Mihálynak a fejedelemségben történő megerősítését kapta, de saját ötletei alapján kezdeményezte a miniszterekénél, hogy az Erdélyben győztesen tartózkodó bádeni Lajos őrgróf „ne bánjon ellenségesen a tartománnyal, és azok javaival sem, akik Thökölyhez csatlakoztak", s arról is rendeletet kért, „hogy törvényes ítélet meghozatala előtt senkinek a javaihoz ne nyúljon se a kincstár, se a biztosság, se valaki magánsze-

37 BMÖ, I, 377, 381–385, 403. Caraffa emlékiratát lásd: Kővári, *i. m.,* 210–213. illetve F. Molnár Mónika, *Olasz hadi írók és generálisok Bécs és Isztambul között: L. F. Marsigli és kortársai,* Bp., reciti, 2016, 65–67.

38 BML, II, 1186. Az idézet folytatása: „Ugyan sosem adtam volna erre a fejem, ha látom, hogy a fejedelem, a tanács és az egész haza tisztában van saját jogaival és érdekével, és nincs a végső agóniában."

39 Kővári, *i. m.,* 190.

40 Kolozsvárról elindul Bécsbe, „te tudod, Isten, nem egyébért, hanem a te lelked instinctusából, azért, hogy a te házadnak és az egész hazának szerezzek valami securitást ad incertum belli eventum, mert én jól láttam, hogy avval a kis zernyesti harccal nondum est decisum, és féltem attól, ha az egész ország Tököli mellé áll, és azután a német ismét feljülfordul, jure belli et victoris aget in sacra aeque ac profana. Ha pedig Tököli kezében török birodalom alá tészi Isten az hazát, könnyű lészen nékem in fine belli hazajönnöm. Addig pedig feltettem, a hazának agens oratora lészek, valamíg egy falat kenyerem lészen, és hütelem lészen Bécsben." BMÖ, I, 402.

mély." Miután ezeket elérte, megelégedetten haza akart térni, ám a császártól felkérő üzenetet kapott, „hogy tanácsoljak valami eszközt, amivel hazám a kereszténység számára megtartható lenne."[41] Vagyis az udvarban felkérték, hogy valójában készítsen egy diplomatervezetet, amelyben igyekezzen meggyőzni „őfelségét, hogy Erdélyt csak mint a tervezett diplomában leírt módon megalakított és megerősített tartományt birtokolhatja és tarthatja meg a császári ház."[42] Ez a tervezet, amely eredetileg mindössze négy pontból állt, s melyet a Bécsben tartózkodó brandenburgiai, angliai és hollandiai követtel próbált egyeztetni, lett a *Diploma Leopoldinum* alapja.

Írásának-szerkesztésének módszere követi a *Moribunda* technikáját és történetfilozófiáját. Ismét, immár kibővítve és a megváltozott új helyzethez alkalmaztatva, az erdélyi jogi és belpolitikai hagyományokra alapozva fogalmazta meg művét, a lehetséges minimális veszteség jegyében. Törekedett a számára legfontosabb – mert legbizonytalanabb – kérdésben, a vallásszabadság kérdésében figyelembe venni az udvar elvárásait, némi engedményeket biztosítván a katolikusoknak, vagyis lényegében megőrizni a bevált gyakorlatot, a négy bevett vallás elvét. Törekedett a belső rend és a jogfolytonosság biztosítására. A másik, otthon rámért feladat, az ifjú fejedelem megerősítésének hangsúlyos követelése, amelyet „legjobb hűséggel, egészen az udvar undorodásáig szorgalmaztam",[43] kudarcot vallott, amiért hazatérte után kollégái közös erővel ellene fordultak, ligát szerveztek, azzal vádolván, hogy nem járt el tisztességes módon hivatalában, s őt az ifjú fejedelem „ellenségének, kifosztójának" tartották.[44] S azzal még csak olajat öntött a tűzre, hogy egyúttal bizonyos Apafi-birtokokra, köztük Radnótra – s másokra, a Thököly lányok, Mária és Éva zálogbirtokának ideje épp lejárván – valóban rá akarta tenni a kezét. Az elnyert diploma, az ún. Diploma Leopoldinum főbb pontjai a tizennyolc közül:

1. A bevett négy vallás gyakorlása, kiegészítve azzal, hogy ahol a katolikusok többségben vannak, templomot építhetnek.
2. A régi királyok, fejedelmek adományai és kiváltságai a mostani birtokosoknak biztosíttatnak.
3. Az *Approbaták* és *Compilaták*, Werbőczy *Hármaskönyv*e (a jus resistendi kihagyásával), valamint a szászok municipális jogai érvényben maradnak.

41 BML, II, 1189–1190.
42 *Ua.*
43 *Ua.*, 1191.
44 *Ua.*, 1194.

4. A közigazgatás, a törvényhozás és a jogszolgáltatás megtartja eddigi alakját.
5. Minden hivatalra csak belföldiek, magyarok, székelyek és szászok neveztetnek ki, tekintet nélkül vallásukra, Őfelsége azonban a rendek megegyezésével honfiúsítási ajánlatot tehet.
6. A fegyverrel visszafoglalt jószágokat ingyen kapják vissza a régi birtokosok, magszakadás címén a kincstárra szálló javakat egyedül a belföldieknek adják.
7. A főkormányzó, az erdélyi hadak fővezére, a főkancellár, az ítélőmester és az azelőtt szokásban volt méltóságbeliek a kijelöltek lajstromából csupán az erdélyiek közül neveztessenek ki. A városi, megyei, székbeli főtisztek vallása is a szokásnak megfelelően alakuljon.
8. A tanácsurak és a királyi tábla tagjai közül legalább három-három, az ítélőmesterek közül legalább egy katolikus legyen.
9. Az országgyűlés évente tartassék.
10. A kormányzó lakjék az országban, esküdjék meg a törvények megtartására.
11. Az adóösszeg béke idején 50 000 tallér, háborúban 400 000 forint, felosztásának módját a rendek határozzák meg.
12. Új adó nem hozatik be, vámok nem emeltetnek.
13. A szabad székelyek közterheket nem viselnek, hanem a haza védelmére saját költségükön katonáskodnak.
14. A kereskedés szabadsága továbbra is fenntartatik.
15. A tizedeket ezentúl is a földesurak bérlik a kincstártól.
16. Nagyszámú katonasággal a Felség nem terheli a tartományt, az őrség feje német tábornok lesz, aki csak hadi ügyekben érintkezik az állam tanácsával, a közigazgatásba nem avatkozik.[45]

A *Diploma Leopoldinum* – bár a kortársak hangadó személyiségei ellenségesen fogadták – végül is elérte célját, megfelelt feladatának: Bethlen Miklósnak sikerült Erdélyt kimenekíteni a vészhelyzetből, s noha önálló államiságát elveszítette, nem süllyedt anarchiába, s a diploma jegyében, nagyobb államirányítási változtatások nélkül még évtizedekig szolgált a kormányzás alapjául.

Legfontosabb pontjai közül, mint fentebb láttuk, kiiktatták az előző politikai tervezetek egyik legsúlyosabb pontját, a szabad fejedelemválasztás jogát, vagyis az erdélyiek által otthon korábban már a császár beleegyezését sem kikérvén, megválasztatott ifjú Apafi Mihály fejedelmi posztjának megerősítését. A bécsi udvar állhatatos maradt a majdnem gyermek fejedelemnek az

45 Idézi Tarján M. Tamás, *i. m.*

uralkodástól való ideiglenes távoltartásában, ami állandósult, mert a jogfolytonosság felszámolása miatt szüksége volt rá Bécsnek. A fejedelmi cím ily módon kiesett a hierarchiából, s a császár képviselői, a gubernium és a kancellária, illetve egy külföldi származású vezénylő tábornok révén uralkodott a továbbiakban. A későbbi években néhány jelentősebb, a katolikus érdekeket jobban kidomborító változtatást hajtottak végre a diploma szövegén. Ezt a Diploma megerősítésekor (1691), személyes udvari tárgyalások, s a *Resolutio Alvincziana* (1693. április 9.) révén hajtották végre.[46]

Pár héttel azután, hogy az erdélyi országgyűlés elfogadta a Diplomát, Bethlen újfent szükségét érezte, hogy tollat ragadjon hazája érdekében. Ezúttal a nyílt levél formáját választotta, nyilvánvalóan azért, hogy mondandója eljusson a konkrét, kollektív célszemélyhez: a széles közönséghez. Franz Ulrich Kinskynek, az udvarban az erdélyi ügyek miniszterének kezébe irányította szövegét, minden bizonnyal a kiadás engedélyeztetése végett (1691). A címzett, noha egyetértett vele, helyeselte is a benne írtakat, mégsem javasolta publikálását. A hozzá küldött irat Erdélyben maradt másolatából közöltük a szöveget.[47] A mű legfőbb célja az erdélyi helyzet konszolidációja, az új típusú guberniumi irányítás szerkezetének felállítása és működtetése annak érdekében, hogy világossá tegye mindenki számára: Erdély megmaradt a császár hűségében, s a diplomának megfelelően a hazai jog és az igazság eszközeivel irányíttatik a jövendőben. Amint egyik utalásából egyértelműen kitűnik, Thököly Imre külföldről beküldött hasonló műfajú írásait, azon pátenseket akarja ellensúlyozni a törvényesség jegyében, amelyekben a fejedelemmé tett kuruc vezér az erdélyieket többször is megbírálta azért, hogy a töröktől elszakadtak és keresztény uralkodóhoz csatlakoztak. Ám Bethlen kihasználta az alkalmat arra, hogy belesulykolja az erdélyi elmékbe, hogy Erdély azért is kerülhetett ebbe a szétszakadt állapotba, mert nem fogadta el az 1686-os császári diplomafelajánlást: Nem az Erdély problémája, hogy kiegyezett a császárral és keresztény uralkodóhoz csatlakozott, hanem

46 Vö. ALBERT András, *Bethlen Miklós diplomáciai tárgyalásai, bécsi követjárásai és a Resolutio Alvincziana pótdiploma jogtörténet jelentősége a 17. századvégi Erdélyben (1691–1704).* http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop422b/2010-0010_kotet_01_bethlen_miklos_diplomaciai_targyalasai_becsi_kovetjarasai/bethlen_miklos_diplomaciai_targyalasai_becsi_kovetjarasai_4_4.html (2017. 08. 10.)

47 JANKOVICS József–SZÖRÉNYI László, *Bethlen Miklós ismeretlen „nyílt levele" Franz Ulrich Kinskyhez (1691),* ItK, 117(2013), 692–721. Jelzete: MNL-OL, P 55, CCLX. 52. 158–164.

azért kell elítélni, mert saját maga [java] ellen vétkezett, amidőn ugyanerről már korábban nem gondolkodott, nevezetesen, hogy a császári feltételeket és a királyi oltalmat már az1686-os első diploma szövegezése szerint nem fogadta, el: mert, mint közülünk mindenkinek be kell vallania, hogy ha az a diploma az erdélyiektől akkor, ahogyan illett és lehetett volna, befogadást nyert volna, akkor őket most semmiféle gond sem gyötörné azzal kapcsolatban, hogy milyen itt a politikai irányítás jövendő rendszere.[48]

Ám a jelen helyzet biztató, Erdélyben a lelkiismereti szabadságot (a négy bevett vallást) hiánytalanul biztosítja. A rendes és rendkívüli hadiadók, a beszállásolások roppant terhei megfelelő számvételi bizottságok felállításával megoldhatók, s hogy ezek a köznépet eddig oly súlyos mértékben sanyarították, abban az erdélyi tisztviselők hozzá nem értése, restsége, korruptsága, vagy éppen nem léte is felelős, nem csak a németek erőszakossága, mohósága és kegyetlenkedései.

Nem kell tehát csupán a németeket vádolni, sem panaszainkkal elhalmozni a Felséges Uralkodót, és Magas Udvarát, mert ott bizonyára semmi döntést nem hoztak a mi veszedelmünkre. Emeljük inkább szemünket a magasba és emlékezzünk meg arról, hogy ezen büntetések bűneink miatt méltán zúdultak reánk.[49]

Ez a korai európai reformáció történelemszemléletét és a Zrínyi-eposzt egyaránt idéző argumentáció – a török Isten jogos büntetése a magyarok elszaporodott bűneiért – nemcsak Bethlennél jelenik meg, hanem az egész erdélyi vezetőség vélekedését is visszhangozza okfejtéseiben. Kiemeli még, hogy a Thökölyhez csatlakozás az ország pusztulásával járna, törökök, tatárok s kurucok özönlenék el és tennék tönkre az országot, amint az meg is történt a közelmúltban. Győzelmük esetén Erdély csupán egy pasa által irányított tartománnyá süllyedne, s a két hatalmas sereg ütközőzónájává válna. „Akik pedig, bármely meggondolásából, Thököly uram pártját követve e határok közül eltávoztak, kopogtassanak a császári kegyelem kapuján, amíg az be nem zárul."[50] Ugyanakkor Bethlen már a diploma megszerzésével egy időben gondoskodott arról is, hogy a Thökölyhez elpártoltak birtokait sem a kincstár,

48 *Uo.,* 708–709. Vö. még BMÖ, I, 347, 352.
49 *Uo.,* 715.
50 *Uo.,* 721.

sem magánszemélyek ne tulajdoníthassák el, bírói ítélet után jogos tulajdonosukhoz juthassanak vissza.

Bethlen Miklós e remek retorikával megalkotott szövegében ismét tanúbizonyságát adta, hogy az 1686-os visszautasított diplomára vezeti vissza Erdély sorsának rosszra fordulását, aminek korrekcióját jelenti a lelkiismereti szabadságon, a jogon és az igazságon alapuló új diploma:

> te bírád a nagy monarcha szívét arra, hogy ismét más diplomát adjon, melyben noha a fejedelemség [címe] kihagyatott, mindazonáltal abban a te házadnak békessége és a hazának törvénye és lelki, testi szabadsága hüttel, pecséttel megígírteték; magunk, nemzetünk és atyánkfiai közül noha nem koronás, mindazonáltal szép tisztességes igazgatásnak formája és rendi állíttassék fel, de münékünk megtérésünkre és tartatásunkra ezek is semmit sem használának, hanem veszedelmünkre fordulának.[51]

– fűzi végül keserűen hozzá, csalódva az ismét elszalasztott nagy lehetőségben, a *Diploma Leopoldinum*ban megadott kiváló alkalom elszalasztásában.

Ám az elkövetkezendő években ez az előrejelzett jó együttműködés zökkenőkkel, a jog áthágásával járt, a vallási béke pedig felekezeti háborúvá változott:

> Mert legelső gondja mind az idegen nemzetnek úgyis, annál is inkább a mü magunk megrontó fiainknak az lőn, hogy az a diploma csudálatos újabb-újabb magyarázatok, rezolúciók, rescriptumok, protestációk, és nemcsak a fegyvert és erőt, hanem a kincset, igazgatást, sőt a vallást és lélekesméretin való uralkodást is magok kezére vévő idegen tisztek, papok, commissiók által semmivé tétessék.[52]

Vagyis az oly reménykeltő diploma végrehajtása végül, a gyakorlatban nem működött. Azaz a jogszerűséget követő és egymás iránti bizodalmat ígérő diploma szövege végül mindkét oldalról korrumpálódott. A német katonaság élelmezése, az adózás, valamint az új generális, Bussy de Rabutinnek a politikai hatalomba való súlyos, a jog és az igazság sérelmével történt beavatkozása felborította a remélt életformát, felháborította az ország, s különösképpen Bethlen Miklós kedélyállapotát. 1702-es, öt hónapig tartó bécsi útja során újra a toll fegyveréhez nyúlt, és hangot is adott nemtetszésének a *Penetralia*

51 BMÖ, II, 206–207.
52 *Uo.*, 207.

Transylvaniae (Erdély bizalmas ügyei) című, máig sem teljesen ismert memorandumában, amelyet rögvest be is nyújtott a császárnak. A katonai kérdésekkel is foglalkozó szöveget mint érintettnek, Rabutinnek is átadta: „Amit pedig írtál a katonai ügyeken kívül, az mind igaz, de a katonai ügyekben rosszindulatú irántam, és abban is téved, hogy nem vittem véghez, amit elkezdtem. Megzavartad – mondja – a vizet, de a halat nem fogtad ki." – volt a vezérlő tábornok válasza. „A generális bizonyára a beszállásolások mértékével kapcsolatos ügy miatt neheztelt rám, amire az udvar az én tájékoztatásom nyomán figyelmeztette őt."[53]

Mivel Bethlen követi jellegét a gubernium bizalomvesztés miatt visszavonta, így magánemberként utazott Bécsbe, de kancellárként közügyeket is képviselve adta be panaszait a *Diploma Leopoldinum* után bekövetkezett negatív változások jelzése miatt, egyebek közt Rabutin törvénysértő, a diploma előírásait nemcsak katonai, hanem belpolitikai és közigazgatási szempontból is figyelmen kívül hagyó működése ellen. „A *Penetralia* mellett szóval, féltérdre is esvén sokat könyörgöttem a császárnak in substantia ezekért: 1. Hogy egy extraordinaria nagy ministerialis commissiót küldjön ki" – amely hívjon össze egy országgyűlést, ahol titkos adatközléssel szerezzenek tudomást a legsúlyosabb problémákról; az országgyűlés küldjön ki a megyékhez, székekbe és kerületekbe, és kérdezzenek ki németet és tartományi lakosokat egyaránt a gondjaikról, sérelmeikről, s aztán az így nyert adatokkal térjen vissza a császárhoz, aki tétesse meg a megteendőket, javíttassa ki a javítandókat, amely alapján szűnjenek meg az erdélyi sanyargatások.[54] Végül azonban maga kényszerül beismerni, hogy ezzel a memoriáléval sem ért el hathatós eredményeket.

Az 1702-es év különösen gazdagnak bizonyult Bethlen politikai helyzetképet, s annak megváltoztatására irányuló receptet felkínáló tervezeteiben. Egyazon évben nyújtott be az ifjú királynak, a hadjáratból győztesen hazatért Józsefnek egy nyomtatott dicsőítő prózát, *Corona Muralis* címmel,[55] valamint egy, az Erdély feletti uralkodásához segítséget szolgáltató, 12 pontba foglalt országjellemzést. Lipót császárnak pedig egy *Arcanum Politicae Transylvaniae* című, Erdély minden bajára, általános gyógyulására varázsszert ígérő beadványt. Józsefet azért igyekszik informálni Erdély fekvéséről, nemzetiségi összetételéről, vallási helyzetéről, múltjáról és jelenéről, hogy ezen információk

53 BML, II, 1226.
54 BMÖ, II, 89.
55 RMK II, 2153.

birtokában apjával, a császárral egyenrangú tudással próbálja kialakítani az Erdély és az udvar számára is leghatékonyabb uralkodási módszert:

amit a császári atyának feltártam, Felségednek, a fiúnak, a hazámban majdan uralkodó királynak is alázatosan ajánlom, azt, amit ha idejekorán megtud és a gyakorlatban alkalmaz, dicsőségére és a hazám üdvére válik, ha viszont nem tudja vagy nem veszi figyelembe, a királynak is súlyos gondokat okozhat, Erdélynek pedig pusztulást; mint hű tanácsos, buzgó hazafi, a legalázatosabban szeretném erről meggyőzni. [...]

5. Méltóztassék Felséged alaposan átvizsgálni a történelemkönyveket, törvényeket, magyar és erdélyi szokásokat, és készíttessen azokról tudós férfiakkal kivonatot vagy rövidítést; és mert én erdélyi vagyok, most Erdély érdekében beszélek, különösképpen méltóztassék Felséged szívébe vésni és elsősorban azt vizsgálni, hogyan állt Erdély dolga ama egész idő alatt, mióta a császári ház viseli Magyarország Koronáját, miképpen szakították el azt a Koronától, miképp birtokolták és tartották azt a törökök, hányszor és hogyan szerezte vissza, vesztette el megint a császári ház, milyen fejedelmek indokai, helyzete, milyen erőik, szándékaik, milyen volt a politika, milyen a vallás, milyen szerepet játszott ez vagy az a fejedelem, tartomány a tragédiákban, honnan eredtek az okok, alkalmak, sikerek, célok, és magának Erdély elvesztésének okai, alkalmai, eszközei. És hogy a tárgyhoz, a mi időnkhöz közelítsünk, szorgalmasan tanulmányozza a legutóbbi török háborút, mely Magyarországon vette kezdetét, és felforgatta szinte egész Európát és Ázsiát, és az angolok meg a hollandok félig-meddig fegyvertelen közbenjárásával szakadt félbe nagy nehezen.
6. Hogyan szerezte vissza a legutóbbi háborúban, 1690-ben császári atyja a győztes töröktől és Thökölytől részint fegyverrel, részint diplomáciával; hogyan viselte magát e háborúban Erdély, főleg a hatalmasok és főurak, ilyen dolgokban ugyanis az ismeret, a személyek ismerete elengedhetetlen. Miképp bocsátották ki a diplomát, hogyan állították fel a Guberniumot, saját tájékoztatással, és, ami ide tartozik, saját döntésekkel, kétségkívül azzal a céllal, hogy azt, amit Erdély ismételt elveszítése okának tartottak, előre kivédjék.
7. Hogyan őriztetik meg a hűségben és engedelmességben őrséggel, török békével, az említett diplomával, kik és milyen eszközök segítségével; Miképp kormányozzák egyrészt katonai, másrészt politikai tekintetben és gazdaságilag? Hogyan bánik a nemességgel, hogyan a néppel a katonai és a politikai hatalom? Milyen és mennyi háborús terhet hordott évente,

és hord most, és elegendő lesz-e ez? Milyen a rend és az igazság a terhek elosztásában? Ugyanígy az adózásban.

8. Mi a három nemzet, saját, eltérő kiváltságaival, törvényeivel, szokásaival, mely a három rendet alkotja. És milyen ma ezek között a nemzeti egyetértés vagy viszály? Ugyanígy a régi nemes családok és az új nemesek közti súrlódás a tisztségek tekintetében.
9. Mi a négy bevett vallás? Mi is az az unió, amit őseink az egymástól oly nagyon eltérő vallások, nyelvek és szokások közötti nyugalom megőrzésére alkottak, melyre a nemesek és szabad személyek esküdni szoktak, és hol van e téren manapság baj, zavar?
10. Mi a negyedik, az oláh nemzet, és ennek ötödik, eltűrt, de nem bevett vallása? Mekkora ennek tömege? Milyen közösséget tartanak a rácokkal, moldvaiakkal, oláhokkal és az egész keleti egyházzal, milyen a katolikus vallással színlelt uniója? Milyen ezeknek az embereknek a hűsége, barbársága, babonája és (Isten ments!) lehetséges dühe? [...]
12. [...] Végezetül, és Isten áldja e gondolatomat, tegye meg, hogy ha már megelégelted az életet és beteltél a dicsőséggel, hogy Felségednek majdan Erdélyben ilyen sírfeliratot lehessen állítani: Itt nyugszik Erdély igaz Józsefe, aki tulajdon példájával tanította, hogy nem kisebb erény megoltalmazni a megszerzettet, mint szerezni.[56]

Ugyanezen idő tájban keletkezett írásával az erdélyi társadalmi élet jelentős rákfenéjére, a vallások közt felerősödött széthúzásra, a vallási béke unióval megteremtett és a Diplomával megerősített egyensúlyhelyzetének megbillenésére hívja fel a bécsi udvar erdélyi országirányítóinak, elsősorban a császárnak a figyelmét. A Cserei Mihály másolatában fennmaradt *Arcanum Politicum Transylvaniae* című memorandumával a császári irányítás alá betagozódott Erdély politikai rendjének megerősítését szorgalmazza: a felerősödött katolikus terjeszkedés visszaszorítására. Erdélyben százötven év alatt jól szolgált a négy bevett vallás türelme egymással szemben:

> csak a Religioért sem hadakozás, sem persecutio, sem egy Familianak vagj személjnek veszedelme nem volt, ki tevén a Judaizansokat, a kik ellen mind a négy Recepta Religio meg egjezet volt. Mi vitte ezt Isten után végben? az Unio, et per populum et per Principes cujus cunque Religionis servata.

56 BML, II, 927–931, 1260–1263.

Ez a helyzet megváltozott, az egyes vallások elidegenedtek egymástól, s erre kínál általános gyógyszert, a szeretetre apellálva, amellyel vissza lehet állítani a korábbi fejedelmek alatti vallási status quót:

> Ne ragagia el a Natiokot az aemulatio in puncto honoris, ne vonnja egjikis magara és minjajunkra az Isten ítíletit, midőn az igasság ellen ki ki maga terhét másra akarja vetni, rakni; ne háboricsa a haza közönseges csendességét, és ne olcsa ki a sok öcsém, batyam uram, felesegem, atyam, anyam, ipam, napom, fiam, leanyom, menyem, sogor, komám közöt a szeretetet.
>
> A Religionak olljan zelussa miat a melj az Erdelyi ratio statusaval öszve nem fér, ne szakadozzunk külömb külömb fele Respublicakra, ne nevezzük a Religjot statusnak, ne csinaljunk azoknak pecséteket, a ki csináltatotis, boncsa el, s tegje le, ne njomja meg a voxolásban valo szabadcságát senkinekis nomen status Catholici, hanem mongia meg minden ember, akár catholicus status, akár más vallasu, a maga voxat in quacunque materia, ha aperte nem meri, mint hogj veszedelmesis talám, mongja meg in secreto, vagj agja minden ember suffragiumát, ugjmint in candidationibus; ne legjen ennji vádlása, és ne legjen olljan egjéb dolog sub nomine et sigillo status catholici, vel cujuscunque alterius sive status, sive nationis, mint egj második Guberniumbol.[57]

Vagyis visszaszorítani kívánná az Apor István kincstárnok vezetésével magukat catholicus statusnak nevező és pecsétet is készíttető, a jezsuitákat is beengedő katolikusok hegemóniára törő kísérleteit: valósuljon meg újra a Bethlen Gábor-i állapotokat megidéző vallásos összhang és testvériség a bölcs és istenfélő Lipót császár uralkodása alatt.

Az 1704-es esztendő hozza el az egyre radikalizálódó politikus végzetét. Ismét tollat ragad, hogy hazája sorsának jövőjét megtervezze. Elköveti azonban a tragikus vétséget: olyan tervezetet küld titokban, idegen államok diplomatáira bízva annak pártolását és elősegíteni külföld számára való közvetítését, amelyen a megírás pillanatában már túllépet az idő és Európa, és legfőként Bécs. A császárság már birtokon belül lévén Erdélyben, nem engedheti meg magának, hogy a nem is olyan nehezen megszerzett éléskamráját visszabocsássa jogos tulajdonosa kezébe.

Az *Olajágat viselő Noé galambja…*, hosszú barokkos című, Lipót császárnak, Anna angol királynőnek és a keresztény fejedelmeknek, respublikáknak

57 JANKOVICS József, *Két Bethlen Miklós-dokumentum [Arcanum Politicum Transylvaniae, Corona Muralis],* ItK, 93(1989), 439–443.

ajánlott politikai emlékiratában Bethlen az Impériumból választatna Erdély számára protestáns fejedelmet, akinek a császári családból való hercegnővel kellene összeházasodnia, s úgy ülhetne Erdély trónjára. Örökös fejedelemség legyen, ne az ország válassza a fejedelmet. Országa szabad és semleges lenne, egyaránt adót fizetve mind a Török Portának, mind a Bécsi Udvarnak. Belügyeiben, vallási, jogi és a szabadságot illető kérdésekben Bethlen Gábor fejedelemsége legyen a példakép, a fejedelemség jogállását és birtokviszonyait a császár és király hagyja meg állapotukban, s az európai protestáns fejedelmek vállaljanak nemzetközi garanciát mindezek megtartására.

„Amaz boldogtalan projectummal, mely miatt itt rothadok, jaj mint járék én édes Istenem! de te tudod, micsoda instinctusból írám, én édes Istenem! azt tudám, hogy teljes életemben soha a te dücsőségedre és a közönséges és maga a király javára annál jobb munkát nem írtam"[58] – kiált fel *Imádságoskönyv*ében Bethlen, jelezvén, hogy irodalmi-politikai célzatú művében, a *Columba Noé*-tervezetében milyen erős ihletettségű alkotói jobbító szándékkal, érzelmi kötődéssel akarta hazájának és vallásának problémáit megoldani. Nem tagadja azt, hogy

> a kész munkához oda nem ütötte volna magát az én elmémben a világi haszontalan dicséret, hír és névnek viszketeges csiklandása, és olyan gondolkodás is, hogyha Felségednek tetszett volna azon az úton az én édes nemzetségemnek, hazámnak és a te házadnak békességet adni, ha mikor jövendőbe mindenek napfényre jőnek, nékem a munka magától a királytól és az én nemzetségemtől nem gonoszomra, gyalázatomra, hanem tisztességemre s jómra, vagy csak maradékimnak nyugodalmára fordíttatik s jó néven vétetik; de te tudod, Isten! hogy az én indítóokaim nem azok valának, hanem a te házadnak kiváltképpen és azután az én édes nemzetségemnek, hazámnak békessége s megmaradása, és mindezekben a te dücsőséged, de te tudod, Isten! Hogy az én indítóokaim nem azok valának, hanem a te házadnak kiváltképpen és azután az én édes nemzetségemnek, hazámnak békessége és megmaradása, és mindezekben a te dücsőséged. Te tudod, én Istenem! ha volt-é nékem háborúságra, a királynak vagy másnak romlására, vagy magamnak és a magam házamnak mások felett a legfelsőbb polcra való magasztalására való igyekezetem és célozásom. Hogy azon titkos úton jártam is, mely miatt így elromlám, te tudod, Isten, egyéb oka nem vala, hanem az én nemzetségemnek és abban kiváltképpen nékünk protestánsoknak a másvallású monarcha előtt való

58 BMÖ, II, 165.

hütelünk és kedvességünknek szűk és gyenge volta és mind a vallás, mind a házasság delicata materiájának mivolta.[59]

Politikai gondolkodásának 1703 végén, 1704 elején is origójában áll az eszme, hogy tervezeteivel, s legfőként pedig az 1686-os, Erdély által elutasított diploma védelmével egyaránt a császárhoz való hűségét igazolja. Nem véletlenül, hanem teljes meggyőződéssel ezzel mentegetőzik az özvegy Eleonora Magdolna császárné előtt, közbenjárását kérve 1704–1705 fordulóján:

Egyetlen vágya, hogy bizonyítani tudja a felségek iránti hűségét, ami a Noé galambja című tervezetben is vezette (aminek helytelen értelmezése veszejtette el őt). Ha az akkor terve szerint eljut a Felség kezébe, biztos, hogy nem büntetést, hanem dicséretet kapott volna érte. E terv középpontjában az egyik főhercegnő kiházasítása állt, ami teljesen megfelelt a Felség szándékának.[60]

De, segítő beavatkozását kérve, ugyanezzel menti magát Savoyai Jenő előtt, még 1709-ben is:

Mert Kegyelmes Uram, e Galambot fehérre moshatják vagy befeketíthetik, ahogy akarják, Isten és Lelkiismeretem a tudója, hogy szándéka jó volt, és hogy csak ezekért bűnhődöm, mert ezen kívül egyebet nem lehet szememre vetni. Ellenkezőleg, kimutathatom, hogy a Projectum valója szerint nem más, mint e Felséges Ház múlt Aktusainak foglalata vagy kivonata. Másolata a Diplomának, amelyet az elhunyt Császár adott Erdélynek az 1686. esztendőben.[61]

Bethlen Miklós halálos ítéletének, majd bebörtönöztetésének többek közt egyik legsúlyosabb oka *Columba Noé* című politikai tervezete, amelyet ő titokban akart tartani és Erdélyből kijuttatni. Főleg az akkor már az egész guberniumot megfigyelése alatt, kezében tartó Rabutin tekintetét akarta elkerülni, de a császár előtt nem akarta eltitkolni, sőt, legelső helyen neki ajánlotta művét! A többi megszólítottra és a külföldi nyomtatásra azért volt csupán szüksége, hogy mintegy garanciát jelezve igazolják is egyben: a Császár és Európa közös ügye Erdély sorsának az általa javasolt módon történő

59 BMÖ, II, 165–166.
60 BML, II, 1307.
61 BML, II, 1311.

révbe juttatása – aminek Európa szeme előtt kell végbemennie. Vagyis nem titokban, hanem nemzetközi színtér előtt kell Erdély semlegességét kihirdetni. Ehhez kérte ajánlásával a megszólítani akart főleg protestáns fejedelmeket, de a katolikus uralkodókat sem kizárva. Országa státusa pedig a *semlegesség* lenne, adót fizetve mind a töröknek, mind a német monarcháknak.

Fordított III. Richárdként egy lovat ajánlott fel országáért!

Simon József

Filológiai és filozófiatörténeti megjegyzések Bethlen Miklós Önéletírásának Elöljáró beszédéhez

Bevezetés

Kétség nélkül kijelenthető, hogy a Bethlen Miklós *Önéletírás*át bevezető *Elöljáró beszéd* a régi magyar irodalomtörténetre vonatkozó kortárs reflexióink egyik legfontosabb forrásszövege. Az *Elöljáró beszéd,* mely voltaképpen a terjedelmes, a történeti tényekről adott beszámoló és egyfajta szubjektív önreprezentáció[1] között ingadozó biográfia *elméleti* megalapozásául szolgál, az irodalomtudományi megközelítések igen színes értelmezéseit volt képes felszínre hozni. Bethlen teoretikus szempontú alapozó szövegének értelmezései gyümölcsözően társították a puritanizmus eszmetörténeti vizsgálatát a modern antropológiai jellegű irodalom-szemlélettel,[2] némi kitekintéssel a 17. század filozófia-történetére is.[3] A jelen tanulmány célja Bethlen filozófiai

* Köszönettel tartozom Vadai Istvánnak és Tóth Zsombornak a tanulmány létrejöttét elősegítő ötleteiért.

1 Vö. Tóth Zsombor, *EGOizmus: Az énreprezentáció mint én-performancia (self-fashioning) Bethlen Miklós emlékiratában,* Egyháztörténeti Szemle, 4(2003)/2, 57–86; Nagy Levente, *Az emlékirat-irodalom = A magyar irodalom történetei: A kezdetektől 1800-ig,* főszerk. Szegedy-Maszák Mihály, szerk. Jankovits László, Orlovszky Géza, Bp., Gondolat, 2008, 555–567.

2 Tóth Zsombor, *A koronatanú: Bethlen Miklós. Az „Élete leírása magától" és a XVII. századi puritanizmus,* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2011 (Csokonai Könyvtár, 40).

3 Mindenekelőtt: Laczházi Gyula, *A semmi Bethlen Miklós antropológiájában és önéletírásában,* ItK, 119(2015), 336–355; Uő, *Szenvedély, jellem és morál Bethlen Miklós önéletírásában = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban,* szerk. Balázs Mihály, Gábor Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2007, 247–258; Uő, *A magyarországi korai felvilágosodás lélektani irodalma és Bethlen Miklós önéletírásának lélektani relevanciájú megállapításai = A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750),* szerk.

gondolatmeneteinek rekonstrukciója volt a szerző által használt források beazonosítása és annak bemutatása által, hogy Bethlen ezeket milyen innovatív módon helyezi egymás mellé szerves egységű gondolatmenetet alkotva. Ám az eredetileg célul kitűzött filozófiatörténeti elemzések már a kezdeti lépések közben is alapvető textológiai problémákba ütköztek. Fő célom ennélfogva az *Elöljáró beszéd* filológiai vizsgálata. Ennek során a tanulmány önként vállalt módszertani naivitással a klasszikus, genetikus sztemmán alapuló textológiai eljárás elveit követi, majd kísérletet tesz arra, hogy a szövegváltozatokra vonatkozó belátásokat a filozófia-történetírás perspektívája felől is igazolja.

Közismert, hogy már 1750 és 1850 között igen gazdag kéziratos hagyomány jellemzi az *Élete leírása magától* cím alatt összefoglalt autobiográfiát. A szövegnek három modern kiadása van, először Szalay László rendezi sajtó alá két kötetben 1858–1860-ban,[4] majd Tolnai Gábor 1943-ban,[5] amit V. Windisch Éva 1955-ben megjelent kiadása[6] követ. Ez utóbbi szövegalakján alapul az 1980-ban publikált redakció, melyben Bethlen *Önéletírás*át Kemény Jánoséval együtt olvashatjuk.[7] Problémáink érzékeltetése céljából idézzünk két helyet a Windisch-féle kiadásból![8]

A vallás definíciójakor a következő mondatba ütközünk: „*A religio azért valósággal nem egyéb, hanem az embernek az* Istenről *a természet által belé öntetett értelme, és hüti, gondolkozása az* Istenről."[9] Bármiféle filológiai vizsgálatot megelőzően úgy tűnik, hogy az *Istenről* kifejezés kétszeri előfordulása nem ad ép szintaktikai szerkezetű mondatot. Sőt, a természetes vallás bethleni tárgyalásának közvetlen szellemi közegét képező 17–18. századi problémakör legalapvetőbb ismeretét feltételezve bizonyosak lehetünk abban, hogy az első *Istenről* kifejezés helyett az *Istentől* alaknak kellett szerepelnie Bethlen eredeti

BALÁZS Mihály, BARTÓK István, Szeged, 2016, 217–226. Laczházi egyébként finom tollú elemzéseivel számos helyen nem értek egyet, ám kritikai pontjaim előadása meghaladná jelen tanulmány kereteit.

4 *Grof Bethlen Miklos Önéletirása,* kiad. SZALAY László, I–II, Pest, Heckenast, 1858–1860.

5 *BETHLEN Miklós gróf Önéletírása,* kiad., bev., TOLNAI Gábor, Bp., Ardói Könyvkiadó, [1943]. Tolnai kiadásával ezúttal nem foglalkozunk, megbízva Windisch Éva megjegyzésében, aki szerint a Tolnai-féle redakció „Szalay László kiadásának javított formája". Vö. *BETHLEN Miklós Önéletírása,* I–II, kiad. V. WINDISCH Éva, bev. TOLNAI Gábor, Bp., Szépirodalmi, 1955 (a továbbiakban: BETHLEN 1955), 239.

6 BETHLEN 1955.

7 BETHLEN Miklós: *Élete leírása magától = Kemény János és Bethlen Miklós művei,* s. a. r. V. WINDISCH Éva, Bp., Szépirodalmi, 1980 (Magyar Remekírók), 399–981.

8 A két szövegalakja hely megegyezik Windisch két kiadásában, a továbbiakban az 1980-ban publikált változatra utalok.

9 BETHLEN, *Élete leírása…, i. m.,* 429. (Saját kiemelés – S. J.)

fogalmazványában. Vagyis a vallási ismeret filozófiai megközelítésben az Istenről alkotott ama fogalmon nyugszik, melyet Isten a természet által ültet be az ember elméjébe.

Egy másik kérdéses hely a következő: Bethlen a vallás filozófiai megközelítése közben latin nyelven fogalmaz meg (talán idéz?) egy mondatot, majd lefordítja azt magyar nyelvre, idézzük a latin mondat elejét:[10] *„Religio quo minus humani sapit, olet et* iret, *eo verior est*; *[…] A hüt vagy vallás annál igazabb, minél kevesebb emberi íz, szag és* szín *vagyon rajta […]"*.[11] A magyar változat jól kivehetően nem egyezik a latin szöveggel: vajon az *iret* ige – legyen az akár a 'menni' alapjelentésű *eo, iri, ivi, itus sum,* akár a 'haragudni' alapjelentésű *iro, irare, iravi, iratus sum* ige ragozott alakja – hogyan fordulhat a 'valamilyen szinezetű' értelemben vett *szín vagyon rajta* kifejezéssé? Nehezen tételezhető fel, hogy Bethlen egyszerűen elrontja saját latin nyelvi szerkezetének fordítását.

Az ilyen típusú kérdések tisztázása nyilvánvalóan a kéziratos hagyomány figyelembevételét igényli. Ám mielőtt erre sort kerítenénk, vessünk egy pillantást arra, hogy az *Önéletírás* kiadásait kísérő meta-szövegek mit állítanak arról a viszonyról, mely saját szövegalakjukat a kéziratos tradícióhoz fűzik.

A kiadások

Szalay László 1855-ben kezdi el a kiadás előkészületeit.[12] Kemény Zsigmond segítségét kéri az eredeti kézirat felkutatása érdekében, ám eredménytelenül.[13] 1856-ban Szalay felveszi a kapcsolatot Mikó Imrével, aki 1856. szeptember 27-én Kolozsvárt kelt levelében arról számol be, hogy jóllehet nincs eredeti példánya, azonban rendelkezik egy 1755-ös másolattal, mely „az egykor nagy tudományosságáról hires gróf Lázár János sajátja volt, kinek unokája gróf Lázár Istvántól a könyv szélén nehány jegyzés is látható".[14] Mikó arról is tájékoztatja Szalayt, hogy lemond az egyébként általa is tervezett kiadásról Szalay javára. Szalay szerint a hátlapon olvasható bejegyzés *(Gróf Bethlen*

10 A mondat első felének fordítása szoros átültetés, míg a második felét inkább parafrázisjelleggel magyarítja Bethlen – mindez nem érinti problémafelvetésünket.

11 Bethlen, *Élete leírása…, i. m.,* 431. (Saját kiemelés – S. J.)

12 Szalay László, *Előszó = Grof Bethlen Miklos Önéletirása,* I, V–XII.

13 Jóllehet a kolozsvári Egyetemi Könyvtár Ms 136 jelzetű, a kötésen 1805-ös évszámot viselő kézirata (lásd lentebb) a Kemény családhoz köthető, ám a kiterjedt família egy igen távoli ágához.

14 Szalay, *Előszó, i. m.,* VI.

Miklós élete, 1755) csak a kötés évét jelöli meg, melyet megelőz a lejegyzés időpontja. Szalay úgy véli, hogy valamikor a század derekán keletkezik a másolat. E kézirat már nem állt Windisch Éva rendelkezésére 1955-ben, akinek kiadásában olvasható megjegyzésével ma is egyetérthetünk: Szalay fő forrása lappang.[15]

A Lázár-féle kéziratot Szalay sajátos elvek alapján emendálja. *Egyfelől* van két másik kontroll-példánya: ezek egyike Kalocsán, az Érseki Könyvtárban található, míg a másik az Országos Széchényi Könyvtárban (akkoriban: Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára). Az *Elöljáró beszéd* Szalay-féle kiadása szempontjából azonban egyik kézirat sem releváns, amennyiben az OSZK-ban található másolat nem tartalmazza az *Elöljáró beszéd*et, míg a kalocsai példányból olyan másolatokat rendel Szalay, melyek egyes történeti események tisztázásában segítik őt,[16] tehát nem az *Elöljáró beszéd* rekonstrukciójához használja azt. *Másfelől* – és megkockáztatható, hogy a filozófiailag releváns részeknél ez különösen problematikus – saját „combinatiója" alapján eszközöl javításokat a szövegen: „Egy sereg hibát első pillanatra, nem keveset némi combinatio [!] után magam magamtól javítottam ki [...]."[17] Röviden: e kiadások tanulsága az *Elöljáró beszéd* rekonstrukcióját illetően úgy is megfogalmazható, hogy a Lázár-féle másolat lappangása miatt be kell érnünk Szalay *combinatió*ival.

V. Windisch Éva 1955-ös kiadásának legfontosabb újdonságát az jelentette, hogy az Országos Levéltárban a Bethlen-hagyatékból előkerült Bethlen Miklós autográf kézirata, mely az *Elöljáró beszéd* valamivel több mint felét tartalmazza.[18] E kulcsfontosságú, 17 levélnyi terjedelmű kézirat alapján rendezi sajtó alá Windisch az *Elöljáró beszéd*et. Jelen tanulmány lenti, a kéziratos másolatok hagyományán végzett mintavétele kizárólag olyan részleteket vizsgál, melyek megfelelői részét képezik az autográfnak is.

15 V. WINDISCH Éva, *Bevezetés a jegyzetekhez* = BETHLEN 1955, II, 237–241, itt: 237.

16 SZALAY, *Előszó, i. m.,* VIII–IX.

17 *Uo.,* VIII.

18 Az *Elöljáró beszéd* szövege az autográf 32. lapján az 13. rész elején szakad meg, az 1980-as Windisch-kiadás 447. lapjának megfelelő szövegrészletnél. A kézirat végén tört mondatot olvasunk, sőt az *örökkévalóság* kifejezés is oly módon van felvezetve, hogy annak elválasztott második tagja (-valóság) őrszóként funkcionál. Ez arra enged következtetni, hogy az autográf verzió az *Elöljáró beszéd* teljes szövegét tartalmazta, jóllehet a minden bizonnyal később összefűzött kézirat 33. lapján nem a 13. rész megfelelő folytatását olvassuk, hanem a 21. lapon elkezdett 8. részhez fűzött terjedelmes beszúrásokat. Minderre még visszatérünk a tanulmány későbbi részében, ahol egy feltételezett ősverzió hipotézisét fogalmazzuk meg.

Windisch Bethlen saját kezű fogalmazványa mellett 8 kéziratot, illetve a két kiadást említi az *Önéletírás* 1955-ös szövegalakjára vonatkozó rekonstrukciójának kiindulási pontjaként. A kéziratok a következőek:

1. A Lázár-féle lappangó kézirat, melyet Mikó küld Szalaynak 1856-ban.
2. Az OSZK-ban található egyik példány, Szalay egyik kontroll-szövege.
3. A kalocsai másolat, Szalay másik kontroll-szövege.
4. A Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában fellehető, talán 18. század végi másolat.[19]
5. A sárospataki református főiskola példánya.
6. Az OSZK-ban található másik példány, mely 1805-ben készül Bethlen Klára számára – Windisch szerint „a kolozsvári unitárius főiskola könyvtárában lévő példány"[20] alapján.
7. A kolozsvári unitárius főiskola példánya a 19. század elejéről.[21]
8. A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár másolta, katalógusba felvéve 1811-ben.

Windisch magabiztos lakonikussággal intézi el a kéziratok kérdését. Az kalocsai, az MTA-, a második OSZK- és a sárospataki másolatra (3–6) támaszkodik, míg az OSZK-ban lévő első példányról (2) lemond, mégpedig arra hivatkozva, hogy azt Szalay már feldolgozta, így annak filológiai vizsgálata elintézettnek tekinthető. Ugyanez vonatkozik a Lázár-féle kéziratra is, azzal a különbséggel, hogy az nem is áll rendelkezésünkre.[22] Mindenesetre Windisch a felhasznált kéziratokat csak ott vonja be az *Elöljáró beszéd* szövegrekonstrukciójába, ahol az autográf véget ér, így ezek nem befolyásolják mintavételünket.

Nos, a Windisch-kiadással szembeni gyanúnkat tovább táplálta az a Tóth Zsombor által közölt adat, miszerint az *Önéletírás*nak csak Erdélyben 16 kéziratos másolata található meg.[23] A Tóth Zsombor Bethlen-monográfiája által kitűzött cél természetesen nem kívánta meg az összes kézirat figyelembevételét,

19 Windisch nem tünteti fel ennek jelzetét, így nem tudjuk eldönteni, hogy az MTA Kézirattárában ma felelhető két másolatközül melyikre utal – kéziratok jelzetét lásd lent!

20 Bethlen 1955, *Bevezetés*, *i. m.*, 238.

21 Bár Windisch nem ad jelzetet itt sem, ez valószínűleg a Román Tudományos Akadémia kolozsvári fiókkönyvtárában MsU 1029 jelzet alatt őrzött példány, ami részét képezi a lenti vizsgálatnak.

22 Bethlen 1955, *Bevezetés*, *i. m.*, 238.

23 Tóth, *A koronatanú*, *i. m.*, 12. Tóth Zsombor szíves szóbeli közlése alapján tudomásom van róla, hogy készül egy átfogó Bethlen-bibliográfia, mely majd remélhetőleg pontosabb adatokkal szolgál az *Önéletírás* másolati példányainak számát illetőleg, mint saját kutatásaim.

de Windisch rekonstrukciójával összevetve már az általa hivatkozott kéziratok számának nagyságrendje is igencsak elgondolkodtató – még akkor is, ha Windisch Éva számára úgy tűnhetett, hogy a Bethlen-autográf előkerülése képes volt eliminálni a filológiai problémák nagy részét. Windischnek ezt illetően természetesen igaza volt: az *Elöljáró beszéd* filológiai problémáinak és szövegromlásainak *nagy részére* világít rá az autográf, ám úgy véljük, hogy nem minden filológiai probléma oldódik meg az autográf szövegalak kiadásával.

Mindezek alapján kijelenthetjük, hogy az *Elöljáró beszéd* Windisch és Szalay kiadásában csakis a Lázár-féle 1755-ös másolaton és a Bethlen-autográfon nyugszik.

A mintavétel

Jelen vizsgálat az *Elöljáró beszéd* néhány, filozófiai szempontból izgalmasnak ítélt részének komparatív filológiai vizsgálatára vállalkozik.

Az *Elöljáró beszéd* vizsgált részei:

- a 2. rész 2. fele (*A jó hírről, névről vagy emlékezetről;* a hír és a név definíciójától a 2. rész végéig)[24]
- 8. rész *(A becsület, hírnévre való vágyásnak igaz okairól és a religióról)*[25]
- 9. rész *(Az ember lelke valóságos halhatatlanságáról)*[26]
- 10. rész *(A semmiről)*[27]

A vizsgált kéziratok:[28]

24 BETHLEN, *Élete leírása, i. m.*, 410–411.
25 *Uo.*, 427–432.
26 *Uo.*, 432–436.
27 *Uo.*, 436–441.
28 A vizsgálat egyáltalán nem fedi le a jelenleg ismert kéziratokat: A Tóth Zsombor által említett 16 erdélyi kéziratból a szerző szíves közlése szerint ma 5 lappang, így 11 másolat áll rendelkezésünkre. Ha ehhez hozzáadjuk a ma Magyarországon fellelhető 8 másolatot (Bethlen saját kezű kéziratát nem számolva), akkor Bethlen *Önéletírás*ának 19 példányáról jelenthetjük ki, hogy ma hozzáférhető. Ezek közül 5 kézirat bizonyosan elhagyja az *Elöljáró beszéd*et. Mintavételünk tehát 50 százalékos statisztikai arányban fedi le a ma bizonyosan hozzáférhető kéziratokat, amennyiben az *Elöljáró beszéd*et tartalmazó 14 példányból 7-et vizsgál meg. A kéziratok taxonómiáját illetően ismét Tóth Zsombort szíves szóbeli közlésére hagyatkoztam.

- Nemzeti Levéltár, P 1952 (a Bethlen-autográf)
- MTA Kézirattár, Ms 11.156/1
- MTA Kézirattár, Ms 301/1
- Szegedi Tudomány Egyetem TIK Ms 1900
- Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Ms 136
- Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Ms 1151
- Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Ms 2289
- Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, MsU 1029

Az *Elöljáró beszéd* fent jelzett részleteinek vizsgálata a kéziratok adott csoportján a következő szövegelágazási viszonyokra enged következtetni:

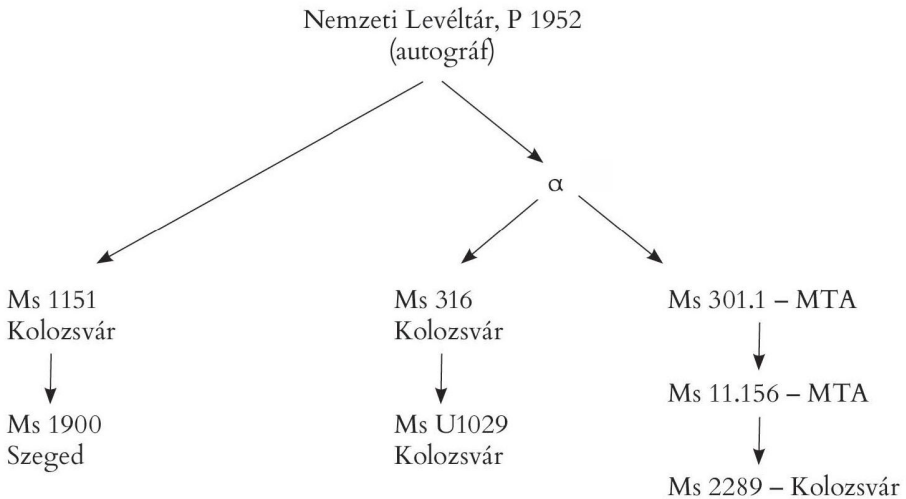

A sztemma elágazásai klasszikus másolói hibák által állnak elő. Mindenképp figyelemre méltó, hogy a kéziratos másolatok mai lelőhelyei egyáltalán nem igazítanak el a szöveg leszármazási ágait illetően, különösen érdekes a szegedi verzió szoros kapcsolata az Ms 1151. jelzetű kolozsvári példánnyal, és közös eltérésük a többi kolozsvári másolattól. Jelen tanulmányt azonban nem a sztemma alsó, időben kései elágazásai érdeklik, hanem az autográf kézirat viszonya a sztemma fennmaradó részéhez, azaz magához a szöveghagyományhoz.

Bethlen végső redakciója

Különítsük el egyelőre az autográf kéziratot a többi hét vizsgált másolattól, és vessük össze ez utóbbiakat a Windisch-féle kiadással! Mindenekelőtt feltűnő, hogy a vizsgált anyagban széles körben lelhetők fel azonos eltérések a Windisch által megállapított szövegalaktól, melyeket *konszenzusos eltérések*nek fogok nevezni a továbbiakban. Néhány példa a vizsgált kéziratok konszenzusos eltéréseire, korántsem a teljesség igényével:

1. Bethlen: *Élete leírása* (1980), 427: Ennek okát *a dolog maga megmutatja; hogy* noha rész szerént amaz ördög ígíretinek, *1. Móz. 3: 5:* Istenek lésztek stb. viszketegjeinek maradványai is, de egyáltaljában inkább az Istentől a természet által az emberbe oltatott qualitas vagy indulat: hogy amit holta után egyáltalában nem érez, attól mégis életében annyira afficiáltassék [...]
   Minden kézirat a második mondatrész elejére teszi az „a dolog maga megmutatja; hogy" fordulatot: „Ennek okát, noha rész szerint amaz ördög ígíretinek, *1. Móz. 3: Z:* Istenek lésztek etc. viszketegjeinek maradványi, *de a' dolog maga megmutattya, hogy* egyáltallyában inkább Istentől a' Természet által az emberbe oltatott qualitas vagy indulat [...]."

2. Bethlen: *Élete leírása* (1980), 429: A religio azért valósággal nem egyéb, hanem az embernek az *Istenről* a természet által belé öntetett értelme, és hüti, gondolkozása az Istenről.
   Minden kézirat: „Istentől"

3. Bethlen: *Élete leírása* (1980), 434: „Kisebb s rosszabb állat *a világon nincsen talán, mint egy serke* [...]"
   Minden kézirat eltérő szórendet és eltérő igét mutat: pl. MTAK Ms 301, 55: „Kisebb, rosszabb állat talám nem lehet a serkénél a világon [...]"

4. Bethlen: *Élete leírása* (1980), 434–435: „Hogy a lélek a testtől külön gondolkozhatik, *dolgozhatik.*"
   Minden kéziratból hiányzik a *dolgozhatik.*

5. Bethlen: *Élete leírása* (1980), 435: „Hogy azon üdőben, szempillantásban rásegítheti *a lélek a testet* a testi munkára, és mégis maga a lélek a lelki munkában, a *gondolatban* foglalatoskodhatik [...]."
   Minden kézirat: „a testet a lélek"; „gondolkozásban" vagy „gondolkodásban"

6. Bethlen: *Élete leírása* (1980), 435: „Hogy azon szempillantásban a *lélek két* különböző, derekas, valóságos lelki munkára, gondolatra sem *érkezik*, nem hogy többre; […].”
   Minden kézirat: „lélek tsak két”; „érkezhetik”

7. Bethlen: *Élete leírása* (1980), 436: „[…] melyet noha az emberi elme fel nem ér, bé nem foghat, nem concipiálhat, de azért az *ugyancsak nem semmi*.”
   Minden kézirat: „de azért az ugyantsak semmi”

8. Bethlen: *Élete leírása* (1980), 427: „Mert ez annak az Isten hármas zabolájának […] egyike, a *másik* pedig, hogy higgyen valami Istent, és a harmadik a lelkiismeret.”
   Minden kézirat: „másik*a*”

9. Bethlen: *Élete leírása* (1980), 428: „És *immár ebből látszik* ki, hogy a Mózes írása nem fabula […].”
   Minden kézirat: „És *ebből látszik immár* ki, hogy […].”

10. Bethlen: *Élete leírása* (1980), 428: „[…] a köntös nemcsak hideg, meleg, hanem a szégyen ellen való találmánya is Ádámnak.”
    Minden kézirat: „Ádámnak és az Istennek”[29]

11. Bethlen: *Élete leírása* (1980), 410: „Példának okáért: Quintus Curtius, egyik ember néked, másnak hírré adja vagy közli véled a harmadiknak, úgymint Alexander Magnusnak cselekedetit, *vagy viselt dolgait*.”
    Minden kéziratból hiányzik a „vagy viselt dolgait” fordulat.

12. Bethlen: *Élete leírása* (1980), 431: „Religio quo minus humani sapit, olet et *iret*, eo verior est; ergo quae minimum vel nihil *humani* habet, verissima est. A hüt vagy vallás annál igazabb, minél kevesebb emberi íz, szag és *szín* vagyon rajta […].”
    Minden kézirat + autográf: „nitet”[30]
    Minden kézirat + autográf: „de humano / de his”

Ezen széles körű, konszenzusos eltéréseket kétféleképpen értelmezhetjük. Bizonyos esetekben a Nemzeti Levéltár autográf szövegének vizsgálata azzal

29 Szalay-kiadásban: Ádámnak és Évának, vö. *Grof Bethlen Miklos Önéletirása, i. m.*, 47.
30 Szalay-kiadásban: *víret*, vö. *Uo.*, 52.

az eredménnyel járt, hogy Windisch félreolvasta a szöveget. A fentiek közül ilyen a 2. *(Istenről–Istentől)*, a 8. *(másik–másika)*, a 10. példa (Windisch elhagyja az *és az Istennek* kifejezést) és a 12. példa *(iret–nitet)*: itt az autográf verziója *megegyezik* a Windisch-kiadásához képest konszenzusos eltérésekkel. A tanulmány elején említett két gyanús szöveghely (2. és 12. példa) problémája tehát az autográf alapján tisztátható. Másfelől a konszenzus a Nemzeti Levéltár autográf szövegalakjával *szemben* valósul meg, vagyis Windisch helyesen adja vissza Bethlen saját kéziratának szövegét, amelytől azonban eltérő alakot mutatnak a szöveghagyomány kéziratai. Ezen esetek többsége arra utal, hogy – és ez tanulmányom első tézise – feltételezhetünk egy végső redakciót, melyet Bethlen a Nemzeti Levéltárban őrzött autográf lejegyzése után hajt végre. Egy ilyen *ultima manus* redakcióra utalhat az 1. példa tagmondat-cseréje vagy a 3. példa új megfogalmazása. Ugyanez érvényes az 5–6. példára is, azzal a különbséggel, hogy e változtatások nemcsak filológiai szempontból utalhatnak egy végső redakcióra, hanem filozófiai szempontból is sokkal jobb szöveget adnak.[31] Ennek érzékeltetésére vegyük szemügyre a 6. példa részmondatát.

> Bethlen: *Élete leírása* (1980), 435: „Hogy azon szempillantásban a *lélek két* különböző, derekas, valóságos lelki munkára, gondolatra sem *érkezik*, nem hogy többre [...]."

A részlet Bethlennek azon argumentációjába illeszkedik, melynek célja a lélek vagy elme egyáltalában vett létezésének, illetve halhatatlanságának bizonyítása. Bethlen az empirikus ismereteinknek kitett élményfolyamataink illanékonyságára mutat rá, és tipikus karteziánus módon hivatkozik a „másutt járó" elme ismereteinek ezzel ellentétes racionalista bizonyosságára. Az e különbség szemléltetésére elővezetett példa vallásfilozófiai szempontból igencsak radikálisnak mutatkozik.[32]

> Nemzeti Levéltár, P 1952, fol. 21.
> Sőt sokszor amire a Nyelve szokott, Imádságot vagy mit a Nyelveis elmond, de az Elmeje másutt jarvann, azt sem tudgya, mondotta-é vagy nem. Néha

31 Az 5. példában szereplő *lelki munka* kifejezés kifejezetten az elme aktivitását hangsúlyozza: a statikus *gondolat*tal, mentális tartalommal szemben a végső redakcióban feltételezhetjük a kéziratok konszenzusos eltéréséből kiolvasható *gondolkozás* vagy *gondolkodás* alakot.

32 A tanulmányban innentől kezdve az autográf szoros olvasatában idézem az *Elöljáró beszéd*et.

másnakis szol, felel, de nem tudgya, ha osztann rá kérdik,[33] mégh tsak ugy is, mint sokszori alma, eszebe nem jut. Ezt leghjobban meghtapasztalhattya ki ki magann, kiváltképpenn a Templomba az Isteni szolgálatba, mikor az Imadsagot a Pap utann mondgya, vagy a Praedicatiot hallgattya, ha a Lelke masutt jár, sem a nyelve szollasiba, sem az Füle hallasiba semmit sem tud, de tudja azt jól, amire akkor az Elmeje figyelmezett.

A *res extensa*ként felfogott külvilág oksági zártsága miatt a karteziánus gondolkodás számára a testi ingerek és az azokra adott alapvető biológiai-fizikai válaszok mechanikus jellegűek.[34] Ezek értelmezése így nem szorul arra, hogy tételezzünk egy szenzitív lelket vagy a léleknek egyfajta szenzitív funkcióját, mely a bejövő mechanikus inger és az arra adott szintúgy mechanikus válaszreakció közé ékelődnék be. A test mechanikai szerkezetéből – melyet matematikai jellegű fizikai törvényekkel írhatunk le – teljes mértékben magyarázhatók az emberi testet ért ingerek és az azokra adott válaszreakciók. Bethlen azonban nem testi stimulációról és az azokra adott fizikai jellegű válaszokról beszél, hanem – mintegy emelve a filozófiai tétet – *nyelvi jellegű* inputról és az arra adott nyelvi jellegű válaszreakcióról beszél. A probléma ilyen irányú áthelyeződése azért nagyon lényeges, mert Descartes közismert módon az elme létezése melletti erős érvként tekint a nyelvi jelsorozatok bonyolult strukturáltságára.[35] Vagyis: a nyelvi jelek – természetesen a mechanikus világban megvalósuló – magas fokú strukturált-

33 A konszenzusos eltérések arra engednek következtetni, hogy Bethlen végső redakciójában a következő szórend szerepelt: *de osztán ha rá kérdik nem tudja.*

34 Ezúttal nem térünk ki arra a klasszikus témára, hogy Descartes a szenzuális megismerés mechanikai leírásának kétféle modelljét adja, vö. Stephen Gaukroger, *Descartes – An Intellectual Biography,* Oxford, Clarendon, 283–290; valamint Boros Gábor, *Descartes és a korai felvilágosodás,* Bp., Áron, 2010, 155–157.

35 Vö. Descartes-nál: „S itt hosszasabban elidőztem, hogy kimutassam, ha […] volnának olyan gépek, amelyek a mi testünkhöz hasonlítanának és a mi cselekedeteinket utánoznák, amennyire erkölcsileg csak lehetséges, akkor mégis volna két biztos eszközünk annak megállapítására, hogy azért mégsem igazi emberek. Az első az, hogy ezek a gépek sohasem tudnának szavakat vagy jeleket használni és úgy összekapcsolni, mint mi tesszük, ti. hogy gondolatainkat közöljük másokkal. Mert nagyon jól el tudjuk képzelni, hogy egy gép úgy van alkotva, hogy szavakat mond ki, sőt hogy egyes szavakat olyan testi cselekvések alkalmával mond ki, amelyek némi változást idéznek elő szerveiben. Pl. ha az egyik helyen érintik, az kérdezi, hogy mit akarnak tőle; ha más helyen érintik, kiabál, hogy fáj neki s több efféle. De azt el nem tudjuk képzelni, hogy a szavakat különféleképpen elrendezte s ezáltal értelmesen tudjon felelni arra, amit jelenlétében mondanak, amint ezt a legtompaeszűbb emberek is meg tudják tenni." René Descartes, *Értekezés a módszerről,* Szemere Samu fordítását átdolg. Boros Gábor, Bp., Ikon, 1992, 64.

sága plauzibilisabb módon magyarázható úgy, hogy egy anyagtalan elme rendezi el a jelekként funkcionáló kiterjedt dolgokat ily módon, semmint úgy, hogy a mechanikus természettörvények alakítsák ki az extenzív dogok e rendezettségét. Amikor Bethlen a templomi igehirdetés közben a hallott ima nyelvi jelsorozatát automatikusan megismétlő hívőről beszél, akkor még a Descartes által az elme létezése melletti érvként hangoztatott nyelvvel kapcsolatban is felteszi azt a kérdést, hogy vajon nem magyarázhatjuk-e e jelenséget mechanikus módon. Akár úgy is tűnhetne, hogy Bethlennél a nyelvi jelsorozat által kiváltott inger és az arra adott mechanikus válasz éppen ellentétes a lélek vagy az elme épp argumentálandó létezésével. Ám a bethleni példa pontosan – és ismét némi valláskritikai éllel – azzal operál, hogy mindeközben az elme szabadon gondolhat valami egészen másra, másként fogalmazva: az elme mentális operációja független a nyelvi jelek megformálásától a templomban automatikusan megismételt imádság során. Bethlen problémafelvetése nagyon pontos és messzemenően tudatában van a descartes-i kérdéskörnek. A nyelvi jelek mechanikai magyarázatakor nem is mulasztja el felmondani az idegi működés kötelező karteziánus metaforáit:

> Nemzeti Levéltár, P 1952, fol. 22 (in marg.)[36]
> Inkabb hihetö, hogy az tsak ugy megyen végbe, mint a Tzimbalom vagy Virgina hurját ha meghütöd a végén, el fut rajta az ütés végig s meghpendül; vagy az Orgonában, ha a szél a sípba elmégyen, szól.[37] Úgy a Pap szájából a szó hangja füledbe és onnét bizonyos húrokon a Nyelvedre elhat, és kimondod. Kivált, ha a szokás által már az ollyan munka végbevitelére igen elkészítettek azok a Testi tagok, mint az oktalan állatokba értő lélek nélkül mennek végbe az olyan munkák, mint Hallás, Látás, Szólás [...]

36 A részlet az autográf bővítménye az ősverzióhoz képest. Az ősverzió feltételezése melletti érveket lásd jelen tanulmány 5. fejezetében!

37 Bethlen hangszermetaforái Descartes ama közismert megfogalmazásaira támaszkodnak, melyek az érzéki megismerés modelljét fogalmazzák meg az 1629–1633 között keletkezett, ám először csak 1662-ben latinul, majd 1664-ben franciául is megjelent *De l'homme* c. műben (Renatus DES CARTES *De Homine* Figvris Et Latinitate Donatus A Florentio SCHUYL, Lugduni Batavorum, Moyardus, 1662; *L'Homme* de René DESCARTES et vn traitté de la formation du foetus dv mesme avthevr. Auec des Remarques de Louys DE LA FORGE, Paris, Charles Angot, 1664). Vö. *Oeuvre de Descartes,* publ. par Charles ADAM, Paul TANNERY, Paris, Cerf, 1909, XI, 119–203, a mechanikus orgona metaforája *Uo.,* 165–166.

Visszatérve a 6. példához, a Windisch által rögzített szövegalakhoz képest a következő látszólag súlytalan eltéréseket mutató változat rekonstruálható a vizsgált kéziratokból:

> Hogy azon szempillantásba a Lélek *tsak* két külömbözö, derekas, valosagos Lelki munkára, gondolatra sem érkez*het*ik, nem hogy többre; […][38]

Tűnjön e két kis eltérés első pillanatra bármily jelentéktelennek is, filozófiai szempontból sokkal gördülékenyebb és jobb szöveget olvasunk így. A beékelt *tsak* szócska az autográfnál is jobban érzékelteti a mentális operációk szimultaneitásának tagadását. A *érkezhetik* ige feltételes módú jelentése a lehetőségét is kizárja annak, hogy az igehirdetés közben szabadon gondolkodó elme egyszersmind a nyelvi ingerekre adott válaszreakció számára is elrendezze a nyelvi jeleket. A filozófiai tartalom kifejezésének stiláris gördülékenységét biztosító eme változtatásokat kizárólag a szerzőnek tulajdoníthatjuk.

Az eddigi példák – filozófiai tartalmuktól eltekintve is – erős érvként szolgálhatnak egy *ultima manus*-verzió feltételezésének, hiszen esetükben a kéziratos tradíció konszenzusos eltérései alapján rekonstruált szövegalak bővebb, vagy mondatrész-, illetve szórendcserét tartalmaz. Nem ilyen egyértelmű a helyzet a következő példák esetében, ahol az autográf változathoz képest bizonyos kifejezések elhagyásáról van szó, vagyis Bethlen saját kezével lejegyzett szövege bővebb, mint a rekonstruált végső redakció. A 4., a 9. és a 11. példa esetében az autográftól való jelentős eltérés nem feltételezi Bethlen végső redakcióját, hanem származhat a végső redakció romlásából is a szöveghagyományban, de nem is zárja ki az *ultima manus* verzióját.

Ha feltételezzük azt, hogy Bethlen akár stiláris szempontból is finomra hangolja eredeti fogalmazványát a végső redakcióban, akkor a 7. példa eltérése csakis a szöveghagyomány számlájára írható – a fentiekkel szöges ellentétben. Idézzük fel a hely szövegkörnyezetét!

> Nemzeti Levéltár, P 1952, fol. 22–23 (in marg.)
> De hiszen az szempillantást az Elméd ezer s több részetskékreis oszthattya, és az utann a Nyelvedis kimondhattya igy: Fél szempillantás, vagy eggy szempillantásnak tized, század, Ezered, tiz Ezered vagy száz s megh több Ezered

38 A kéziratok közös alakját itt már az autográf szöveghű olvasatába illesztem be.

része, mellyet noha az Emberi elme fel nem ér, bé nem foghat, nem concipiálhat, de azért az *ugyantsak nem semmi*.[39]

A gondolatmenet a fent idézett, a lélek létezése melletti érvelés folytatását képezi. Az idő végtelen osztásának kérdése, pontosabban az elme ama képességének problémája, hogy mentális operációi során végtelenül képes osztani bármely objektumát (így az időről alkotottat is), oly módon illeszkedik a lélek halhatatlanságának tárgyalásába, hogy az emberi test affekciója és az arra adott ingerválasz közötti intervallumot próbálja Bethlen leírni. Jelen tanulmány keretei között nem vezethetjük végig Bethlennek a semmi témájára vonatkozó fejtegetéseit, de rögzíthetjük annak alaptendenciáját. Egyrészt arra a motívumra kell felfigyelnünk, hogy Bethlen számára az elme ama szakadatlan működése, melynek során egy adott időintervallumot mindig még tovább oszt, soha nem lesz képes eljutni a *semmi* tiszta fogalmának intellekciójáig. Jóllehet a nyelv bizonyos értelemben előnyben van az elmével szemben, amennyiben képes olyan kis egységek kifejezésére, melyek az elme lehetséges megismerésének határait feszegetik, az így a nyelv által kifejezett végtelenül kis egységek sem biztosítják a semmi pozitív fogalmát. Ebből következik Bethlen végső következtetése néhány sorral lejjebb: *a Semmit az Elme maganak gondolatra vagy Ideara soha sem veheti, annal inkább Discursusra* (fol. 23). Vagyis az elmének a semmiről alkotott fogalma reflexív fogalom: tartalma nem más, mint az elme ama képessége, hogy végtelen „diskurzus"-ban képes felosztani tartalmait.

Nos, az *ugyantsak nem semmi*[40] kifejezésből minden általam vizsgált kézirat elhagyja a *nem* tagadószót, aminek következtében a filozófiai termino-

39 Kiemelés tőlem – S. J.

40 Annak érzékeltetésére, hogy a *mégsem semmi* („non tantum nihil") fordulat mennyire szerves részét képezi a karteziánus filozófiai szótárnak, álljon itt a két alábbi példa! Bár e példák tágabb kontextusban – nevezetesen az ideák illetve a fenomének létmódjára vonatkozóan – használják a kifejezést, mint a mentális tartalmak végtelen oszthatóságáról értekező Bethlen, a bethleni kérdésfelvetés mégis a descartes-i és husserli gondolatok mintegy alesetéként tekinthető. Vö. René DESCARTES, *Elmélkedések az első filozófiáról (1641)*, ford. BOROS Gábor, Bp., Atlantisz, 1994, 52: „*Csakhogy bármennyire tökéletlen is az a létmód, amelynek megfelelően egy dolog valamely idea révén objektív módon megvan az értelmemben, azért* mégsem *teljességgel* semmi […]". Továbbá vö. Edmund HUSSERL, *Kartéziánus elmélkedések (1929)*, ford. MEZEI Balázs, Bp., Atlantisz, 2000, 29 (8. § *Az ego cogito mint transzcendentális szubjektivitás*): „*Röviden: számomra immár nemcsak a testi természet, hanem az egész konkrét életvilág mint környezet sem létezik, hanem merőben létfenomén. De viszonyuljon bárhogyan is ez a fenomén a valósághoz* […] *maga a fenomén* mégsem semmi."

lógiát végig pontosan használó Bethlen egész gondolatmenete siklik félre – mégpedig az *Elöljáró beszéd* filozófiai szempontból talán legfontosabb témája, a 'semmi'-re vonatkozó tárgyalás felvezetésében. Meg kell jegyeznünk, hogy a Lázár-féle kéziratra támaszkodó Szalay-kiadás 1858-ban helyesen, a tagadószóval együtt adja e szöveghelyet.[41] Bár Szalay kiadása meglehetősen megbízhatatlannak tűnik, mégis megkockáztatható, hogy nem a történeti emlékek iránt rajongó Szalay *combinatió*jának számlájára írható a helyes alak, hanem az a ma rendelkezésünkre nem álló Lázár János-féle kéziratban már így szerepelt. Ennélfogva azt a hipotézist is megfogalmazhatjuk, hogy a szövegromlás a szöveghagyománynak a Lázár-féle kéziratmásolattól független ágán keletkezik.[42] Ám az sem kerülheti el figyelmünket, hogy Lázár kora egyik filozófiailag legképzettebb magyar értelmiségije volt: az *Önéletírás* egész másoló- és possessor-tradíciójában ő az egyetlen, aki akár saját maga is képes lehetett a romlott hely emendációjára, a tagadószó beillesztésére az adott helyen. Ám mindez megmarad a hipotézisek szintjén: a romlás és a Lázár-féle kézirat helyes alakját illető legvalószínűbb forgatókönyv az lehet, ha feltételezzük, hogy Lázár példánya Bethlen végső redakcióját hűen követve tartalmazza a helyes alakot, és ha a szövegromlást a szövegleszármazás valamely más ágán, de minden bizonnyal korai csomópontján tételezzük fel.

Tanulmányunk e fejezetében tehát amellett kíséreltünk meg érveket felhozni, hogy Bethlen Miklós még egy végső szerkesztést hajtott végre az *Elöljáró beszéd*nek a Nemzeti Levéltárban őrzött autográf szövegalakjához képest. Belátásaink szerint a sztemma a következőképpen módosul:

41 *Grof Bethlen Miklos Önéletirása, i. m.,* 60.
42 Ez indokolja β bevezetését a lenti sztemmán.

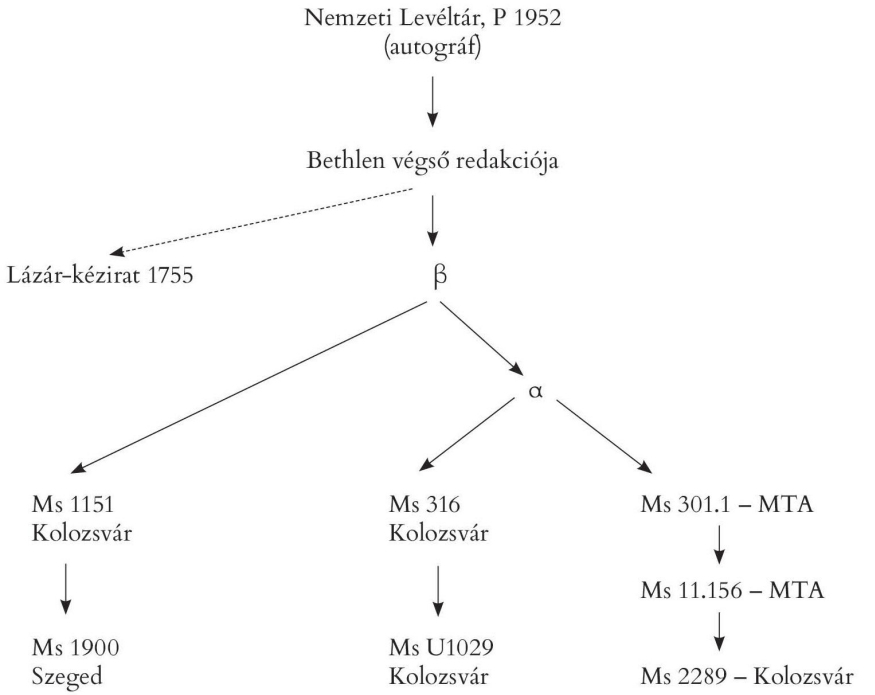

Az ősverzió

A Nemzeti Levéltárban őrzött autográf vizsgálata további belátásokkal is szolgál. A 17 levélre terjedő töredéket Bethlen úgy vetette papírra, hogy minden ívet két hasábra osztott, melyek közül az egyik hasábon folyamatosan olvashatjuk az *Elöljáró beszéd* szövegét, míg az üresen hagyott másik hasábon javításokat, sőt terjedelmes betoldásokat tüntetett fel. A 20. lap struktúráját a következő ábrával szemléltethetjük:[43]

43 A számok a passzusok sorrendjét mutatják, pozíciójuk pedig Bethlen betoldásainak írásirányát hivatottak érzékeltetni.

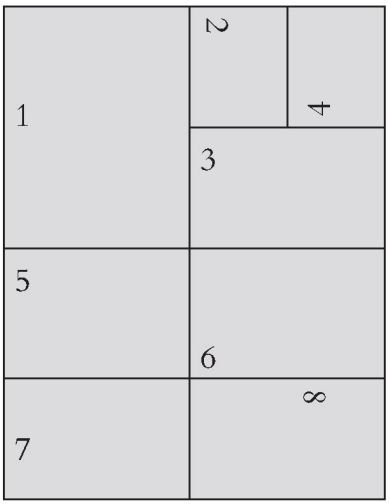

Az autográf kéziratból tehát jól kivehető, hogy az *Elöljáró beszéd*nek volt egy ősverziója. Ez folyamatos szövegként, és – az összes többi vizsgált kézirattal ellentétben – *még részekre nem tagoltan* lelhető fel az ívek szélső hasábjain (1–5–7 a fenti ábrán). Bethlen tudatosan jegyzi le úgy ezen ősverziót, hogy a lapokon bőven maradjon hely későbbi betoldásai számára. E betoldások néhol oly terjedelmesek, hogy lejegyzésük átterjed a következő lap üres hasábjára, sőt az is előfordul, hogy külön lapot igényelnek. Az eredetileg üres hasábokra, illetve külön lapokra lejegyzett betoldások helyeit Bethlen mindig logikus és egyértelmű jelzésekkel tünteti fel a szövegben, és annak ellenére is jól rekonstruálható az ősverzióhoz képest bővebb szövegvariáns, hogy sokszor három irányban ír egy lapon. Windisch kiadása olyan szövegalak rögzítésére törekszik, mely figyelembe veszi a bővítéseket, és Bethlen útmutatása alapján ezt sikeresen hajtja végre – amihez persze segítséget nyújthatott a későbbi kéziratok már rögzített szövegsorrendje, még ha e rögzült sorrendet az egyébként meglehetősen megbízhatatlan Szalay-kiadás alapján vette is figyelembe.

Érdekes tanulsággal jár az ősverzió feltételezése a fenti 6. példa esetében. Itt ugyanis jól kivehetően utólagos margináliákkal látja el Bethlen a szóban forgó tagmondatot. A három verziót a következőképpen szemléltethetjük:

Ősverzió
Hogy azon szempillantásba a Lélek két külömbözö gondolatra nem érkezik, nem hogy többre; [...]

Autográf
Hogy azon szempillantásba a Lélek két külömbözö, *derekas, valosagos Lelki munkára,* gondolatra sem érkezik, nem hogy többre; [...]

Végső redakció
Hogy azon szempillantásba a Lélek *tsak* két külömbözö, derekas, valosagos Lelki munkára, gondolatra sem érkez*het*ik, nem hogy többre; [...]

Az ősverzióhoz képest az autográf a „két külömbözö, derekas, valosagos Lelki munkára" kifejezéssel bővül, illetve Bethlen a *nem* tagadószót javítja *sem*re. Az autográfhoz képest a rekonstruált *ultima manus* szövegalak a *tsak* szócskával gazdagodik, valamint megváltozik az *érkezik* ige ragozása.

Összefoglalásképpen kijelenthetjük, hogy az *Elöljáró beszéd*nek háromféle szövegvariánsa rekonstruálható. 1) Az *ősszöveg,* melyet a Nemzeti Levéltár autográf kézirata leveleinek szélső hasábjain olvashatunk folyamatos, részekre nem tördelt textusként; 2) Az *autográf betoldásokkal és caput-jelzésekkel bővített szöveg,* ami – kisebb transzkripciós hibáktól eltekintve – megfelel Windisch kiadásának; 3) Bethlen *végső redakciója,* ami a későbbi szöveghagyománynak a Windisch-kiadástól szemben jelentkező olyan konszenzusos eltérései alapján rekonstruálható, mely eltéréseket Bethlenhez attribuálhatunk.[44] Mindezt a következő sztemmával szemléltethetjük:

44 Az autográf latin *caput*-jelzéseit az *ultima manus-verzióban* váltja fel a magyar *rész*ekre tagolás.

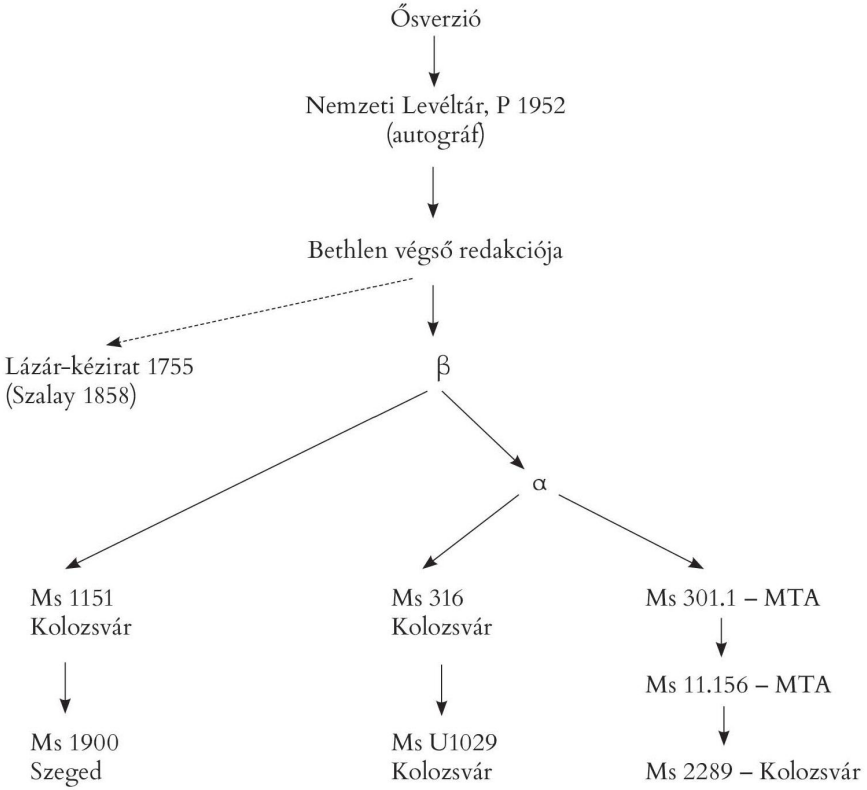

Két záró megjegyzés

Amikor Szalay kiadása nem követi el a súlyos filozófiai hibát az *ugyancsak nem semmi* kifejezés esetében, akkor arra gyanakodtunk fent, hogy a fordulat a hajdan Lázár János tulajdonát képező, kötésén 1755-ös évmegjelölést viselő kéziratban még helyesen szerepelt. Az 1703-ban született Lázár édesanyja az a Bethlen Judit, akit első férje, Lázár György halála után Köleséry Sámuel vesz feleségül. Bethlen Judit egészen távoli rokona csak Bethlen Miklósnak, aki ennek ellenére számon tartja Bethlen György nevű édesapját, különösen híres, 1709. július 28-án kelt levelében, ahol a tág család férfitagjainak korai, és kivétel nélkül az alkoholfogyasztásra visszavezethető halálát taglalja annak a fiatal Bethlen Lászlónak, aki Judit unokatestvére.[45]

45 Vö. Bethlen Miklós *levelei,* kiad. Jankovics József et. al., Bp., Akadémiai, 1987 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 6), II, 1017–1019.

A Lázár János tulajdonában lévő, 1755 előtt készült másolat talán olyan közvetítés eredményeképp jön létre, mely a Bethlen Miklós által szinte fiaként kezelt Lászlón keresztül vezet Bethlen Judithoz, majd fiához, Lázár Jánoshoz.

A kéziratok possessor-bejegyzéseinek és egyéb meta-adatainak alaposabb elemzése még további kutatások tárgya. Egyelőre csak arra mutathatunk rá, hogy Szalay jó érzékkel kér segítséget az 1850-es évek második felében az Erdélyi Múzeum Egyesület megalapításán fáradozó Mikó Imrétől.[46] Az Egyesület megalapításában részt vevő vagy az alakuló Egyesület holdudvarában lévő számos személy rendelkezett Bethlen *Önéletírás*ának másolatával. Ha Szalay Mikó felé intézett kérésével várt volna 1860-ig vagy 1860-g, akkor valószínűleg jóval nagyobb számú forrás állt volna rendelkezésére. Ekkor kezdi el ugyanis Mikó kifejezett kérésére a régi könyv- és kéziratállomány feldolgozását Szabó Károly – az ő szakértelme nyilván sokkal eredményesebb kiadást tett volna lehetővé Szalay László számára.

46 Vö. SIPOS Gábor, *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtárának története* = *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Gyűjteményei,* Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2009, 11–68, különösen: 11–18; valamint KISS András, *Az Erdélyi Nemzeti Múzeum-Egyesület levéltárának története* = *Uo.,* 183–239, különösen 183–195.

Nagy Levente

A kegyes hívő, a mártír és a tudós katona

Önreprezentációs technikák Bethlen Miklós és Luigi Ferdinando Marsigli önéletírásaiban

Tudjuk, hogy Bethlen és Marsigli a karlócai békét követő határkijelölés során leveleztek egymással. Még azt is megírta Marsigli Bethlennek, hogy Antonio Caraffa 1680-ban fel akarta akasztatni Bethlent.[1] Egymás iránti érdeklődésük azonban, minden bizonnyal, korábbi keltezésű. Ezt bizonyítja az is, hogy Marsigli első erdélyi útja alkalmával 1690-ben másolatban megszerezte Bethlen három évvel korábban készült *Moribunda Transilvaniae* című röpiratát két példányban is.[2] Kettejük viszonyáról sokat elárul azonban az az eddig kevéssé méltatott eset, melyről Lukinich Imre már 1911-ben beszámolt. A határkijelölés során Marsigli folyamatosan panaszkodott az erdélyi guberniumnak arról, hogy a mellé rendelt erdélyi küldöttek nem segítik kellőképpen a határkijelölési munkálatokat. A helyzet orvoslására a gubernium vizsgálatot rendelt el. Az 1701. május 12-én tartott kihallgatás jegyzőkönyve szerint Marsigli a kancellár Bethlen Miklósról kifejezetten rossz véleménnyel volt. Nagyklopódiai Pogány János vallomása szerint, például, Marsigli azt állította Bethlen Miklósról, hogy „az régi erdélyi fejedelmeket is elárulta, ahogy most őfelségét [a császárt] is. Annak idején Caraffa generális fel akarta akasztatni, amit még most sem lenne késő megtenni. A követ azt akarta, hogy [Bethlen] most Bécsbe jöjjön, de ha rajtam múlna, akkor őkegyelme még a saját istálló-

* A tanulmány az EMMI, REB-16-1-KUTATÁS-0029 sz., valamint az OTKA 111 871 sz. pályázat támogatásával készült.

1 Bethlen Miklós *Önéletírása,* kiad., jegyz., V. Windisch Éva, bev. Tolnai Gábor, Bp., 1955 (Magyar Századok), I, 379. A továbbiakban: BMÖ. Bethlen Marsiglihez írt leveleit kiadta: Jankovics József, *Bethlen Miklós két levele Luigi Ferdinando Marsiglihez = R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv,* szerk. Tusor Péter, Bp., Balassi Könyvkiadó, 1998, 427–432.

2 Biblioteca Universitaria di Bologna (a továbbiakban BUB), ms. Marsigli 103, fol. 366r–389v.

jáig sem jutna el." Egy másik tanú, Szatmári János vallomása szerint Marsigli a következőket mondta Bethlenről: „Jegyezzétek meg, hogy Bethlen Miklós és Sárosi János lesznek a ti hazátoknak elvesztői. Én mondom nektek, hogy ez így lesz. Caraffa tábornok idejében kellett volna a fejét leüttetni, de még most sem késő."[3] Ilyen előzmények után nem csoda, ha nincs több arra utaló adat, hogy a két 17. század végi tudós államférfi és katona szorosabban együttműködött volna. Marsigli Bethlen iránt érzett ellenszenve ellenére sincs azonban arra utaló bizonyíték, hogy Marsiglinak bármilyen szerepe lett volna a kancellár későbbi letartóztatásában és meghurcoltatásában.

A sors szeszélyének köszönhetően 1704-ben mindkettejük élete hasonló fordulatot vett. Marsigli 1703 szeptemberében kapitulált a Breisachot ostromló francia csapatok előtt, ezért vizsgálati fogságba helyezték. A tárgyalás során megfosztották ugyan rangjától, nyilvánosan meg is szégyenítették (a hóhér ketté törte kardját) és ki is zárták a császári hadseregből, de életét meghagyták – habár az érvényes törvények alapján halált érdemelt volna. A Habsburg Birodalom területéről mindenesetre örökre száműzték.[4] Tudjuk, Bethlenre a *Noé galambja* miatt ugyanez a sors várt. Kezdetben, úgy nézett ki, hogy árulásért és felségsértésért őreá is halálbüntetés vár, de végül életfogytig tartó börtön lett a jutalma. E kiélezett léthelyzet mindkettőjükből ugyanazt a reakciót váltotta ki: írni kezdtek, még pedig saját addigi élettörténetüket jegyezték le.

A hadbírósági eljárás után 1704. november 22-én Marsigli elhagyta Bécset. Ezek után főként a kis svájci városban, Zugban tartózkodott. Itt írta meg és

3 Jankovics Józsefnek tartozom köszönettel, hogy e forrásra felhívta a figyelmemet: LUKINICH Imre, *Gróf Bethlen Miklós bécsi fogságáról*, ItK, 21(1911), 461. Már csak ezért is teljes képtelenség a műkedvelő történész, Bevilaqua-Borsody Béla elmélete, aki 1929-ben arról értekezett, hogy 1703–1704-ben Marsigli Bethlen Miklóssal és II. Rákóczi Ferenccel szövetkezve angol, francia és olasz segítséggel egy Habsburg-ellenes felkelést szeretett volna kirobbantani. E nagyszabású terv részeként adta fel Marsigli 1703-ban Breisach várát a francia csapatok vezérének, Vauban marsallnak, és ugyancsak ennek a tervnek a keretében írta meg Bethlen Miklós a *Columba Noe* című röpiratát 1704-ben. Borsody a Nemzeti Múzeum könyvtárának segédőre, régiségkereskedő és Aggházy Kamill ezredes megbízásából a Magyar Királyi Hadtörténelmi Múzeum hivatalos Marsigli-kutatója volt. Elméletéről, mely ma már csupán kultúrtörténeti kuriózum, részletesebben lásd: NAGY Levente, *Magyar kutatógenerációk és a Marsigli-hagyaték = Humanizmus, religio, identitástudat: Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről*, szerk. BITSKEY István, FAZAKAS Gergely, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007 (Studia Litteraria, 45), 248–268.

4 Marsigli breisachi kalandjáról lásd: Renzo REGGIANI, *La riabilitazione militare = Memorie intorno a Luigi Ferdinando Marsigli*, Bologna, 1930, 59-60; John STOYE, *Vita e tempi di Luigi Ferdinando Marsigli*, Bologna, Pendragon, 2012, 335–391.

küldte el az összes európai uralkodónak (francia, latin és német fordításban) a breisachi tettét igazoló önfelmentő iratát *(Manifesto)*.[5] Manifesztumában csak katonai érvekkel védekezett, és azt bizonygatta, hogy hadászatilag nem lehetett a várat megtartani, mert kevés volt a katona és a fegyver, a falak pedig nem voltak megerősítve. Mindjárt írása elején megindokolta apológiájának megírását és kinyomtatását: „Ahhoz, hogy az embert ne érdekelje a saját hírneve, az, amit a köz, a publikum gondol róla, keresztény úriembernek *(gentiluomo cristiano)*, vagy sztoikus filozófusnak kell lennie. Mindkettő csakis a saját lelkiismeretét ismeri el maga felett bírának."[6] Marsigli szerint azonban nem elég pusztán a lelkiismeretünk előtt tisztázni magunkat,, hanem ki kell állni a köz elé is, és meg kell védenünk saját igazunkat és ártatlanságunkat. (Alapvetően különbözik tehát Marsigli eljárása Bethlen módszerétől, aki egyenesen Istent választotta döntőbírául, és ő előtte szerette volna megvédeni becsületét és hírnevét.) A közvélemény előtti igazolást szolgálta volna a *Manifesto* mellett Marsigli önéletírása is, amely a főhős általános emberi becsületének megvédését, és Marsiglinak a császár iránti töretlen hűségét lett volna hivatott bizonyítani.[7]

Annak érzékeltetésére, hogy az európai epikai hagyományban rendelkezésére álló elbeszélő technikákat és narratív szüzséket hogyan használta Marsigli saját életének leírásakor, most csak egy példát hozok. 1683 nyarán a Bécs ostromára induló török sereg ellen a Rába védelmére rendelték ki. 1683 júliusában Kapuvár mellett a portyázó tatár hadak elfogták.[8] Fogságának történetét beleszőtte az önéletírásba is, melynek kizárólag ezt a részét (az önéletírás többi része kéziratban maradt), átdolgozva megjelentette később nyomtatásban is – *L. F. Marsigli gróf rabságának története (Ragguaglio della schiavitù di Luigi Ferdinando conte Marsigli)* – mégpedig elég szokatlan kiadványban, az általa alapított bolognai tudományos intézet felállítását hírül adó okmányok között 1728-ban: *Atti legali per la fondazione dell'Instituto delle Scienze, ed arti*

5 BUB ms. Marsigli 136, fasc. 3.

6 BUB ms. Marsigli 136, fasc. 3, fol., 2r.

7 Andrea Gardi, *A tudós katona képe. Luigi Ferdinando Marsigli: hogyan alkossuk meg saját történelmi emlékezetünket?* Hadtörténelmi Közlemények, 126(2013), 603.

8 Marsiglinak a Rába vonal védelmében kifejtett tevékenységéről legutóbb lásd: Varga J. János, *A túlélés és az árulás mezsgyéjén*. Batthyány Kristóf és Batthyány Ádám az 1683-évi hadjáratban = *Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló: Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére*, szerk. Újváry Zsuzsanna, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 2001, 486–504; Sarlai Szabolcs, *Marsigli és a Batthyányak a Rába védelmén 1683-ban = A Batthyányak évszázadai – tudományos konferencia Körmenden (2005)*, szerk. Nagy Zoltán, Szombathely–Körmend, 2006, 139–144.

liberali per memoria degli ordini ecclesiastici, e scolari che compongono la città di Bologna.[9]

A *Ragguaglio* igazi mártírtörténet. Marsigli pokoljárása Jézus szenvedéstörténetére hajaz. Azért esik fogságba, mert, ahogy Judás elárulta Jézust, úgy Marsiglit is elárulják a magyarok. Pontosabban: Batthyány Ádám (1662–1703) és Nádasdy Ferenc (az 1671-ben kivégzett szintén Nádasdy Ferenc fia). Egy portyázó magyar csapat, még mielőtt a tatárok fogságába esett volna, kifosztotta és megverte Marsiglit. A török táborban fogva tartói az ostromló seregben jelen lévő erdélyi fejedelemhez, I. Apafi Mihályhoz viszik. Marsigli nem fedte fel kilétét (velencei kereskedő szolgájának adta ki magát), de arra kérte a fejedelmet, hogy szabadítsa őt ki. Apafi ezt nem tette meg, de adott neki egy kenyeret.[10] A Marsigli által megformált Apafi figurájában nem nehéz felismerni Pilátust: ahogy a római helytartó Krisztust, úgy Apafi Marsiglit nem szabadítja meg. Később a tatárok Marsiglit Ali pasának adják el, aki két bosnyáknak adja őt tovább. A sikertelen bécsi ostrom után a bosnyákok Horvátországba viszik magukkal, ahol megkéri Marsigli őket, hogy Szarajevóban keressék fel a katolikus Bernakovics Pétert, akit Marsigli még az 1679–1680. évi Pietro Civrani velencei bajlóval folytatott konstantinápolyi küldetése alkalmával ismert meg. Azt remélte ugyanis, hogy a katolikus Bernakovics segít előteremteni a váltságdíjat. Bernakovics viszont azt állította, hogy még csak nem is ismeri Marsiglit. Ahogy Péter Krisztust, úgy tagadta meg Bernakovics Marsiglit. Civrani végül csak előteremtette a váltságdíjat, ami épp a Szűzanya szeplőtelen fogantatásának napján érkezett meg a Marsiglit fogva tartó bosnyákokhoz. Hősünk ezt természetesen csodának, és szabadulását a Szűzanya közbenjárásának tartotta.[11] Kiszabadulása után Marsiglinak igazi diadalmenetben volt része: amikor Spalatóba (Split) behajózott, vivát kiáltással üdvözölte az egész város. A fogadtatás olyan fényes volt, hogy a török emír azt hitte, hogy Marsigli a lengyel király fia. Ezek után rabláncait a firenzei Szűzanyához, majd I. Lipóthoz vitte, végül 1728-ban a frissen megalapított Istituto kápolnájában helyezte azokat el.[12] De ezzel még nincs vége a történetnek. A karlócai békét követő határmegállapítás során Marsigli Horvátországban épp arra a vidékre vetődött, ahol a két bosnyák őt fogva tartotta. És, minő vélet-

9 A *Ragguaglio* modern kiadása: Luigi Ferdinando MARSIGLI, *Ragguglio della schiavitú*, a cura di Bruno BASILE, Roma, Salerno Editrice, 1996.

10 *Ragguaglio, i. m.*, 27. Lásd még: Regina LUPI, *Schiavi e missionari: note da alcuni scritti di Luigi Ferdinando Marsigli,* Mediterranea - Ricerche Storiche, 27 (2013/aprile), 161–170.

11 *Ragguaglio, i. m.*, 39.

12 *Uo.,* 41, 49.

len, a győztes császári ezredes személyesen találkozott is hajdan volt fogva tartóival, akiknek nagylelkűen megbocsátott és még meg is jutalmazta őket. De a történet még ennél is regényesebb fordulata az, hogy a breisachi eset után a Franciaországban bujdosni kényszerült Marsigli Marseille kikötőjében épp az egyik bosnyák fiával futott össze, akinek elesettségét látva pénzzel segítette őt.[13] A történet azzal zárul, hogy Marsigli az őt megsegítő Szent Szűz tiszteletére alapítja meg tudományos intézetét, ezért teszi közzé török fogságának történetét épp az intézet alapító okiratait tartalmazó kiadványban. Arra kéri a Szűzanyát, hogy az általa elviselt szenvedésekért legyen irgalmas a hasonló helyzetben lévő rabokhoz, és őket is szabadítsa ki a fogságból. Marsigli fogsága, tehát, nem volt hiábavaló: ahogy Jézus szenvedése megváltotta az emberiséget, úgy Marsigli fogságban töltött szenvedéseiért is könyörüljön meg a rabságban lévőkön a Szűzanya és szabadítsa ki őket a fogságból.[14]

Nemcsak ebben a kiragadott részben, hanem az önéletírás egészében is a Marsigli által választott ábrázolástechnika a kalandregényé. Az ókori görög kalandregényekig visszavezethető szüzsé szerint egy kivételesen szép, okos és fiatal lány találkozik egy ugyanilyen férfival, és nyomban egymásba szeretnek. A házasság azonban mégsem történhet meg, mert valamilyen „baleset" következtében (kalóztámadás, háború, a szülők ellenkezése stb.) a szerelmeseknek el kell válniuk. Ezek után a két főszereplő különböző kalandokon megy keresztül, majd a végén ismét találkoznak és elnyerik méltó jutalmukat: összeházasodnak. Marsigli önéletrajzának elején is található két szerelmi történet. Bolognában a Marsigli névből formált anagrammával Armisillo lovag néven vesz részt a lovagi tornán egy bizonyos Eleonora Zambecchi kezéért. Zambecchi kisasszony azonban másnak adja a kezét, ezért veti bele magát Marsigli a kalandokba. Az Oszmán Birodalom fővárosában a francia nagykövet lányába szeret bele, akiért még párbajozni is hajlandó lenne, de ez a házasság sem jön össze.[15] Ezek után már csak a kalandok maradnak hősünknek. A próbatételes kalandok sorozata nem más, mint a főhős identitásának keresése. Ez folyamatos átváltozások, különböző szerepek eljátszásával megy végbe. Az önéletrajz során Marsigli anagramma mögé rejtőző szerelmes lovag, kém, tudós, katona. A kalandok lezártával találja meg saját identitását. A nyilvánosság számára megalkotott kép szerint európai léptékű személyiség,

13 *Uo.*, 44–46.

14 *Uo.*, 20.

15 Marsigli szerelmi kalandjairól lásd Bene Sándor kiváló elemzését: Bene Sándor, *Acta pacis – béke a muzulmánokkal: Luigi Ferdinando Marsigli terve a karlócai béke iratainak kiadására*, Hadtörténelmi Közlemények, 119(2006), 333–334.

élete tele lenyűgöző kalandokkal, aki hatalmas tudományos gyűjteményt hoz létre a köz javára. Komoly tudós és hűséges katona, akit igaztalan vádakkal illettek, és fosztottak meg rangjától a bécsi udvari intrikusok.

Andrea Gardi mutatta ki, hogy Marsigli nem csak önéletírásával, hanem gyűjteményének elrendezésével is ezt a képet közvetítette magáról az utókornak. Méltán híres gyűjteményének első részébe a gazdasági adminisztrációra és a napi folyó ügyekre vonatkozó iratok tartoztak. Gyakorlati jellegű iratanyagról van szó, amely főleg arról tanúskodik, hogy Marsigli miként biztosította (főleg 1704 után) saját maga számára az anyagi megélhetéséhez szükséges eszközöket. Levéltárának ez a része érdekelte Marsiglit a legkevésbé. A második csoportba tartoztak Marsigli saját műveinek kéziratai, a térképek, az önéletírás alapjául szolgáló dokumentáció, az életrajzi-politikai-tudományos jellegű iratanyag, mely elsősorban a politikai, katonai és tudományos hírnév megalkotására szolgált. Ezt a nagyszerűen összerakott felépítményt törte szét a breisachi szégyen, amely Marsiglinak a már-már éledező hírnevét zúzta szét, nyilvánosan megszégyenítve egy ártatlan katonát. Arról nem is beszélve, hogy anyagilag is a tönk szélére jutott: az elkobzott javainak értéke elérte a 92 000 lírát, emellett a katonai eljárás költsége 50 000 lírájába került a családnak. A breisachi kalandnak köszönhetően alakult ki a gyűjtemény harmadik része, mely az 1704. évi katonai rangfosztása után keletkezett iratokat tartalmazta. Az önéletírásra hárult volna az a feladat, hogy az 1704-ben kettétört életszakaszt koherens elbeszéléssé formálja. Ezt a gyűjteményrészt Marsigli a bolognai domonkosok kolostorában helyezte el az önéletírással együtt: hogy „a rokonok, az örökösök és minden érdeklődő ingyen másolatot készíthessen az eredeti iratokról". Csupán annyi kikötése volt, hogy a Breisachra vonatkozó eredeti anyag „olvasásánál és másolásánál mindig legyen jelen egy szerzetes".[16]

Mindeközben Marsigli a családi és társadalmi gyökereire vonatkozó dokumentációt szigorúan elzárta a nyilvánosság elől. Szüleiről, testvéreiről semmit sem írt önéletírásában, ahogy arról sem tett említést a *Ragguaglio*ban, hogy a két bosnyáknak fizetett váltságdíj nem valami csoda folytán teremtődött elő, hanem két családi birtok elzálogosításából.[17] Marsigli által az utókornak közvetített kép olyan sikeres volt, hogy a későbbi értelmezők e szerzői szándék szerint interpretálták Marsigli egész életművét. Mindenki ellene intrikált, de ő mint főintrikus nincs sehol az önéletírásban. Mindig mások árulják el őt, ő soha nem árul el senkit. Bűntudat soha nincs benne, így teljességgel hiányzik a

16 Minderről lásd GARDI, *A tudós katona képe, i. m.*, 599–601.
17 GARDI, *A tudós katona képe, i. m.*, 609.

konfesszionális jelleg az önéletírásából. Soha sem ír arról, hogy ő bűnös lenne. Sőt, az egész önéletírás nem bűneinek, hanem erényeinek a felsorolása.

Bethlennél ezzel szemben a narratív váz – amint ezt már Tóth Zsombor monográfiájában kimerítően leírta – a via salutis. Azaz a főhős jellemfejlődése a puritánus életvitelt leíró *conduct book*ok által javasolt életutat járja be (bűntudat felébredése, a bűn megvallása, a büntetés és végül a megszabadulás).[18] A vallomást tevő bűnös mellett, a Krisztust követő mártír nézőpontja az, amelyből az elbeszélő láttatja az eseményeket az *Önéletírás*ban. A hazája üdvéért munkálkodó Bethlent, miként Júdás Krisztust, úgy árulja el Rabutin: „Ő [Rabutin] kért: az Istenért is: gondolkozzunk, találjunk valami jót fel a haza megtartására, ő jó szívvel elköveti, megölel, megcsókol (megcsókola bizony Júdás módjára)."[19] Wesselényi István szerint 1704 augusztus nyolcadikán, amikor kihirdették előtte az ítéletet Bethlen így kiáltott fel: „És feltartván kezeit az égre, felkiálta és monda: Úr Jézus légy irgalmas, kegyelmes, mert ezt én nem érdemlettem. [...] Reformata religio, temiattad halok meg, Úr Jézus Christus, teéretted halok meg"[20] Ez tökéletesen illik a mártirologikus narratív szerkezetbe: Bethlen saját perét úgy értelmezte, mint vallásáért és Krisztusért (jóllehet egyáltalán nem vallási okokból tartóztatták le) halált szenvedni kész hős mártíriumát.

Bethlen Miklós pere 1704. május végétől 1704. augusztus 8-ig tartott. Ahhoz képest, hogy legfőbb bűnéül még csak nem is a *Noé galambja* című röpirat megírását, hanem azt rótták fel, hogy a röpiratot titokban akarta Hollandiában megjelentetni és nem küldte fel az abban foglalt javaslatait a császárnak, súlyos ítélet született: fej- és jószágvesztés. Az ítéletet nem hajtották végre, mert kellett hozzá a császár beleegyezése is. 1704. szeptember 2-i levelében I. Lipót azonban megtiltotta, hogy az ítéletet végrehajtsák. Közben Rabutin felküldte Bécsbe a per anyagát, azzal a kéréssel, hogy Lipót hagyja jóvá az ítéletet. A császár azonban ismételten megtagadta azt, majd 1704. november 6-án vizsgálóbizottságot nevezett ki az ügy újratárgyalására.[21] Bethlen mindeközben Rabutin szebeni börtönében maradt, melyről ugyan szűkszavúan, de annál érzékletesebben írt önéletírásában és imádságoskönyvében:

18 Tóth Zsombor, *A koronatanú: Bethlen Miklós. Az Élete leírása magától és a XVII. századi puritanizmus*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Könyvkiadó, 2007, passim, de különösen: 71–79.

19 BMÖ, II, 139.

20 Wesselényi István, *Sanyarú világ,* kiad. Magyari András, Bukarest, Kriterion, 1983, I, 185.

21 Minderről lásd: Juhász István, *Bethlen Miklós politikai pere*, Kolozsvár, Erdélyi Tudományos Intézet, 1945, 18–26.

> Mezítelen fegyverrel a házamban szüntelen két strázsa, kinek egyike az ágyam fejéhez másfél singre állott; ezek minden órán változtak, abgeleszt kiáltásokkal mindenkor felserkentettek, mely miatt a több szörnyűségek között bizony elmondottam „Jób meggyőzettetvén a testnek gyarlóságától, átkozza születésének napját." (Jób, 3.) „Átkozott légyen a nap, amelyben születtem volt, a nap, amelyen az én anyám szült engemet, ne légyen áldott." (Jer, 20:14). Azt is tiltották, hogy a könyvolvasásban az ablak felé arccal ene forduljak, hogy a durva, rossz, apró üvegtányéron által ne nézzek. Magok sem állhatván az ágyam lábánál álló széknek és rettenetes penésznek a dohát, osztán megengedék a felső ablak kinyitását, de az alsókat soha nékem nem usqua ad 15 aprilis 1708. [...] Az Úr vacsoráját is usque ad 23. januarii anni 1707. elfogták volt tőlünk, és a prédikátort is.[22]

Rabutin 1708. április 15-i „gratiája" után nyomban nekilátott a *Rabságomban böjt és vasárnapi imádságom magam személyem és hozzátarózóimért* című önéletrajzi imádságának megírásához, amelyet később, 1710-ben átdolgozott. Legalábbis erre enged következtetni az alábbi két szövegrész: „Mert ugyanis ki volt az én famíliámban legalább másfélszáz esztendőtől fogva, aki a hatvanhatodik esztendőt nemhogy ilyen nyereség, erő és egészségben, de csak életben is érte volna? Én kívülem senkisem"[23] Az írás pillanatában, tehát, Bethlen Miklós hatvanhat éves volt, ami azt jelenti, hogy ezt a szövegrészt 1708-ban írta. De ennél pontosabban is meg tudjuk állapítani az írás idejét az alábbi – véleményem szerint Zrínyi alluziót is tartalmazó – részből: „Reménkedem, édes Istenem, ha ugyan csak raboskodnom kell, hadd haljak édes hazámban szerelmesim dajkálkodási alatt meg s temetessem édes hazám szemetébe, mert hova visznek, s mire."[24] Ezt a részt csakis Bécsbe való szállíttatása (1708. május 1.) előtt írhatta. A „temetessem édes hazám szemetébe" rész, véleményem szerint, a Syrena-kötet *Peroratio*jának utolsó sorával hozható kapcsolatba: „vigan burittatom hazám hamujával". Igaz, míg Zrínyinél „az ottomán hóddal" való dicső küzdelem jutalma a víg halál, amely önfeláldozó harcért a haza még hamvában is hálás hősének; addig az öreg és megfáradt Bethlennek hazája csak „szemét" szemfedőt tud felajánlani. Véleményem szerint keserű irónia ez Bethlen részéről a szeméttté, azaz az érte fáradó fiával szemben hálátlanná, vált haza (Erdély) iránt.

22 BMÖ, II, 150–151, 221.
23 BMÖ, II, 158.
24 BMÖ, II, 178.

De térjünk vissza a szöveg datálásához. Az imádság alábbi részéből egyértelműen megállapítható, hogy az nem 1708-ban, hanem két évvel később nyerte el végleges formáját: „Azt tudnám, édes Istenem! ezelőtt hat esztendővel, hogy már vénségemre megnyughatom, feleségemet, gyermekimet nyugodalomban hagyhatom s magam tisztességében eltakaríttatom az atyáimhoz."[25] Ha tehát hat esztendő telt el letartóztatása óta, akkor ez szövegrész 1710-ben került be az imádságba. Mindez azt is jelenti, hogy Bethlen ezt az imádságot (de lehet, hogy a többit is), folyamatosan használta, de nem csak imádkozásra, hanem átdolgozásra is.

V. Windisch Éva szerint szintén Szebenben, szintén 1708-ban kezdte el írni a másik *Mindennapi reggeli imádságom a közönséges keresztény anyaszentegyházért, nemzetemért, hazámért, pogányok és mindenekért* című politikatörténeti imádságát is, amelyet, V. Windisch Éva szerint, később Bécsben ugyancsak átdolgozott. V. Windisch Éva nem mondja meg, hogy mire alapozza ezt a véleményét. Jómagam úgy látom, hogy szinte lehetetlen megállapítani pontosan, hogy mikor íródott ez az imádság, csak annyi biztos, hogy Szebenből való távozása utána, tehát vagy Eszéken, vagy Bécsben: „hogy osztán Szebenből elhoztak az üdő és helyekhez képest kellett az imádságomat is rendelnem."[26] Bethlen tehát nem az önéletrajzát, hanem az imádságokat kezdte el előbb írni, igaz már ezek az imádságok is (különösen a *Rabságomban böjt és vasárnapi imádságom magam személyem és hozzátarózóimért*) jócskán tartalmaztak önéletrajzi elemeket.

Az 1704. évi bebörtönözése után fennmaradt első írásos emlék Bethlentől az Eszéken 1708. június 8-án I. József császárnak írt supplicatiója. A Haditanács ugyanis azt szerette volna, ha Bethlen nem megy fel Bécsbe, hanem továbbra is az eszéki börtönben marad. Bethlen azonban személyesen szerette volna Bécsben előadni kérelmét a császárnak. Kérése alátámasztására a levélben a Habsburg ház érdekében tett szolgálatait sorolta fel. Később – amint alább még szólok róla – e levélnek fontos szerep jut majd, mert a Bethlen ego-dokumentumait tartalmazó (önéletrajz, imádságok, *Noé galambja* stb.) 18–19. századi kéziratos másolatokban rendre előfordul.[27] Ugyancsak Eszéken írta „egy holnapi unalmában" 1708. június és augusztus 24. között az *Elöljáró beszéd*et. Szintén 1708-

25 BMÖ, II, 163.

26 BMÖ, II, 221. V. Windisch Éva véleményét lásd *Uo.*, 324–325.

27 A levél modern kiadása és elemzése: Bethlen Miklós *Levelei,* kiad., bev., jegyz. Jankovics József, a latin nyelvű részeket ford., idegen szavak jegyzéke Kulcsár Péter, magyar nyelvi jegyz., szójegyzékek Nényei Gáborné, Bp., 1987 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 6), II, 990–993, 1301. A továbbiakban: BML

ból való a *Sudores et cruces* is, de pontosan nem tudjuk meghatározni mikor írhatta. Véleményem szerint már Bécsben. Latin nyelvű politikai önéletrajzába csak azokat az eseményeket vette fel, amelyek letartóztatásának előzményeiként értelmezhetők. Közügyekről nem írt, csak a vele történt méltánytalanságokról. Az irat első számú célközönsége a bécsi udvar hivatalnokai lehettek. Azt is biztosan tudjuk, hogy önéletírását 1710. január 23-án fejezte be. V. Windisch Éva szerint Bethlen utolsó „nyilvánosságnak szánt" írása *A* léleknek Istennel, magával és testével való beszélgetése. Vecsernyekori könyörgésem című imádsága, amely már az önéletírás után keletkezett.[28] Himnikus hangnemben zsoltárparafrázisokat tartalmazó imádság ez. Az alábbi részletben például Bethlen Szenci Molnár első zsoltárát írta át:

> Látván a te nagy gyarlóságodat és hogy te csak olyan vagy, mint a por, mely széltől széjjelhintetik és hogy te nemcsak elindultál a hütlenek tanácsán, hanem meg is állottál a bűnösök útán, sőt nagy mélyen bé is ültél a csúfolóknak székekbe, mennyiszer, mely csudálatosan hajad, füled, orrod, kezednél fogva erővel is kivont azoknak társaságokból, mennyiszer vágta bé előtted a bűnnek alkalmatosságait.[29]

Ez az imádság is a jól ismert séma szerint épül fel: bűnvallás–bűnbánat–a kirótt büntetés elviselése. Ezután kellene következnie az isteni kegyelemnek és a megváltásnak, ami a börtönből való szabadulást jelentené. Ez viszont nem következik be. A feszültség Bethlen szövegében abból adódik, hogy az utolsó elem hiányzik. Ő börtönben marad élete végéig, nincs győztes, diadalmas befejezés, mint Marsiglinál. Pedig az önéletírás narratív logikájából az következne, hogy a büntetés után a jutalomnak kell jönnie, de az minduntalan elmarad:

> A te igéd Uram, az: ha mü bűnünket megvalljuk, hű és igaz az Isten, hogy megbocsássa nékünk a mü bűnünket és megtiszítson münket minden hamisságtól, mert nem akarja a bűnösnek halálát, hanem megtérését és életét. Ha azért, édes Istenem, a mü lelkünkkel ilyen a te békességed, ne tégy a mü testünkből ilyen rettentő példát a te házadban, sokak botránkozására és a mü

28 BMÖ, II, 325.

29 BMÖ, II, 225. Íme Szenci szövege: „Az ki nem jár hitlenek tanácsán, / És meg nem áll az bűnösök újtán, / Az csúfolóknak nem ül az ő székekben, / De gyönyörködik az Úr törvényében, / És arra gondja mind éjjel-nappal,/ Ez illy ember bódog bizonnyal." (RMKT XVII/6, 18.)

> kétségben esésünkre. Hiszen, édes istenem! ha én Manassest, és az én feleségem amaz nagy híres Mária Magdalénát elértük, vagy meghaladtuk is bűneinkkel, nagyobb a te kegyelmed annál, mi megvalljuk a mü bűneinket, ha pedig mind meg nem vallottuk is, mert ki tudná azt, te, uram, tudod, sok és nagy titkos bűn nincsen az Isten irgalmassága és az Úr Jézus Krisztus igazsága, véghetetlensége felett.[30]

Marad az izzó nyugtalanság és a folyamatos várakozás. Ezt csak úgy lehet elviselni, hogy a szenvedést értékké alakítjuk. Bethlen is ezt teszi, és hogy szenvedése ne legyen hiábavaló, azt egyenesen Krisztus szenvedéséhez hasonlítja. Ennek érdekében a narrátor olykor-olykor olyan magaslatokba emelkedik, hogy egyenesen Isten nevében szólal meg:

> Ha a jót elvettétek, vegyétek el a gonoszt is. Én vagyok atyátok, Istenetek egyaránt mind a ketten és tüutánatok a tü gyermekeiteknek is. [...] Akiket én szeretek, megdorgálom, sanyargatom. Ebből esmértettek meg, hogy nem fattyak vagytok, hanem fiamnak, leányomnak tartalak. De hű vagyok én, aki nem hagylak feljebb kísértetni a tü tehetségeteknél, jó végét adom s erőt is a szenvedésre. Nézzetek az én fiamra, pátriárkák, királyok, próféták, apostolok, mártírok és szentekre, nemde nem mindenik viselte-é az ő keresztét és sok nyomorúságok által kellett az Isten országába bémenni.[31]

A prófétai szerepkör felvállalása természetesen együtt jár a kiválasztottság, az Isten általi elhivatottság *(certitudo salutis)* tudatának a hangsúlyozásával is.[32]

30 BMÖ, II, 185.
31 BMÖ, II, 230.
32 „Noha a bűnhődés szükségszerű következménye a bűnök elkövetésének, az Isten igazságos csapásai nemcsak a megtörtént, történő tragédiákat jelenti, hanem az utolsó ítélet, implicit módon a kárhozat és az üdvözülés potenciális bekövetkezését is. Mivel ez utóbbi egyén és közösség számára egyaránt meghatározó jelentőségű, fontos felismerni, hogy a történelemteológiai koncepció eme eszkatológiai vetülete, az egyéni üdvösség tétje révén a via salutis, sőt a predestináció és a certitudo salutis folyamatait is érinti. Bethlen esetében az egyéni sors, főként az elviselt csapások következtében az egész közösség sorsával vagy sorsának végső kimenetelével függ össze. Ez teszi lehetővé egy olyan komplex identitás performálását, amely változatos szerepkörök (patrónus, közbenjáró, próféta, hazafi, politikus) segítségével rajzolja meg Bethlen élettörténetének ama eseményeit, melyek Erdély sorsával függenek össze. Ha csak a prófétai szerepkörre figyelünk is, az emlékirat beszámolójában, Bethlen gyakran narrátori minőségre váltja át ezt a prófétaságot, illetve önmagát nagyon gyakran a bekövetkező isteni cselekedet meg nem hallgatott hírnökeként tünteti fel. Túl az egyértelmű bibliai analógián, miszerint Isten elküldött prófétáját nem

A szenvedés csak akkor nemesül át értékké, ha nem önmagában van. Egyszóval ha valakinek vagy valakiknek az érdekében történik az, és ha van annak célja. Bethlen elsősorban saját bűnei „jutalmául" szenved, azért, hogy ő maga megváltást nyerhessen, másodsorban azonban nemcsak magáért, hanem feleségért és egész családjáért is. Harmadsorban személyes sorsa a haza (elsősorban Erdély, de az egész Magyar Királyság) sorsával is összefonódik. Ha őreá, mint magánemberre érvényes a via salutis bűnbeesés–megtérés–bűnvallás–büntetés–megigazulás útvonala, akkor az egész nemzetre is érvényesnek kell annak lennie. Szenvedése, tehát, nemcsak saját magának és családjának hozhatja el a megváltást, hanem egész (protestáns) Erdélynek.[33] De ahogy saját sorsa ívéből is hiányzik az utolsó elem (a megváltás), úgy Erdélyéből is. Hiába szenved ő kálvinista mártírként, Isten könyörülete egyre csak késik:

> Ihol, édes Istenünk! a felséged isteni keze, csudálatos tanácsa helyheztette ezt a magyar nemzetet e napnyugoti és napkeleti két nagy birodalom közé háromszáz esztendeje kiváltképpen, hogy mindenik azt mondja a mü lelkünknek. Hajolj és feküdj le, hadd menjek által rajtad; hiszen édes Istenünk, mü már az ő lovoknak és magoknak lábok alatt olyakká löttünk, mint az ország útján és utcán lévő sár és por, ely mindenektől, még az oktalan állatoktól is szabadon tapodtatik és a széltől is ide s tova szóratik, hintetik. Ó, ne engedjed, édes istenünk, hogy a mü nevünk utolsó eltöröltetése alkalmatosságával ez mindenik annál is inkább megkáromolja a te dücsőséges, imádandó, isteni szent nevedet. Ne vesse ezt münékünk a napkeleti Mahumed: Tü magyarok, gyávorok, hol vagyon a Jézus, a tü Messiásotok, akit tü imádtok. Ismét ne vesse ezt a napnyugoti bűnnek embere: Tü lutheránus és kálvinisták, vallásotok és ecclesiátok? Ihol tü eddig nem akarátok engemet ecclesia fejének [azaz a pápát], Krisztus vicéjének es-

hallgatja meg a bűnös közösség, rendkívül fontos, hogy ennek a szerepkörnek vagy narrátori minőségnek a felvállalását a személyes, az individuális kiválasztottság és az üdvbizonyság tudata feltételezi. Csupán mindezek birtokában vállalkozhat arra Bethlen, hogy ezt a kivételes szerepkört performálja. Itt újra a puritánus kontextussal kell számolnunk, legalábbis az általa teremtett, kulturálisan működtetett magatartásmintával." TÓTH, *A koronatanú: Bethlen Miklós…, i. m.*, 139–140. A kiválasztottságtudat hivatott erősíteni Bethlennek két álomleírása is, melyekben nem kisebb személyiség, mint maga Krisztus jelenik meg neki. Ezekről lásd: S. SÁRDI Margit, *Jóslat és álomlátás XVII-XVIII. századi erdélyi emlékíróinknál = Eksztázis, álom, látomás: Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*, szerk., PÓCS Éva, Bp.–Pécs, Balassi Kiadó–University Press Pécs, 1998 (Tanulmányok a Transzcendensről, 1), 475–488.

33 Ezt egyébként meggyőzően mutatta be Tóth Zsombor Bethlen politikatörténeti imádságát elemezve: TÓTH, *A koronatanú: Bethlen Miklós…, i. m.*, 128–139.

mérni e földön, nem akarátok tü az én rendelésem szerént a képeket, a szenteket és azoknak csontját, porát, koporsóit, az angyalokat és kiváltképpen a Boldog Szűzet és az Úr vacsorájában ostyában, misében, processióban az urat imádni, nem akarátok tü vélünk együtt ezeket tisztelni, nékiek imádkozni, segítségül híni, tü azért vesszetek el a földnek színiről.[34]

Valami hasonló történik Zrínyi *Szigeti veszedelmé*ben is, melynek kapcsán önkéntelenül is felmerül az olvasóban a kérdés: a szigetvári Zrínyi mártíromsága vajon hiábavaló volt-e vagy sem? Hisz hiába halt meg dicsőségesen a költő dédapja, és hiába vitték lelkét angyalok az égbe, itt a földön még mindig a török az úr. Ugyanez figyelhető meg a másik túlvilági hős, Hazret Ali jóslatában is, amely közvetlenül a döntő ütközet előtt hangzik el. Ali olyasmit jósol, amiről az eposz megjelenésének idején (1651) mindenki tudhatta, hogy nem igaz:

Hiszem vég szakadott az én hatalmamban.

Szigetben nem laknak olyan körösztyének,
Kiknek árthassanak Alkorán levelek,
Sem az pokolbéli és koporsós lelkek;
Nagyobb Mahometnél Istene ezeknek.

Mert ő fog énvelem égni örök tűzben,
Miért gyönyörködtünk az keresztény vérben?
Nem örül az Isten büntetés-vesszőben;
Mi voltunk, ám küldött minket örök tüzben.

De ezek már más üdők és más emberek,
Látom, az Istennél igen kedvesebbek,
Hogysem előbb kik voltak egyenetlenek;
És ők is elesnek, de jaj véreteknek! (XIV/61–64)

Egyszóval Szigetben jó keresztények laktak, Isten már nem akarta őket büntetni, kegyesen el is fogadta mártírhalálukat. A probléma csak az, hogy ennek ellenére Szigetvár mégis csak a törököké lett, és az eposz megjelenésének idejében is félholdas zászló lengett bástyáin egészen 1689-ig. Valóban megja-

34 BMÖ, II, 218.

vultak a magyarok? Valóban megbocsátott Isten a magyaroknak? 1651-ben a valóság minden eleme ellent mondott ennek. Alkalmas lehetett így az eposz arra, amire szerzője szánta, azaz meggyőzni a magyar nemességet arról, hogy szálljon harcba a törökkel? El lehetett így hitetni a magyar nemességgel azt, hogy a török legyőzhető? „Szigetvár hősei megmutatták az utat; ha az egész magyarság felemelkedik arra a magaslatra, ahol a szigetvári magyar és horvát védők álltak, akkor a hódítók uralma megpecsételődött. Ez az eposz végső tanulsága" – írta Klaniczay Tibor.[35] Sajnos majd szász év sem volt elég arra, hogy a magyarság felemelkedjen a szigetvári hősök szintjére. Mikor fog eljönni ez az idő? Zrínyi megadta a felelet: vele jött el ez az idő. Az eposz egyik célja az, hogy a dédunoka tanúságot tegyen amellett, hogy dédapja halála nem volt hiábavaló, ő kész követni ősét a mártírhalálba. Ma már tudjuk: a költő Zrínyi Miklóssal sem jött el az idő, ahogy Bethlen szenvedése sem hozta el Erdély számára a megváltást.

Előadásom elhangzása után hívta fel a figyelmemet Balázs Mihály arra, hogy ha Bethlen a via salutis narratív sémája alapján írta is le saját élettörténetét, az még nem jogosíthat fel arra, hogy a bűn–bűnbánat–megtérés–büntetés–megváltás sorozatot a fikcióból kiemelve a valóságra vonatkoztatva értelmezzem. Azaz nem állíthatjuk azt, hogy Bethlen – miután önéletrajza lapjain bűnbánatot tartott, megtért, végigszenvedte büntetését – a valóságban is abban reménykedett volna, hogy ezek után szükségszerűen bekövetkezik majd a valóságos szabadulása is. Mindez csak a fikció terében érvényes. Ez kétségkívül jogos észrevétel, és helytálló az önéletírásnak (beleértve természetesen az *Elöljáró beszéd*et és az imádságokat is) ilyen értelmezése is. Mégis azt gondolom, hogy a 17. századi kontextusban nem teljesen elvetendő az én elméletem sem, már csak azért sem, mert írás és fikció viszonya sokkal egyszerűbb volt akkor, mint manapság. Bethlen, véleményem szerint, valóban úgy gondolta, hogy úgy írta le az életét, ahogy az a valóságban megtörtént. Azaz ő nem csak fiktíve, hanem valóságosan is megtért, bűnbánatot tartott, bűnhődött, szenvedett, ezért – mivel kiválasztott (fogadott fiú) – joggal várja el, hogy Isten kegyelme a valóságban is megnyilvánuljon, azaz a valóságban is megszabaduljon börtönéből. Az üdvözülés folyamatát leíró puritánus szerzők (Amesius, Perkins stb.), akiknek szövegei alkotják Bethlen egyes ego-dokumentumainak elsődleges kontextusát – amint azt Tóth Zsombor is meggyőzően kimutatta már –, a via salutis egyes állomásait egyáltalán nem fiktív felhívásként, hanem a valóságban is követendő példaként írták le. A folyamatot

35 KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., Akadémiai, 1964[2],155.

megkoronázó megigazulást, megszentelődést egyáltalán nem fiktív, hanem nagyon is valóságos történésként képzelték el.[36] Az isteni kegyelem ugyanis, egy olyan hívő számára, mint amilyen Bethlen Miklós is volt, nemcsak a halálunk utáni ajándékként nyilvánul meg, hanem már itt a földi életben is. Az Isten által fiúvá fogadott, kiválasztott ember élete „sikeres", hisz ez a siker a legfőbb bizonyítéka annak, hogy ő valóban elhívattatott. Bethlen kortársa, a kolozsvári kollégium tanára, Szathmári Pap János imádságtanában például arról értekezett, hogy Isten megmutatja az ima meghallgatását az élet külső eseményeiben is.[37] Ezért úgy vélem, nem félreértelmezés azt állítani, hogy Bethlen igenis saját valódi „civiliter életében" is szerette volna megtapasztalni azt, amit ego-dokumentumaiban folyamatosan hangoztat: ő kiválasztott, ezért valójában neki már jár a szabadulás. Ez azonban nem adatott meg neki, innen fakad önéletírásának feszült, vívódó jellege, szemben Marsigli győzedelmes, bűnbánattól, konfesszionális jellegtől mentes kalandregényszerű önéletrajzával. A „jönni kellene a szabadulásnak és mégsem jön" állandó kínzó érzése lehet a magyarázata annak, hogy utolsó nyilvánosságnak szánt, már említett, írását *(A léleknek Istennel, magával és testével való beszélgetése)* a kereszthalálra készülő Krisztus parafrazeált szavaival zárta:

> Ha pedig, én Istenem, a te akaratod nem az, hogy ez a pohár éntőlem és feleségemtől elmúljék, hanem az, hogy holtig raboskodván halálommal is dücsőítsem Felségedet, legyen a te akaratod, én Istenem, nem az enyím legyen. [...] Légyen bárcsak az én holtom után, az én házam az én Istenem vigasztalásának háza és példája, amint életemben próbának és keserűségnek háza volt, és bárcsak azon lássék meg, hogy az Isten szenvedésimnek okát és magokat a szenvedéseket kedves áldozatul vette, amint hogy most is én ezeket a kéréseket, magamat és mindenemet megáldozom felségednek és azt mondom: nem az enyím, hanem a te akaratod légyen mind mennyben, mind a földön, és a te áldásod énrajtam és a te Izraeledben mindörökké. Ámen![38]

36 Tóth, *A koronatanú: Bethlen Miklós...*, *i. m.*, 61–79.

37 Szathmári Pap János, *Kegyes ajkaknak áldozó tulkai,* Kolozsvár, 1707, 117–119 (RMK I, 1727).

38 BMÖ, II, 233.

Máté Ágnes

Bethlen Miklós Francesco Petrarcára (is) emlékezik

Az *Önéletírás* és a *Posteritati-levél* közös mintáiról

Bethlen Miklós *Önéletírás*ában kétszer említi az itáliai humanista, Francesco Petrarca nevét, s mindkét alkalommal elég előkelő társaságban:

> Lévén egyébaránt erre példám s kalauzom Szent Jób, Nehemiás, Augustinus, ama nagy doktor, Franciscus Petrarca és Jacobus Augustus Thuanus, kik magok írták le életeket.[1]
>
> Nem szégyenlem Augustinussal, Petrarcával megvallani ifjúságom mocskait, és azok között az én Istenemnek én körülöttem, majd emberi hütel felett való kegyelmes gondviselését dücsőiteni álmélkodva [...].[2]

Ettől függetlenül a szakirodalom eddig tulajdonképpen nem vette komolyan Bethlen azon állítását, hogy Petrarca hatott rá saját életrajza megírásában. Tudomásom szerint Nagy Péter alábbi sorai reflektálnak a leghosszabban a „Petrarca mint Bethlen Miklós forrása" kérdésre:

> Ennek a vallomásnak a következtében [lásd a Bethlentől elsőként idézett sorokat fent – M. Á.], szinte minden szerző, aki eddig Bethlennel foglalkozott, adottnak fogadja el, hogy az *Önéletírás* közvetlen modellje Ágoston *Confessiones*-a, hogy Bethlen „ama nagy doktor" kezét fogva lépked. [...] Ágoston szerepe döntő volt abban (az említett többi nagy név mellett és előtt), hogy neki mert fogni az írásnak, önmaga élete feltárásnak; de ezen túl, szövegszerűen hatását kimutatni aligha lehet.

1 *Kemény János és Bethlen Miklós művei,* kiad. és jegyz. V. Windisch Éva, Bp., Szépirodalmi, 1980 (Magyar Remekírók; a továbbiakban: *Önéletírás*), 407.
2 *Uo.,* 616.

> S ugyanez vonatkozik a többiekre is. A bibliai nevek s a Petrarca neve, hogy úgy mondjam az általános műveltségi szinthez tartoztak már akkor, a rájuk való hivatkozás inkább a saját munkája „nemeslevelét" jelenti, mintsem a forrásmegjelölést [...].[3]

Az alábbiakban röviden szeretném bemutatni, hogy Petrarca „kulturális referencia" voltán túl mégiscsak lehet néhány olyan szöveghelyet találni Bethlen Miklós munkájában, amelyek legalábbis arra engednek következtetni, hogy valamikor élete során az erdélyi nemes olvasta az itáliai humanista *Ad posteros* vagy *Epistola Posteritati* címen ismert levelét.[4] Bethlen Miklós *Önéletírás*ában és Petrarca *De remediis utriusque fortune* (A jó- és balszerencse ellenszerei) című enciklopédikus művében inkább a sztoikus filozófia néhány közös elemét fedezhetjük fel. Végül pedig Petrarca *Secretum* című munkájának és Bethlen *Önéletírás*ának viszont csak néhány közös szellemű pontját találhatjuk meg, de igazi filológiai hasonlóságot alig.[5]

Bethlen Miklós Petrarca-ismeretéről szólva nem arra kell gondolnunk, hogy az erdélyi gróf egy előtte fekvő kötetből másolta volna Petrarca *Posteritati-level*ét a saját életrajzába. Ebben az értelemben tehát igaza van Nagy Péternek, az *Önéletírás* készültekor valóban legfeljebb csak valamikor megismert műveltségi elemek, a Bethlen híresen jó memóriájában megmaradt olvasmányemlékek felidézéséről lehetett szó. Egyszerű másolást már csak azért sem feltételezhetünk Bethlen részéről, mert nemcsak az itáliai humanista és az erdélyi nemes életpályája volt teljesen eltérő, de a tollaikat vezető ethosz is merőben különbözött egymástól. Petrarca *Levél az utókorhoz* című művében nagy erőfeszítéseket tesz, hogy a középkori életrajzokban elvárt szerénység látszatát fenntartsa, és a jellemére vonatkozó túl direkt kijelentéseket

3 NAGY Péter, *Bethlen Miklós Önéletírása*, ItK, 98(1994), 445–478, főként: 470.

4 A levél modern magyar fordítása, amely a kritikai kiadás előtt készült, Kardos Tibor fordításában olvasható. Francesco PETRARCA, *Levél az utókorhoz = Dante, Petrarca, Boccaccio: Művészéletrajzok,* összeáll., előszó, jegyz. KARDOS Tibor, Bp., Gondolat, 1963, 119–130. Én szándékosan nem ezt idézem, hanem a Bethlen szövegéhez időben és nyelvjárásban közelebb álló Székely László-féle 18. századi magyar fordítást: PETRARCHA Ferenc, *A jó szerencsének és a szerencsétlenségnek orvosságairól: Székely László fordítása (1760–1762),* s. a. r., jegyz. BÍRÓ Csilla, LENGYEL Réka, MÁTÉ Ágnes, kísérő tanulmány LENGYEL Réka, MÁTÉ Ágnes, lektor, előszó SZÖRÉNYI László, Szeged, Lazi, 2015.

5 Az *Epistola Posteritati* és a *Secretum* hatását Bethlenre már Szauder József feltételezte egy eredetileg 1961-ben olaszul megjelent tanulmányában, de beható filológiai vizsgálatokat nem végzett az ügyben, inkább a szellemi hasonlóságot látta meg a két szerző között. SZAUDER József, *Petrarca Secretuma a XVII. századi magyar kultúrában = Magyar irodalom, olasz irodalom,* szerk. SÁRKÖZY Péter, Bp., Argumentum, 2013, 15–17.

a lehető legkevesebbre csökkentse,[6] noha rögtön az első bekezdés tanúsága szerint meg van győződve arról, hogy nevét ismerni fogják évszázadokkal halála után is.[7] Ehhez képest Bethlen Miklós egy szűkebb családi-ismerősi közeg számára ír, és a töredelmes megvallás, a puritanizmus jegyében fogant teljes számbavétel retorikáját követi élete leírásában, saját, egyéni vonásairól, tapasztalatairól számol be. És bár Petrarca a számára ismeretlen jövő embereihez szól, Bethlen pedig gyakran Istent hívja tanúbizonyságul állításai igazolására, hasonló kifejezéssel jellemzik magukat: Petrarca a „vestro de grege unus, mortalis homuntio",[8] Bethlen pedig az „én, vilissimus homuncio"[9] jelzővel illeti önmagát.

A másik fontos különbség az önéletrajzok részeinek sorrendjében van. Petrarca a maga korában újító módon, a középkori életrajzok sorrendjén változtatva először saját külseje rövid jellemzését adja egy írott portréban, s csak ezután számol be felmenőiről és születésének körülményeiről, majd élete eseményeiről időrendben 1351-ig.[10] Bethlen Miklós a maga részéről a tradicionális módon megadja születési adatait, majd bemutatja mind apai, mind anyai ágról való őseit, s csak ezután kezd saját arcképe szavakkal való megfestéséhez.[11] Talán nem véletlen azonban, hogy Bethlen, akárcsak Petrarca, előbb részletezően végigmegy szokásain, lelki adottságain, majd pedig gyermekkori tudatra ébredésétől indulva újra elkezdi az élete történetét.[12] Petrarca így tér rá az élettörténet nagyobb szakaszainak részletezésére: „Életemnek azt az első hat esztendejét [...]."[13] Bethlen Miklós pedig az *Önéletírás*ban a már tu-

6 *Modelling the Individual: Biography and Portrait in the Renaissance. With a Critical Edition of Petrarch's Letter to Posterity,* ed. Karl Enenkel, Betsy de Jong-Crane, Peter Liebregts, Amsterdam, Rodopi, 1998, 32. Petrarca önéletírásának a hagyományban való pozíciójáról: Karl A. E. Enenkel, *Die Erfindung des Menschen: Die Autobiographik des frühneuzeitlichen Humanismus von Petrarca bis Lipsius,* Walter de Gruyter, Berlin-New York, 2008, 108–126.

7 A latin eredetit lásd: *Modelling the Individual..., i. m.,* 256. Magyar fordításban: „Talám hallottál valamit rólam, jóllehet az is kétséges, vajon az én kicsiny és igen homályos nevem más helyekre és időkre kiterjed-é. És nétalám azt is kívánod tudni, micsoda ember voltam, vagy az én munkáimnak, dolgaimnak minémű kimenetelei voltanak, kiváltképpen azoknak, amelyeknek hírek valósággal tehozzád elérkezett, vagy amelyeknek valamely kevés hírét hallottad." Petrarcha, *i. m.,* 15.

8 *Modelling the Individual..., i. m.,* 256.

9 *Önéletírás, i. m.,* 406.

10 *Modelling the Individual..., i. m.,* 32.

11 *Önéletírás, i. m.,* 487–490.

12 *Modelling the Individual..., i. m.,* 33.

13 Petrarcha, *i. m.,* 16.

datos gyermekkor emlékeit kezdi felidézni, Keresztúri Pál tanítási módszerén kezdve a dolgot: „Úgy hallottam, hogy mihelyt hetedik esztendőbe fordultam [...]."[14]

Petrarca, Suetonius, Vitruvius

Köztudott, hogy Szerb Antalnak Bethlen *Önéletírását* olvasva az a benyomása támadt, hogy az erdélyi nemes ismerte Montaigne és Cardanus munkáit.[15] Feltételezését főként a következő idézetre alapozta: „Termetem sem hosszú, sem kurta, hanem tisztességes középaránt való volt, ábrázatom hosszúka, barnaszeg, piros. Ifjúságomban elég szemet szúrt, és vénségemig is tartott, sokaknak csudájára, szépségem, kivált nyomorúságos esetemhez képest."[16] Mint Tóth Zsombor kimutatta,[17] a Montaigne-esszék és Bethlen *Önéletírás*a közötti párhuzam tulajdonképpen a Montaigne apjának leírásában található néhány szintagmára korlátozódik:

> Bethlen montaigne-i eredetűnek tételezett mondata így hangzik: „Termetem sem hosszú sem kurta [...][18] kivált nyomorúságos esetemhez képest." Az „eredeti" pedig: „Pour un homme de petit taille, plein de vigeur et d'un stature droitte et bien proportionnée. D'un visage aggreable tirant sur le brun. [...] Tehát a Bethlen „sem hosszú, sem kurta" termete a „stature bien proportionnée"-ra, míg a vénségére sem változó „barnaszeg, piros ábrázat" az „un visage aggreable tirant sur le brun"-re megy vissza. Hogy kizárólag ezek a megfelelések mennyire elégtelenek e párhuzam feltételezésére, véleményem szerint nem igényel különösebb magyarázatot.

Egyetértek Tóth Zsomborral abban, hogy ez a két kifejezés igencsak kevés egy forrás megállapításához. Különösen azért, mert ahogyan Szerb Antal

14 *Önéletírás, i. m.,* 530.

15 Hogy ez a feltételezés puszta benyomás maradt, azt Szerb Antalnak egy Birkás Gézához írt levele is bizonyítja: LENGYEL András, *Szerb Antal levele Bethlen Miklós Önéletírásáról,* It, 57(1975), 465–467.

16 *Önéletírás, i. m.,* 491.

17 TÓTH Zsombor, *A koronatanú: Bethlen Miklós. Az* Élete leírása magától *és a XVII. századi puritanizmus,* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007 (Csokonai Könyvtár, 40), 215–216.

18 Kihagyás tőlem – M. Á.

Montaigne-re asszociált a fenti szókapcsolatokról, nekem a 18. századi erdélyi nyelvjárásban, Székely László fordításában megszólaló Petrarca önjellemzése jutott róla eszembe, vagyis a *Posteritati-levél* első teljes magyar fordítása:

> Ábrázatom hogy felettébb szép lett volna, azzal nem dicsekedhetem éppen, de olyan csak volt, amely az ifjúi virágzó életben másoknak is tetszeni szokott. Vidám, eleven színem volt, *sem nem fejér, sem nem fekete szeg;* tartós és a látásban sok ideig élesen látó szemeim, mely reménségem felett hatvanesztendős koromon túl hibádzott meg, úgyhogy haragomban kellett az okulár segítségét elővennem.[19]

Petrarca eredeti latin szövegében ez a titokzatos „sem nem fejér, sem nem fekete szeg" kifejezés így szerepel: „colore vivido inter candidum et subnigrum".[20] A *Posteritati-levél* kritikai kiadásának készítője, Karl Enenkel bevezető tanulmányában rámutatott,[21] hogy Petrarca arcszíne valószínűleg élénkebb volt, mint az egy belső szobáiban dolgozó humanistától elvárható lett volna, s ez a tulajdonsága már Boccacciónak gondot okozott Petrarcáról írott életrajzában. Azért, hogy ez a nem elég halovány arcszín ne vesse Petrarcára a parasztos vagy a műveletlen favágókhoz illő ábrázat vádját, Boccaccio kihangsúlyozta, hogy Petrarca arcszíne egészséges volt, amilyen egy férfiemberhez illik. Mikor aztán Petrarca saját szavaival festette meg önarcképét a *Posteritati-levél*ben, amelyet részben a Boccaccio túlságosan lelkes, rajongó beállítású életrajzával szemben írt,[22] kitalálta ezt a furcsa, nem túlságosan világos leírást az arcszíne jellemzésére.[23]

Petrarca minden szerénykedő gesztusa ellenére önjellemzésében kétszer is utal az Augustus császár önéletrajzában írottakra,[24] s így egyrészt magát a

19 Petrarcha, *i. m.,* 15.
20 Ep. Post. 4. *Modelling the Individual…, i. m.,* 259.
21 *Uo.,* 28.
22 *Uo.,* 31.
23 *Uo.,* 41.
24 Petrarca saját származásáról: „Egyik voltam a ti seregeitek közül, voltam pedig halandó emberecske, sem nemigen nagy, sem nemigen alacson eredetemre nézve, régi famíliából való, mint Augustus császár magáról beszél." Petrarcha, *i. m.,* 15. vö. Suetonius II, 2, 3. „Maga Augustus csak annyit ír önmagáról, hogy régi és vagyonos lovagrendi családból származik, amelyben apja volt az első senator." Suetonius *Összes művei,* ford. Kis Ferencné, Kopeczky Rita, lektorálta Németh György, Bp., Osiris, 2004, 51. A rögtönzési képességéről: „Barátimmal vagy hozzátartozóimmal való közönséges beszédemkor semmi gondom soha nem volt az ékesenszólásra; csudálkozom is, hogy Augustus császár azt a szorgalmatosságot magára vette volt. Amikor pediglen a dolog maga, vagy a hely,

„divus Augustus"-szal méri össze, másrészt pedig elárulja egyik felhasznált forrását is. Véleményem szerint Petrarca Suetoniusnál, éppen Augustus életrajzában találhatta azt a jellemzést, amely közelebb visz minket mind az arcszín, mind a testarányok leírásának ahhoz a forrásához, amelyet Bethlen is ismerhetett. Suetonius szerint Augustus „arcszíne a fehér és a barna között. Alacsony termetű volt [...] de tagjainak kellemes arányossága miatt ez nem tűnt fel senkinek [...]."[25] A „fehér és a barna" közti arcszín az eredetiben így áll: „colorem inter aquilum candidumque". A kifejezésből az *aquilus 3* melléknév azt jelenti 'feketés, sötétbarna' vagyis rokon értelműje a Petrarcától használt „inter candidum et subnigrum"-ban található *subnigrus 3* melléknévnek, amelyet, mint fentebb láttuk, Székely László *fekete szeg*nek fordított. Bethlen Miklós persze a politikában forgolódó, a világban járó ember volt, így tőle senki nem várta el, hogy arca szobatudós-sápadt legyen, tehát az ő arcszíne nyugodtan lehetett *barnaszeg, piros* is.

A másik szókapcsolat, amely Szerb Antalt Bethlen írásában Montaigne szövegére emlékeztette, az a „sem hosszú, sem kurta, hanem tisztességes középarányt való" termete volt. Ha szemügyre vesszük Augustus fentebb idézett jellemzését, látjuk, hogy a tagok arányossága alacsony termete ellenére is kellemessé tette a testét, akárcsak Montaigne apjáét, aki szintén alacsony volt („un homme de petit taille"), de arányos felépítésű („stature bien proportionnée") – vagyis a közepes testmagasság sem Montaigne apjától „öröklődött" Bethlenre, hanem annál jóval régebbi, már Suetoniusnál is meglévő toposz.

Indra Kagis McEwen szerint[26] Augustus testének arányossága Vitruvius *De architectura* című művében kapott különös jelentőséget. McEwen bebizonyítja, hogy az augustusi aranykorban alkotó Vitruvius a templomok építésében alkalmazandó, az emberi test arányait metaforaként használó ideális arányokról szóló leírása[27] a kortársak számára egyértelműen Augustust idézte fel. A szemükben a számos templomot újraalapító, s ezért felszentelési napjuknak saját születésnapját megadó Augustus, a mértékegységül szolgáló *ember* egy-

vagy a hallgató másként láttatott kívánni, hamar azon igyekeztem; és azt mely hathatósan vittem végbe, nem tudom, azok ítéljék meg, akik előtt mondottam." PETRARCHA, *i. m.,* 16. vö. Suetonius, II, 84, 2. „Egy-egy emberrel, sőt feleségével, Liviával is jegyzetei alapján folytatta fontosabb beszélgetéseit, hogy egyáltalán ne kelljen rögtönöznie." SUETONIUS, *i. m.,* 97.

25 SUETONIUS, II, 79, 2, *i. m.,* 95.

26 Lásd Indra KAGIS MCEWEN, *Vitruvius: Writing the Body of Architecture,* Cambridge Massachusetts, MIT Press, 2003; *The Body Beautiful,* 156–224.

27 VITRUVIUS, *Liber III,* caput I, 2–3.

értelműen azonosítódott a *templom*mal.[28] Eredetileg tehát az ideális arányok a templomok felépítményeinek arányaira vonatkoztak, s maga Vitruvius sosem készített ábrát az ideális emberi testről. Majd csak a reneszánsz korban főképpen Leonardo da Vinci híres *Vitruvius-tanulmány* című ábrája hozta létre azt a visszamenőleges értelmezést, hogy az 1. században már Vitruvius az ideális emberi test arányairól írt volna.[29]

Ha elolvassuk Bethlen Miklósnak a saját testét jellemző sorait, egy hosszú karú és ujjú, kidolgozott izomcsoportokkal megáldott vitruviusi ember elevenedik meg előttünk:

> Az én karjaim az én termetemhez képest felette hosszak voltak, nálamnál sokkal magasabbaknál is ritkán volt mása. Ahhoz képest kezem ujjai is, körmei is szép hosszúak, de lábam ujjai, körmei rút, ocsmány tekercsek voltak talán a szűk, kicsiny csizma miatt [...].[30]
>
> Derekam vékony, csukahasú, kezem, lábam száraz, mint a szarvasnak, mondani csak bőr, csont; nagy temérdek vastag erek, inakból állott a testem, mégis az orcám, nyakam, torkom, combjaim, tomporám szép húsosak, teljesek voltak, úgyhogy sem testesség és kövérség, ösztövérségnek vagy szikkadt szárazságnak nem mondattathatott, hanem Istentől áldásul adatott könnyűségnek tartottam; ahhoz képest jó gyalog és (nem kérkedem véle) de jó könnyű és kemény s merő derekú, meglehetős szép lovas voltam.[31]

A hosszú karok és ujjak fontos jellemzői a „vitruviusi ember"-ábrázolásainak, hiszen azok adják meg a lehetőséget, hogy az emberi alak köré (köldökét használva középpontnak) négyzetet, illetve kört lehessen rajzolni. Az egyes ábrázolások a különböző izomcsoportokat eltérően hangsúlyozzák, de Bethlen leírása egy egészen „szálkás" testű férfié, s talán a Fra Giocondo- és a Cesariano-metszetek[32] valamelyik rokonában találta meg szerzőnk e leírás előképét.[33]

28 Kagis McEwen, *i. m.*, 198.
29 *Uo.*, 157.
30 *Önéletírás, i. m.*, 492.
31 *Ua.*
32 https://www.google.hu/search?q = fra+giocondo+uomo+vitruviano, https://www.google.hu/searchq = fra+giocondo+uomo+vitruviano
33 A Leonardo-féle vitruviusi ember ábrázolásainak máig tartó kulturális hatásáról (pl.: szerepeltetése az olasz egy eurós pénzérmén) lásd az alábbi olasz kötetet: *Approfondimenti sull'Uomo vitruviano di Leonardo da Vinci: Atti delle giornate di studi, Accademia di Brera, Sala Napoleonica, 9 febbraio 2010, 4–5 maggio 2011,* a cura di Paola Salvi, Poggio a Caiano, CB, 2012.

Az ideális testfelépítéshez képest a mindent részletező Bethlen egyéni testi jegye a lábujjak deformációja, amely vélhetően a kalapácsujj (digitus malleus) tüneteit írja le, egy olyan betegségét, amelyet valóban okozhat a szűk orrú cipő viselése.

Magától Bethlentől tudjuk, hogy nagyon érdekelte az építészet: külföldi egyetemjárása során Utrechtben „militaris architecturá"-t tanult Wesnertől, s ennek hatására még Adam Freytag hadi építészeti munkáját is lefordította,[34] Leidenben pedig „civilis architectura és perspectivá"-t hallgatott Nicolaus Goldmanntól.[35] Mivel azonban az elsajátított anyagról Bethlen csak felületesen számol be, a két tanára tevékenysége pedig nincs részletesen dokumentálva, csak feltételezhetjük,[36] hogy a „vitruviusi ember"-nek az építészetben való szerepéről is olvasott, és ismerte az ideális testarányú ember valamelyik ábrázolását.

Tóth Zsombor felvetése szerint[37] Bethlen saját szöveges testképének ihletője Vegetius *De Epitoma rei militaris* című munkájának az ideális katona felépítéséről szóló I.6 része lehetett, amelyet az erdélyi nemes olvashatott eredetiben latinul, illetve közvetve Zrínyi Miklós *Az török áfium ellen való orvosság* című traktátusában magyarul is.

Sztoikus toposzok: az Elöljáró beszéd *és a* De remediis

Visszatérve most már azokra a közös vonásokra, amelyek mind Petrarca, mind Bethlen önéletrajzában megtalálhatók, láthatjuk például, hogy Augustus császárra hivatkozva már Petrarca sem szégyellte bevallani, hogy nem gazdag, de legalább régi család sarja volt. Bethlen pedig nem hallgatta el, hogy anyai ágról a nagyapja kereskedő polgárember volt, jóllehet életében sokan bántották ezért.[38]

34 *Önéletírás, i. m.,* 574. Az eredeti mű címe: *Architectura militaris nova et aucta oder newe vermehrte Fortification von Regular – Vestungen, von Irregular – Vestungen und Aussenwercken, von Praxi offensiva und devensiva, auff die neweste niederländische Praxin gerichte und beschreben durch Adamum Freitag der Mathematum Liebhaber,* Leyden, Bonaventura und Abraham Elzeviers, 1631.

35 *Önéletírás, i. m.,* 579.

36 Adam Freytag fent idézett művéhez nem jutottam hozzá, így nem tudom ellenőrizni, hogy abban szerepel-e Vitruvius munkásságának említése.

37 TÓTH Zsombor, *Greenblatt's Self-fashioning Revisited: the Problem(s) of Representing a Self in the Reformation Era. Historical Anthropological Remarks,* kézirat, megjelenés alatt; előadásként elhangzott a Fourth REFO500 International Conference Arts, Portraits and Representation in the Reformation Era (Bologna, 2014. máj. 15–17.) c. konferencián.

38 *Önéletírás, i. m.,* 504.

Mindketten említik azt is, hogy idős korukra szemüveget kellett viselniük. Petrarca azt írja: „[…] tartós és a látásban sok ideig élesen látó szemeim, mely reménségem felett hatvanesztendős koromon túl hibádzott meg, úgyhogy haragomban kellett az okulár segítségét elővennem".[39] Bethlen pedig egészen dicsekvően ír szép és éles szemeiről: „Szemem fekete és fényes volt, akármely sólyom szeménél nem alábbvaló, leánynak sokat ért volna, jó erőslátó is volt, élesen messze, és akármi apró objektumot is jól láttam […]. Ötvennégy esztendős koromban mégis elkezdtem okulárral élni […] egyéb nézésben pedig úgy vagyok, mint ennekelőtte húsz vagy több esztendővel."[40]

Az iménti Petrarca-idézetben megemlítődik a haragos természete, amelyre a firenzei humanista még egyszer utal önjellemzésében: „Igen haragos ember voltam, mérges természetű, de a megbosszontatást is igen könnyen szenvedtem, a jótéteményekről megemlékeztem mindenkor."[41] Bethlen Miklós pedig, mint ismeretes, egy egész fejezetben emlékezik meg „Haragos indulat"-áról.[42] Mint azt Túróczi-Trostler József igen szűkszavúan megállapította: „Apáczai Csere János tanítványa, Bethlen Miklós, Epiktetostól és Senecától tanul önfegyelmet."[43] A sztoikus filozófia önmagukra való alkalmazása tehát az, amely Petrarcát, Bethlen Miklóst és a három generációval fiatalabb másik erdélyi grófot, a Petrarca-fordító Székely Lászlót szellemi értelemben összeköti. Petrarca a *De remediis* II. könyvének 107. dialógusát szenteli a harag témájának, s természetesen ugyanazokat a szerzőket emlegeti benne név szerint, Cicerót, Platónt és Senecát,[44] vagy a Ratio (Székelynél: Okosság) által felidézett történeteken keresztül, akiknek a saját haragos természete mérséklése érdekében való gyakori olvasásáról Bethlen Miklós is beszámol:

> Látván azért én a hirtelen vak indulatnak rajtam való uralkodását, és tudván *Jak. 1:20.* hogy az ember haragja az Isten igazságát nem cselekszi, mindenképpen igyekeztem orvosolni és ellene állani, mind Isten előtt való imádságom által, mind egyéb segítségekkel s observatiókkal; Seneca: De ira, és Plato, Cato és más sztoikus filozófusok szép példáit gyakran forgattam s tanultam […].[45]

39 Petrarcha, *i. m.,* 15.
40 *Önéletírás, i. m.,* 491.
41 Petrarcha, *i. m.,* 15.
42 *Önéletírás, i. m.,* 497–500.
43 Túróczi-Trostler József, *Keresztény Seneca,* EPhK, 61(1937), 68.
44 Lásd az idézett Székely-féle fordítás jegyzeteit a II. 107. dialógushoz, Petrarcha, *i. m.,* 606.
45 *Önéletírás, i. m.,* 496.

E három klasszikus szerző, illetve a sztoikus filozófia általában minden egyetemen tananyagként szerepelt, e mellett pedig a sztoikus felfogás a kereszténységgel összeegyeztethető életfilozófia is volt, hiszen egyik alaptétele az, hogy a bölcsesség alapja a csapások és az élet viszontagságainak közömbös elfogadása, az apathia. Székely László gróf is az őt ért számos tragédia miatt, mintegy autoterápia gyanánt kezdte lefordítani Petrarca munkáját, mint arról a saját fennmaradt Petrarca-példányának aláhúzásai is tanúskodnak.[46]

Sajnos Bethlen Miklós könyvei közül alig néhány darab maradt fenn, s ezek is a gyermekkori oktatásához használt kötetek,[47] így nem tudhatjuk, volt-e neki saját Petrarca-kötete, vagy a firenzei humanista *Posteritati-level*ét esetleg valamely gyűjteményes kötetből ismerte. Az az állítás ugyanis inkább megkockáztatható, hogy Petrarca önjellemzése ismert volt Bethlen Miklós előtt, mint az, hogy az erdélyi gróf a *Fortuna-könyv*et is forgatta volna. Találhatunk ugyan néhány motivikus egyezést a két szerző között, s ezek hasonlóságát ismét Bethlen *Önéletírás*ának és a Székely-féle *De remediis*-fordításnak a párhuzamos idézésével fogom bemutatni, de ezek inkább Bethlen Miklós és Petrarca közös olvasmányaira, mint az itáliai humanistától vett közvetlen átvételekre utalnak az erdélyi gróf önéletrajzában.

Az említésre érdemes szöveghelyek Bethlen életrajzának *Elöljáró beszéd*ében találhatók meg, amelynek szisztematikus elemzésére, forrásainak feltárására még nem került sor.[48] Annyi bizonyos, hogy a komplex szöveg egy, a filozófiát a szilárd bibliaismerettel vegyítő, invenciózus gondolkodót tár az olvasó elé Bethlen Miklós személyében.

Az *Elöljáró beszéd* egyik fő gondolata az emlékirat elkészítése kapcsán a hír és a dicsőség keresése a világban a *vanitatum vanitas*-motívummal ötvözve. Az egyik olyan toposz, amellyel mind Petrarca, mind Bethlen él, az az egykor Epheszoszban álló Artemisz-templom, melyet egy Hérosztratosz nevű ember gyújtott fel azzal a szándékkal, hogy ezzel a tettével írja be magát örök-

46 MÁTÉ Ágnes, LENGYEL Réka, *Székely László, Petrarca magyar fordítója* = PETRARCHA, *i. m.*, 633–638, itt: 637.

47 *Művelődési törekvések a század második felében: Herepei János cikkei,* szerk. KESERŰ Bálint, Bp.–Szeged, 1971 (Adattár XVI–XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 2), 593–594.

48 Lásd *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750),* szerk. BALÁZS Mihály, BARTÓK István, SZTE Magyar Irodalmi Tanszék, Szeged, 2016, a konferenciakötet vonatkozó tanulmányait és az azokban hivatkozott irodalmat: SIMON József, *Bethlen Miklós és a hírnév (A Pufendorf-recepció problémája),* 173–186; NAGY Levente, *Bethlen Miklós és az erdélyi coccejanizmus a 17. század második felében,* 187–205; MACZELKA Csaba, *Egy Bethlen Miklós-szöveghely margójára. Sir Thomas Browne Religio Medicije*, 207–215.

re a történelembe. Bethlen rögtön az *Elöljáró beszéd* elején felhozza ennek az embernek a példáját, annak igazolására, hogy holta után senkinek se számít, milyen véleménnyel van róla a világ, mert az az Isten ítéletét semmiben nem befolyásolja: „Herostratus a Diána templomát égette el: melyik vagyon azért jobban vagy rosszabbul a másvilágon, hogy különböző formán szól ma ez világ felőlök?"[49] Petrarca az esetet a *Fortuna*-könyv második részében, a II. 55. *A gyulladásról, égésről* című dialógusban az Okosság egyik megszólalásában említi meg: „Régentén Ephesusban a Diánának temploma is elégett, melynél az akkori idők sok száz esztendők elfolyása alatt szebbet nem láttanak."[50] Szintén az elmúló világi dicsőség egy fajtájához, a maguknak épületek formájában emléket állítók hiábavalóságához kapcsolódik egy másik toposz, amelyet mindkét szerző felhasznál. Az ókori világ hét csodájának eltűnése Bethlen *Elöljáró beszéd*ében kétszer is előfordul: „Hol vadnak azok a világ hét csudáinak neveztetett szörnyű nagy épületek, hol vadnak magok, mind, akik csinálták, mind, akik csináltatták?"[51] „Hol vagynak az aegyptusi pyramisok, Salamon s Diána templomai, Babilonban függő kert, a négy monarchiák, Mausoleus koporsója?"[52] Petrarca tematikus felosztású *Fortuna-könyv*ében pedig az I. 118. *Az épületekből remélt dicsőségről* szóló dialógusban hozza fel ezt a példát: „Végtére hol vadnak amaz hét nagy munkák, a világ csudái, melyeket a görög historikusok oly igen dicsérettel írtanak le?"[53]

Bethlen Miklós bibliai alapon, Salamon egyik bölcsességét magyarázva kapcsolja össze az *Elöljáró beszéd* második részében a jó hírnév és az illatszerek, a „balsamum" emberre való hatását: „Szükségesnek ítíltem a balsamumról és egyszóval a drága kenetekkel való élésnek szokásáról (mely is soha napnyugoton, Rómát mindazáltal kivéve, olyan szokásban nem volt, mint napkeleten) ezeket előbeszélni, azért, hogy világosodjék meg inkább a bölcs király szavának ereje, hogy miért hasonlítja ahhoz, és ugyan feljebb is miért becsüli a jó hírnevet a drága kenetnél?"[54] A következő négy részben azután a becsület, vagyis tulajdonképpen még mindig az ember világi hírneve körül gondolkodik, s a hatodik részben tér vissza ismét az illatos kenetek és a jó hírnév összekapcsolásához, immár negatív értelemben, bemutatva, hogy mivel mindkettő feltűnést kelt, ártalmas is lehet az embernek: „A jószagú kenővel

49 *Önéletírás, i. m.,* 403.
50 Petrarcha, *i. m.,* 356.
51 *Önéletírás, i. m.,* 421.
52 *Uo.,* 458.
53 Petrarcha, *i. m.,* 249.
54 *Önéletírás, i. m.,* 409.

felettébb való élés veszedelmes is, sok példa vagyon rá, hogy a felettébb való jó szag kit kórságossá tött, kit a gutával üttetett meg, ki meg is holt belé; különben is ártalmas. Rómában, mikor Sylla sok úri, fő és minden rendet ölettett, egy Munatius Plancus nevű úr elbújt volt, de a rajta való nagy jó szagról feltalálják s úgy ölik meg. Egy római császár egy büszke, magát igen kenő, pésmázó úrfiat csak azért ölet meg, hogy a rajta való szagot neheztellette."[55]

Nem tudom bizonyítani, és nem is valószínű, hogy az ihletést Bethlen Petrarcától vette volna, inkább ugyanazoknak a klasszikus forrásoknak az ismeretét látom mindkét szerzőnél. Mindenesetre érdemes megemlíteni, hogy az illatszerek használata és Róma hanyatló erkölcsei a *De remediis* lapjain is összekapcsolódnak, az I. 22. *A jó illatról és szagról* szóló dialógusban, csak éppen fordított sorrendben. Petrarca szövegében az Okosság először bővebben és kicsit máshogy fejti ki a Suetoniusnál (*Császárok élete,* VIII, *Vespasianus,* 8, 3) illetve Pliniusnál (*Természetrajz,* XIII, 5) olvasott történeteket, amelyeket Bethlen csak a szükséges pár szóban foglalt össze:

> Jut-é eszedbe amaz ifjú, aki magát kenetekkel békente, és úgy ment eleibe Vespasianus császárnak, aki a rómaiaknak tizedik császára volt, hogy a néki adott tisztességet megköszönné? Midőn Vespasianus eleibe állott volna, megérzette a császár a nagy szagot, megharagudott, összevonta szemöldökit, kemény szóval így szólította meg: „Inkább akarnám – úgymond –, ha fokhagymaszagú volnál." És ekképpen megfeddvén őtet, minden becsület, minden tisztesség nélkül, jószagoson elbocsátotta őtet szemei elől, benn tiltván vagy elszaggatván hozzája mutatott kegyelmességéről néki adott levelét. Ekképpen midőn az ilyetén szagok mindenkor gyalázatjára vadnak az embernek, némelykor kárára is esnek, főképpen, mikor az erkölcsöknek kemény és férfiútermészetű vizsgálója találkozik. De mit mondok? Hiszen némelyeknek ebből veszedelmek is származott. Mert amazt is tudod, hogy Plantius nevezetű ember, aki Rómában tanácsbéli tisztviselő ember volt, a hármas személyből állott főtisztviselőktől számkivetésre ítéltetett, és a haláltól félvén, a salernitanusok barlangjába [mely Olaszországnak egyik része] rejtezett el, holott is az ő kenetjének szaga őtet elárulta, mert megérzették. Mely által magának veszedelmet okozott, azoknak pedig kegyetlenségeknek mentséget szerzett, akik őtet számkivetésre ítélték. Mert kicsoda ne ítélte volna ezt meg, hogy ő méltán ölettetett meg, aki a közönséges társaságnak azon állapotjában és oly különös veszedelemben való forgásának idején is oly kenetekkel eltölt szaggal járjon-keljen?[56]

55 *Uo.,* 423.
56 PETRARCHA, *i. m.,* 78.

Ha valóban ugyanarra a két történetre utal Petrarca és Bethlen, akkor az erdélyi grófot talán a memóriája csalta meg, talán szándékosan változtatott a történeten, azt állítva, hogy Vespasianus nemcsak a neki osztott tisztséget vonta meg tőle, de meg is ölette az illatozó ifjút.

Az Okosság következő megszólalásában fejti azután ki, hogyan romlottak meg Róma férfias erkölcsei attól, hogy nem tudott ellenállni a nőies illatszerek benyomuló seregének:

> Mert ugyanis, jóllehet Róma – amint már megmondottam – és Lacedemon, melyet elmondhatok a görögök Rómájának lenni, ennek az Asiából származott pestisnek, mint megannyi fegyveres ellenség számos seregének, vashoz hasonló kemény erkölcsökkel és törvényekkel eleibe állottanak, de mégis végtére a keneteknek és a vétkeknek lágy élei egyszersmind megcsalta az őrállókat, Európába általjött és a legerősebb népeket, nemzetségeket meggyőzte.[57]

Mint látjuk, a Bethlen Miklós *Elöljáró beszéd*ét Francesco Petrarca *Fortuna*könyvével összekapcsoló toposzok száma igen csekély, különösen, ha a *De remediis*ben előforduló több száz történetre való utalást vesszük alapul. Valószínűleg arról van tehát szó, hogy hasonló témákon töprengve, az őket elválasztó háromszáz év különbség ellenére is hasonló, s néha ugyanaz az eset, ugyanannak a szerzőnek valamelyik helye jutott mind Petrarca, mind Bethlen Miklós eszébe.

Szerelmes fiatalok

Tanulmányom elején rövidítve idéztem Bethlen Miklós második hivatkozását Szent Ágoston és Petrarca példájára, akiket követve ő is bevallja ifjúságának vétkeit. Ezúttal álljon itt a teljesebb szöveghely:

> Így folyt az én életemnek huszonnegyedik esztendeje, Salamon amint mondja *Praed. 12*: Örülj, ifjú stb. de tudd meg, hogy az Isten ítíletre vonszon és a *2. versben*: Az ifjúság hiábavalóság stb. Nem szégyenlem Augustinussal, Petrarcával megvallani ifjúságom mocskait, és azok között az én Istenemnek én körülöttem, majd emberi hütel felett való kegyelmes gondviselését dücsőiteni

57 *Ua.*

álmélkodva, mert bétölt én bennem nemcsak az, ami vagyon *I. Móz. 6:5. 8:21.*, hanem az is, ami van *2. Kor. 12:9.* és *I. Móz. 20.*-nak az utólján.[58]

Mivel a fenti sorokban Bethlen Miklós Augustinust emlegeti, joggal gondolhatjuk, hogy a *Vallomások* vonatkozó fejezeteire utal, amelyekben az egyházatya saját testiségéről beszél:

II. 2.	Tizenhat éves korában az érzéki szenvedély rabságába kerül
III. 1.	A hajszolt szerelem igézetében
IV. 2.	Ágyasa van
VI. 15.	Ágyasát elbocsátja, de ismét másikat vesz magához
X. 30.	Megvallja a testiséghez való viszonyát[59]

Ha azonban végiglapozzuk Szent Ágoston *Vallomásait*, korántsem találkozunk olyan mértékű részletező kedvvel, amely Bethlen Miklóst jellemzi. Jóllehet egy 19. századi római kiadó, Edoardo Perino azt tervezte, hogy a *Confessionest Szent Ágoston bűnei és orgiái* címmel dobja piacra,[60] illetve a közelmúltban egy amerikai klasszika-filológus közel hatszáz oldalon dúsította fel az egyházatya magánéletéről szóló tudásunkat olyan sötét fantáziákkal, mint például a manicheusok *magos kenyere*,[61] Bethlen Miklós sokkal messzebbre megy a kitárulkozásban.

A két vallomástevőben mindössze annyi a közös, hogy mindkettejüket tizenhat éves koruktól gyötri a testi vágy,[62] Bethlent a *pollutio non sola nocturna*[63] is. E témák mellett a magyar szerző az onánia és a sodomia kérdését is felveti, utóbbit talán szintén nem antik előzmények tudatos vagy tudattalan felidézése nélkül, hiszen Suetonius szabályosan tárgyalja a császárok életének ezt a részletét, leírva például, hogyan öröklődik a hatalom ezen aktuson keresztül (is) Iulius Caesarról Octavianus Augustusra.[64] Természetesen Bethlen

58 *Önéletírás, i. m.*, 616.

59 AURELIUS AUGUSTINUS, *Vallomások,* ford., jegyz. VÁROSI István, a szöveget az eredetivel egybevetette VIDRÁNYI Katalin, utószó REDL Károly, Bp., Gondolat, 1982.

60 *Enciclopedia degli aneddoti: settemila aneddoti storici di tutti i tempi e paesi,* III, a c. di FERNANDO Palazzi, Milano, Ceschina, [é. n.], 668–669, 9934. anekdota.

61 Robin LANE FOX, *Augustine: Conversions to Confessions*, Basic Books, 2015. Lásd a kötetről szóló recenziót Garry Willis tollából: http://www.nybooks.com/articles/2016/01/14/reading-augustines-mind/ (Letöltés: 2016. 05. 06.)

62 Lásd a *Vallomások* II. 2., imént idézett fejezetét.

63 *Önéletírás, i. m.*, 506.

64 Caesarnak Nikomédésszel, Bithynia királyával való viszonyáról lásd SUETONIUS, *Iulius* I, 49, 1–4; *i. m.*, 32. Augustus és Caesar viszonyáról lásd SUETONIUS, *Augustus* II, 68; *i. m.*, 89.

elítélőleg szól a sodomiáról, míg az onániát a nagyobb bűnök elkerülése érdekében végül is megbocsátható botlásnak tartja,[65] az élethosszig tartó szüzességet pedig egy bibliai hely kivételével nem az Istentől adott parancsnak véli.[66] A fiának adott tanács, hogy imával, absztinenciával, a jó emberek társaságával és munkával terelje el figyelmét a parázna gondolatoktól, jórészt évszázados toposzok átformálása, gondoljunk csak a „Bacchus és Venus együtt járnak" közhelyére, vagy a protestáns munkaerkölcs szerelem elleni felhasználására, melyet már a 16. században a Pataki Névtelen így fogalmazott meg:

> Hogyha eszed vagyon, egyik fegyvered az: hadd el az tunyaságot,
> Mindenkoron munkát találj őellene, kiben foglald magadat.[67]

Az *Önéletírás*ban jó száz lappal arrébb,[68] az ifjúságában Erdélyben és külföldön adódott, de teljességgel ki nem használt alkalmakról is beszámol Bethlen; összesen 6–7 kísértőt említ, akiktől megkímélte magát. Mindezen tapasztalatok hatására végül elhatározza, hogy megnősül, s azt az életrajz több pontján is említi, hogy két feleségén kívül más asszonyt nem ismert. A portréja megrajzolása során, még az önéletrajz elején félszegen, mégis szinte dicsekedve mondja magáról Bethlen: „A hálóházamról írnom nem illik, s nem is szükség, bizonyság tizenhét gyermek [...] A Venus énnálam nem bolond, buja és gyakor, hanem mértékletes, de buzgó, tenyésző és mindennapi volt, mely az által az Istentől adatott mértékletesség és erő által mai vénségemben is nem sokat fogyatkozott."[69]

Bethlen Miklós hivatkozik Petrarca példájának követésére is a bűnök megvallásában, de nála is sokkal töredelmesebben tárgyalja élete intim részleteit. A *Posteritati-levél*ben Petrarca ugyanis letagad számos részletet világlátott felnőtt korának tapasztalatairól és azok következményeiről. A már idős arquai mester[70] csak az alábbiakat tartotta fontosnak elmondani:

65 *Önéletírás, i. m.,* 507.
66 *Ua.*
67 *Eurialus és Lucretia históriája,* 1503–1504 skk. = *XVI. századbeli magyar költők művei, 1567–1577 (Valkai András, Görcsöni Ambrus, Majssai Benedek, Gergelyi Albert, Huszti Péter énekei, Eurialus és Lucretia históriája, Telamon históriája, Bogáti Fazakas Miklós folytatása Görcsöni Ambrus históriájához),* szerk. Varjas Béla, kiad. Horváth Iván, Lévay Edit, Orlovszky Géza, Stoll Béla, [Szentmártoni] Szabó Géza, Varjas Béla, Bp., Akadémiai, 1990, 461.
68 *Önéletírás, i. m.,* 616–620.
69 *Uo.,* 493–494.
70 A *Posteritati-levél* datálásáról lásd: *Modelling the Individual...*, *i. m.,* 14, 8. j.

> Ifjúságomban kemény szerelmű ember voltam, de csak egy és tisztességes személyt szerettem, s továbbra is szerettem volna azt, ha a már melegülni kezdett tüzet a keserves, de hasznos halál el nem oltotta volna. Akarnám jóllehet, ha azt mondhatnám, hogy teljességgel nem próbáltam volna a bujaságot, de ha azt mondom, hazudok. Ezt bátran elmondhatom, hogy engemet jóllehet időmnek, erőmnek hevessége vitt elragadva arra, mindazáltal az azzal való élést szívemben, elmémben mindenkor utáltam. Majdan pedig, közelgetvén a negyvenedik esztendőhöz, midőn még mind melegségem, mind erőm elég volt, nemcsak ezt az ocsmány cselekedetet, sőt ennek minden emlékezetét is úgy elvetettem magamtól, mintha soha asszonyembert se láttam volna. Amit elsőbb boldogságaim között említek, hálákat adván Istennek, aki engemet még egészséges és friss erőmben ettől az alávaló és énelőttem mindenkor utálatos szolgálattól megszabadított.[71]

Petrarca egyetlen tisztességes asszony iránti szerelmét úgy értelmezik, hogy az a Laurának nevezett hölgy iránti rajongásának a leírása, amelyhez az ihlető élményt az 1327 áprilisában az avignoni Sainte-Claire-templomban történt találkozás adta. A hagyomány szerint Laurát az 1348-as pestisjárvány ragadta el, így Petrarca rajongása iránta szublimált formában, a *Canzoniere* kötetkompozíciójában és annak rafinált metaforáiban élt tovább. Az ifjúi bujaság gyümölcseként pedig a már klerikus Petrarcának egy fia és egy lánya született egy vagy két ismeretlen nőtől.[72] Az ifjúságában kicsapongó Giovannit (1337–1363) 1347-ben törvényesítette a pápa, de a fiú korán elhunyt. Francescát (1343–1384) sosem ismerhette el a költő, ezért a lány csak férje neve alatt vált Petrarca végrendelete szerint örökösévé,[73] miután családjával együtt az idős költő utolsó éveinek támasza volt. Amint a fenti idézetben látjuk azonban, a gyermekekről Petrarca nem tesz említést, s ami azt illeti, mai tudásunk szerint a *Posteritati-levél*ből annak a ténynek a rögzítését is kihagyta, hogy ő valaha a klerikusi életformát választotta.[74] Érdekes, s talán toposzteremtő mozzanat Petrarcánál a negyvenedik életévben bekövetkező szándékos szakítása a szexualitással, amelyről azért jónak látja hangsúlyozni, hogy nem a férfierő elapadása miatt következett be. Nagyjából nyolcvan évvel később, a *Historia de duobus amantibus* ajánlásának szánt, Mariano Sozzinihez címzett levelében majd Eneas Silvius Piccolomini is

71 PETRARCHA, *i. m.*, 16.

72 *Világirodalom*, szerk. PÁL József, Bp., Akadémiai, 2005, 310–311.

73 *Petrarch – Critical Guide to the Complete Works*, eds. Victoria KIRKHAM, Armando MAGGI, Chicago, University of Chicago Press, 2012, 344.

74 Enenkel véleménye szerint azért, mert a klerikusi státust nem tartotta különösen fontosnak személyisége alakításában. *Modelling the Individual…*, *i. m.*, 37.

a negyven éves kort jelöli meg, mint amikortól egy férfinak már nem illő és nem is mindig sikeres a testiséggel bíbelődnie.[75]

Látjuk, az *Önéletírás* tanúsága szerint Bethlen Miklós még hatvanas éveiben járva sem küzdött termékenységi problémákkal, az önmegtartóztatást pedig részint egészségtelennek, részint nagyobb bűnök okának tartotta, s csak kényszerűségből, a feleségétől távol töltött fogságban kellett volna ebben a tekintetben Petrarcától tanulnia.

Tény azonban az, hogy Petrarca valószínűleg még többet is elhallgatott, mint a két gyermeke létezését. Pszichológiailag nagyon érdekes kontextusban, a híres Abélard és Héloïse latin levelei után, a ma Párizsban (BNF Lat. 2923) őrzött kódex 178v–179r levelein Petrarca nagyon apró betűkkel és számos *heu* felkiáltással tűzdelt személyes feljegyzései olvashatók.[76] Pierre de Nolhac megfejtése szerint az 1344–1348 közötti időből, tehát Petrarca negyventől negyvennegyedik éveiből származó dátumok ezek: rendszeres látogatásainak időpontjai valószínűleg Parma környékén, amelyek során a húsban vétkezett valakivel. Nolhac idézi Petrarcának fivéréhez, a szerzetes Gherardóhoz idézett levelét is 1348–50 körülről,[77] amelyben a költő a közeli években vívott lelki tusájáról vallott, amelyet a testi vágyak és a bűnből eredő halálfélelem okoztak benne.

A később kialakított önarckép Petrarca *Posteritati-level*ében tehát ebben a vonatkozásban sem felelt meg valóságnak; a negyven éves korától asztinens férfi képe inkább self-fashioning volt részéről, mint a tények rögzítése az utókor számára. A bűnökre való emlékezés, megvallásuk és a felettük való elmélkedés nem tartozott mindenkire, ilyen titkait Petrarca csak legintimebb tárgyaira, könyveire merte bízni. Nem véletlen, hogy Laura halálhírét is kedves Vergilius-kódexébe jegyezte fel,[78] azzal a szándékkal, hogy mindig szeme előtt legyen és emlékezzék rá.

75 „Rem petis haud convenientem etati mee, tue vero et adversam et repugnantem. Quid enim est, quod vel me iam pene quadragenarium scribere, vel te quinquagenarium de amore conveniat audire? […] Nec quicquam senectute est deformius, que Venerem affectat sine viribus. Invenies tamen aliquos amantes senes, amatum nullum." Enea Silvio Piccolomini, *Historia de duobus amantibus,* a cura di Donato Pirovano, Alessandria, Edizioni dell'Orso, 2001, 18.

76 Pierre de Nolhac, *Pétrarque et l'humanisme,* II, Paris, Libraire Honoré Champion, 1965, 287–289. A kódex jelzete hibásan szerepel Nolhac kiadásában!

77 *Uo.,* 292.

78 Milánó, Biblioteca Ambrosiana, S.P. Arm. 10, scat. 27, f1v. A szöveg kiadása: Francesco Petrarca, *Le postille del Virgilio Ambrosiano I,* a c. di Marco Baglio, Antonietta Nebuloni Testa, Marco Petoletti, pres. di Giuseppe Velli, Padova, Antenore, 2006 (Studi sul Petrarca, 33), 190–191.

Véleményem szerint tehát Bethlen Miklós külön-külön kap ihletést Szent Ágostontól és Petrarcától az *Önéletírás* egyes mozzanataiban, illetve annyiban kettejüktől egyszerre is, amennyiben a híres Mont Ventoux-i hegytetőn történtekkel Petrarca Ágoston „Tolle, lege!" kerti jelentét imitálta, saját filozófiai műveiben pedig az egyháztanítót. Viszont még annyira sem látom kimutathatónak, mint amennyire fentebb a *Posteritati-levél* és a *De remediis* kapcsán próbálkoztam a kapcsolat bizonyításával, hogy Bethlen ismerte vagy használta volna mintaként azt a művet, amelyben Augustinus és Francesco együtt jelennek meg, vagyis Petrarcának a *Secretum* című, magyarul *Kétségeim titkos küzdelme* címen lefordított morálfilozófiai írását.[79] Mivel Petrarca ebben a művében is emlékezik és önvizsgálatot tart, a dialóguban az Augustinus és Francesco nevek alatt megszólaltatva saját lelkének két kivetülését,[80] személyiségének két fontos részét, a moralistát és az írót állítva szembe egymással, találhatunk a műben olyan témákat, amelyekre majd a később keletkezett *Posteritati-levél*ben is kitér (és néhány közülük Bethlennél is megtalálható, bár nem feltétlen petrarcai ihletésből), utóbbiban azonban már többször egészen máshogy ítélve meg őket, mint ahogyan azokat az életpálya fordulatát bejelentő[81] *Secretum*ban bemutatta.

A *Kétségeim titkos küzdelme* lapjain Petrarca előbb felidézi Szent Ágoston megtérésének jelenetét, majd a dialógus egy későbbi részén ezt átjátszatja saját „Ágoston-élményébe", amelyet a Mont Ventoux csúcsán tapasztalt meg, vagyis a maga finom módján felfedi, hogy e gesztusban is Augustinust imitálja.[82] Augustinus és Francesco Platón, Cicero és Seneca nyomdokain haladva beszélgetnek az akarat, a különféle bűnök, illetve a hírnév és dicsőség problémáiról. Vagyis a Petrarca által ebben a műben képviselt morálfilozófia is sztoikus és platonista elemeket vegyít, és ugyanazoknak a mestereknek a nyo-

79 Francesco PETRARCA, *Kétségeim titkos küzdelme,* ford. LÁZÁR István Dávid, Szeged, Lazi, 2003.

80 SZÖRÉNYI László, *Az életmű „titka": Utószó Petrarca* Secretum*ához* = *Uo.,* 154.

81 *Uo.,* 155.

82 *Kétségeim…, i. m.,* 18. „Aug. Így tehát, miután már megvolt bennem az akarat, tüstént megvolt a képesség is, majd csodás és áldásos gyorsasággal egy másik Augustinusszá váltam. E történet fordulatait, ha nem tévedek, ismered Vallomásaimból. Fr. Jól ismerem; és nem is tudnék megfeledkezni arról az áldott fügefáról, amelynek árnyékában megtörtént ez a csoda." Vö. AUGUSTINUS, *Vallomások*, VIII. 12, 28. Illetve *Kétségeim…, i. m.,* 41. „Aug. Mit használ a sok tudás, ha annak ellenére, hogy ismeritek az ég és a föld járását, a tengerek nagyságát, a csillagok útját, a füvek és az ásványok hatását és a természet titkait, önmagatok számára mégis ismeretlenek maradtok?" Vö. AUGUSTINUS, *Vallomások,* X. 8, 15. A Mont Ventoux-n alkalmazott könyvjóslásról és a *Vallomások*ban talált idézetről Petrarca az *Epistolae familiares* IV, 1 levelében számol be Dionigi da San Sepolcro ágostonos szerzetesnek (1336).

mán halad, akiket fentebb a *De remediis* kapcsán említettünk, s akikre Petrarcától függetlenül Bethlen Miklós is hivatkozik. Már a *Secretum*ban felmerül Petrarca haragos természetének kérdése; a dialógusban Augustinus menti fel Francescót e bűn alól: „A haragról sem teszek említést, mert bár gyakran hirtelen haragra gyúlsz, jobb természeted hatására rögtön kiengesztelődsz, és lecsillapítod felindultságodat emlékezve Horatius tanácsára [...]." Amint fentebb láttuk, a *Posteritati-levél*ben majd Petrarca mondja saját magáról, hogy hirtelen haragja mellett a hamar békülésre is képes volt.[83]

Szintén már a párbeszédes műben megkérdezi Augustinus Francescót a benne munkáló testi vágyakról: „Aug. mennyire erősen lobognak benned a bujaság lángjai? Fr. Ezek bizony oly hevesek, hogy nagyon fájlalom, amiért nem születtem érzéketlennek. Szeretnék inkább mozdíthatatlan kőszikla lenni, mint hogy testemnek ezek az igényei felzaklassanak."[84] Ez után Augustinus oldalakon keresztül, és még a következő nap beszélgetése során is dorgálja a Laura iránti szerelme miatt a költőt, többek között egy ágostoni önidézettel is érvelve, hogy „Rút az, ha valaki később tér vissza a fiatalokhoz illő dolgokra".[85] E mondatban talán annak a koncepciónak a korai változatát ismerhetjük fel, amelyet az idős szerző *Posteritati-level*ében a „negyven éves kor, mint a testi szerelem elhagyásának ideje" már mint önmagáról szóló állítást fogalmaz meg, s amely, mint felvetettem, toposszá válik a későbbi humanistáknál.

A Laura-szerelem kapcsán Augustinus a költői babér, vagyis a dicsőségvágy vádját is Francesco fejére olvassa:[86] „Ezért szeretted meg annyira a császári vagy költői babért, mert kedvesedet is így hívják. Azóta szinte egyetlen egy olyan versed sem volt, amelyben ne tettél volna említést a babérról. [...] Végül pedig, mivel lehetetlen volt az, hogy az uralkodói babért elérd, így tehát költői babérokra vágytál ugyanolyan hevesen, mint ahogyan úrnődet szeretted meg." A költő beismeri, hogy hírnévre vágyik,[87] s éppen e műve végén jelenti be, hogy nem tér ki a még rá váró feladatok elől, vagyis elhatározza, hogy komolyan hozzálát a levelei, valamint a *Canzoniere* elrendezéséhez. Az idős Petrarca azonban, jóllehet nem hallgatja el költővé koronázását élete leírásában, már sokkal inkább a morálfilozófus, mint csupán a költő képét szeretné megfesteni magáról, saját szellemi fejlődését hangsúlyozva ezzel, így a költészetről már csak mint a szövegek megszépítésére használt eszközről

83 Petrarcha, *i. m.*, 15.
84 *Kétségeim...*, *i. m.*, 62.
85 *Uo.*, 64.
86 *Uo.*, 106.
87 *Uo.*, 131.

ír:[88] „Egyenes, mintsem felettébb éles elmém volt, minden jó és hasznos tudományra alkalmatos, de fővebbképpen az erkölcsök körül bölcselkedő tudományra és a poézisra igen hajlandó voltam. Melyeket aztán, mikor idő múlva beléhaladtam, a Szent Írásokban gyönyörködvén, melyekben elrejtett édességeket érzettem, amelyet azelőtt megvetettem vala, a poézisbéli tudományt nem egyébre, hanem csak ékességre tartván meg."[89] Csehy Zoltán véleménye szerint valójában inkább úgy interpretálható Petrarcának a költészet *versus* morálfilozófia dilemmája, ahogyan a *Bucolicum carmen Parthenias* című első eklogájában Monoculus rámutat Silviusnak arra, hogy a költők között Dávid az első, vagyis az antik hagyományt lehet és kell a Biblia felől értelmezni.[90] Hasonló véleményen van, és a *De remediis* szövegéből, valamint Petrarca *Familiares* leveleinek egyikéből további érveket is felhoz Michele Feo.[91]

Összevethetjük még egymással a *Kétségeim titkos küzdelmé*ben Petrarca által adott meghatározást a hírnévről,[92] a hírnek azzal a definíciójával, amelyet Bethlennél olvashatunk az *Elöljáró beszéd*ben. A dialógusban Augustinus és Francesco megegyeznek abban, hogy a hírnév nem más, mint a tömeg által elterjesztett szóbeszéd, amelyre azonban a sokak ítéletének megbízhatatlansága miatt nem szabadna adni: „Aug. Tudd meg tehát, hogy a hírnév semmi más, mint szóbeszéd, ami elterjed valakiről, és sokak száján terjed tovább. Fr. Dicsérem, akár meghatározást, akár leírást akartál adni. Aug. A dicsőség tehát egyetlen lehelet és szélfuvallat, és – amit nehezebben viselsz el – soksok ember lehelete."[93] Bethlen Miklós pedig így magyarázza, mi a hírnév: „A hír közönségesen nem egyéb, hanem két embernek egymással más harmadik embernek, vagy állatnak, dolognak állapotjáról, minéműségéről vagy cselekedeteiről való beszéde, írása, vagy akármi formában való közlése. És ez a hír definitiója, minthogy felette széles, minden hírre rá illik."[94] Őt is foglalkoztatja a kérdés, hogy mi történik, mikor a hír terjedni kezd, és a sokaság ajkán megváltozik: „De mikor osztán azon túl mégyen a nyelv, amint Jakab

88 *Modelling the Individual…*, *i. m.*, 32.

89 PETRARCHA, *i. m.*, 16.

90 CSEHY Zoltán, *Utószó: Orpheusz lantja, Dávid hárfája* = Francesco PETRARCA, *Orpheusz lantja, Dávid hárfája*, vál., ford., utószó CSEHY Zoltán, előszó SZÖRÉNYI László, Pozsony, Kalligram, 2004, 162–164.

91 Michele FEO, *Petrarca, Francesco* = *Enciclopedia Virgiliana IV*, Roma, Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 1988, 70.

92 A hírnév témája még Petrarca *De ignorantia* c. művének is, de annak ismeretét sem feltételezhetjük Bethlen Miklósról.

93 *Kétségeim…*, *i. m.*, 131–132.

94 *Önéletírás*, *i. m.*, 410.

apostol szépen leírja *capite 3.* bezzeg már akkor kezd szenvedni, megillettetni az, akiről a szó vagyon, mint a szólók őróla jól avagy rosszul szólanak, és ő azáltal az ő Istentől adatott állapotjában vagy segíttetik, vagy akadályoztatik. És így innét jöttek már a világba bé ezek a szók és az embereknek morális vagy civilis qualitasi [...]."[95] Ahogyan azonban Simon József nemrég megjelent tanulmánya a fenti idézeteket körbejárva vizsgálja Bethlen hírnév-definícióját, abból hihető, hogy itt sem a petrarcai kapcsolatot kell keresnünk az erdélyi gróf gondolkodásában, hanem egykori tanárának, Pufendorfnak a filozófiáját.[96]

Azok a témák tehát, amelyek egyáltalán közösnek bizonyulnak a Szent Ágoston és Petrarca alakját együtt szerepeltető *Secretum*ban és Bethlen Miklós *Önéletírás*ában, nem hozhatók egymással közvetlen kapcsolatba, hanem csak közös szellemi gyökereiket mutatják meg számunkra.

A fenti vizsgálódások tehát abba az irányba mutatnak, hogy ha komolyan vehető Bethlen Miklós állítása, miszerint önéletrajza megírásában mások mellett Francesco Petrarca munkássága is megihlette, akkor még leginkább az itáliai humanista *Epistola Posteritati* című levele az, amelyet az erdélyi gróf felidézett emlékeiben, miközben saját arcképét öntötte szavakba. Ahogy azonban különbözik egymástól Petrarca szándéka, hogy magáról az elvárásoknak megfelelő szerény, de litterátus létére mégis nagy hírre vergődő ember képét kialakítsa, és Bethlen Miklósé, aki az erdélyi nagypolitikában forgolódó *homo politicus*ként visszatekintve részben magyarázatot ad, részben önigazolást keres tetteire, úgy különbözik egymástól a két személyiség portréja is. Petrarca fehér-piros arcú filosz, míg Bethlen napbarnított lovas; az olasz elítéli és tagadja a testi szerelmet, a magyar gróf nagyobb bűnök eltávoztatójának tartja, és élethosszig gyakorolja; mivel mindketten az átlagnál hosszabb ideig élnek, szemüvegre szorulnak; mindkettő haragos természetű, de ugyanazoktól a mesterektől tanul önmérsékletet. Végső soron mindketten a közös európai kultúra antik és keresztény tanítóit olvassák, így amikor Bethlen Miklós Cicerót és Senecát emlegeti, rajtuk keresztül felidézi, ahogyan e szerzőket évszázadokon át az egyházatyák nyomában járva magyarázták és értelmezték, s tulajdonképpen, amikor Bethlen Miklós önéletíróként Szent Ágostont idézi fel, már önkéntelenül Francesco Petrarcára is emlékezik.

95 *Ua.*
96 Simon, *i. m.*

Petrőczi Éva

Bethlen Miklós, a puritán apa és nagyapa

Arra, hogy ez a téma legalább vázlatosan feldolgozható legyen, két korábban megjelent, egy személyét éppen csak érintő, illetve egy teljesen Bethlen Miklós-központú publikáció ösztönzött, amelyek nagyon különbözőképpen jellemzik őt a *pater familias* szerepkörében. Az első Péter Katalin *A gyermek első tíz esztendeje* című, több szempontból kiváló összefoglalást kínáló tanulmánya, pontosabban annak néhány sora: „A gyermek utáni vágynak sok oka lehetett. A legracionálisabb közöttük talán az örökség és a család jövőjének biztosítása volt. Ez kézenfekvő, mintegy természetes igény. A legirracionálisabbat pedig Bethlen Miklós írta le. Ő a sok gyermeket a férfierő bizonyítékának tekintette."[1]

Való igaz, hogy Bethlen Miklós *Önéletírás*ából nem hiányzik a testi, s különösen a férfierejével való kérkedés. Ennél a súlytalan dicsekvésnél azonban sokkal jellemzőbb és pontosabb képet ad Bethlen apai-nagyapai érzelmeiről *Imádságos könyvé*nek talán legszebb darabja, a *Rabságomban böjt és vasárnapi imádságom magam személyem és hozzátartozóimért,* amelyben már híre-pora sincs a kérkedésnek. Annál több ellenben a hitelesen puritán *elfogadás* és a könyörgés:

> Én Istenem, mint vágád ki az én elsőszülöttemet életének közepében [...], de tiéd a dicsőség, elhiszem, így jó néki, nékem is, csak én Istenem, tartsd meg

1 Péter Katalin, *A gyermek első tíz esztendeje = Gyermek a kora újkori Magyarországon: „adott Isten hozzánk való szeretetéből egy kis fraucimmerecskét nekünk",* szerk. Péter Katalin, Bp., MTA Történettudományi Intézet, 1996 (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 19), 22.

és tedd boldogabbakká a maradékit [az unokákat!] magánál. Józsefet, az egy szikrát [életben maradt fiú-utódot!] hagyd meg már nékem és az anyjának, eltörölhetetlen keserűségünkre ne vágd ki, tégyed inkább olyanná az én házamban, mint Jákobnak Józsefet, te magad tanítsd, mert én, látod, nem taníthatom, bár csak seprűt adj a kezébe a te házad pitvarinak seprésére.[2]

A másik, ugyancsak további gondolkodásra késztető, adatokban és érzelmekben egyaránt gazdag dolgozatot, nem csupán filológiai pontossággal és tudományos igénnyel, de ugyanakkor az időbeli távolságot legyőzni képes empátiával, Bethlen Miklós életművének és személyiségének avatott kutatója, Jankovics József írta. A közelmúltban publikált Bethlen-tanulmányának témája – sommásan – a Bethlen, a Vay és a Dujardin családi háló, középpontban a Mihály fia árvái, István (Istók), Borbála és Ilona jobb sorsáért vívott, ádáz küzdelemmel. Mitől is féltette a nagyapa idősebbik fia három félárva gyermekét? Főként és elsősorban az erőszakos katolizálástól, protestáns gyökereik elvesztésétől, Istókot a megfelelő képzés hiányától, de természetesen attól is, hogy anyjuk, Vay Erzsébet és új férje, Dujardin II. Ferenc házasságának sakktábláján csak örök „parasztok", mellőzöttek lehetnek.[3]

Bethlen egyébként drámai, sőt, biblikusan költői hangvételű levélben könyörgött ugyanezért a három árváért, amikor vejének, Teleki Sándornak így írt Bécsből 1713. január 28-án:

Édes Fiam Uram! Az mint ertem az én boldogtalan menyem meg kezdett terni. Istok es Borbara Onokaimat a kgd, kezenel hagyta [...], de a Felesegem azt irja, hogy kgdtől kerte őket, de kgd nem adta [...]. Azert edes Fiam Uram en kgdt szeretettel kerem [...], azokat az szegeny Arvakot, mint tűzből ki kapot Űszögeket, ismet viszsza a tűzbe ne vesse, es annak az Aszszonynak, ha szazszorkerneis, vissza ne adgya.[4]

2 BETHLEN Miklós *Önéletírása,* kiad., jegyz. V. WINDISCH Éva, bev. TOLNAI Gábor, Bp., 1955 (Magyar Századok), II, 187. Továbbiakban: BMÖ.

3 JANKOVICS József, *Bethlenek, Vayok, Dujardinok – Vay Erzsébet életének tükrében = Kuruc(kodó) irodalom: Tanulmányok a kuruc kor irodalmáról és az irodalmi kurucokról,* szerk. MERCS István, Nyíregyháza, 2013 (Modus Hodiernus, 6), 87–196.

4 BETHLEN Miklós *Levelei,* kiad., bev., jegyz. JANKOVICS József, a latin nyelvű részeket ford., idegen szavak jegyzéke KULCSÁR Péter, magyar nyelvi jegyz., szójegyzékek NÉNYEI Gáborné, Bp., 1987 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 6), II, 1079. Továbbiakban: BML.

Közelítve ezek után a Bethlen-kutatók újabb generációjához: Tóth Zsombor 2007-ben megjelent könyve harmadik, *A puritán kegyesség/teológia és retorika jelenléte Bethlen Miklós emlékiratában* című fejezetében imponáló és impozáns pontossággal fejtette ki Perkins, Amesius, Baxter, illetve az ő könyveiket fordító-kompiláló-továbbgondoló magyar puritán szerzők, (Keresztúri Bíró, Apáczai Csere, Pápai Páriz) közvetlen vagy közvetett hatását Bethlen személyes kegyességére, középpontban a már említett *Imádságoskönyvvel.*[5]

Ezt a részletes áttekintést legfeljebb apró adalékokkal, további példákkal lehetne kiegészíteni, így ehelyett a továbbiakban, néhány Bethlen Miklós idézettel párhuzamosan, két világhírű, Bethlen-kortárs angolszász szerző, Daniel Defoe és Cotton Mather műveiből vett idézetekkel igyekszem megerősíteni az erdélyi főúr apa-nagyapai megnyilvánulásainak puritán vonásait. Továbbá, időről időre jelezni, melyek azok a szövegrészek, epizódok, amelyekben ő olykor felülhaladta két világhírű generációs- és szerzőtársa stílusának erejét, érvelésének mélységét.

Ezt megelőzően azonban feltétlenül idéznünk kell Elizabeth W. Brass *Autobiographical Acts* című könyvének Bunyan-fejezetéből az alábbiakat: „A tipikus 17. századi önéletírás, Paul Delaney szerint, nem szélesebb körű terjesztésre íródott; elsősorban a szerző lelkének javára vetették papírra, vagy szűkebb körű családi, baráti, gyülekezeti kör számára."[6] Ide kívánkozik még Jerome Bruner *Life as Narrative* című tanulmányának egyik, témánkat érintő kulcsmondata is: „A reformáció minden kétséget kizáróan új lendületet adott az írásos önfeltárás [self-revelation!] műfajának."[7]

Bethlen Miklós írásainak esetében a Brass-féle megállapítások sorában nagyon hangsúlyosan oda kell figyelnünk „a szerző lelkének javára" kitételre, hiszen a két generációt, gyermekeket és unokákat egyaránt szem előtt tartó gondoskodás, gyakran keresztyén szellemiségű „táv-nevelés" mellett életének leírása a rabság éveiben *önmaga számára* az ép ésszel túlélés eszköze volt.

Tekintsük át ezek után hősünk családatyai ego-dokumentumainak néhány fontos részletét. Az nyilvánvaló, hogy Bethlen szülői magán-módszertanának első számú alakítója ifjú éveinek tutora, Keresztúri Bíró Pál volt, akiről így emlékezett meg: „Megtért ember lévén, mint atya gyermekével, úgy bánt tanítványival [...]. Szerette tanítványát, az is őtet, játékra annyi üdőt adott,

5 Tóth Zsombor, *A koronatanú: Bethlen Miklós,* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007 (Csokonai Universitas Könyvtár), 53–98.

6 Elizabeth W. Brass, *Autobiographical Acts: The Changing Situation of Literary Acts,* Baltimore–London, The Johns Hopkins University Press, 1976, 33.

7 Jerome Bruner, *Life as Narrative,* Social Research, 71(2004), 691–711.

hogy meguntuk, asztalnál és minden conversatiókban, a nagy szabadságot."[8] Egykori nevelőjének játékközpontú módszere köszön vissza abból a levélből, amelyet bécsi fogsága idején írt 1709. július 28-án leányának, Teleki Sándorné Bethlen Júliának: „Isten aldgyon Edes Leanyom etc. Vettem a minap leveledet [...]. Vettem a kis Mitzus leveletis irattya hogy tanul, idejenn fogtatok rea, de nem kell leg kisebbetis erőltetni, hanem tsak játékkal. Marvany Golyobisra kell az ABC(t) tzedulacskakra ragasztani s-velle ugy jadzani."[9] Ebben az idézetben nem csak Keresztúri Bíró játékbarát magatartása tér vissza, hanem Comenius elveivel és gyakorlatával is találkozhatunk, a Sárospatakon íródott *Lucidárium* egyik alapelvével, azzal, hogy az olvasás tanítását képekkel, az alphabetum vivum módszerével lehet megkönnyíteni."[10]

Keresztúri Bíró mellett Apáczai Csere János az a keresztyén, a Rákócziak (legalábbis, az ifjabbik György!) által zsinat-presbiteri elveiért megvádolt pedagógus, akinek nyomdokait követve az *Önéletírás* tizenegyedik részében Bethlen valóságos parainesist írt gyermekei, elsősorban József fia, de leányai számára is:

> Nem evangélikus [értelme szerint: evangéliumi!] ember szájába való pedig ama bibliaolvasást tiltó vallásnak a szava: nem gyermek, nem leány, vagy asszony-ember kezébe való a Biblia; mert mond Mózes sok helyeken, és Pál apostol Timotheust arról dicséri és inti, hogy anyja, nagyanyja az igaz hütben volt (az pedig tudomány nélkül lehetetlen), és hogy ő is gyermekségétől fogva tanulta a Szentírást. Filep apostolnak [evangelistának] négy prófétáló leányát olvassuk, melyen nem jövendő mondást, hanem Istent tudósan dicsérőt kell érteni.
>
> Tanuljátok szeretni a könyvolvasást, ó, főrenden való ifjúság, ha vagy a Scholáktól elvett valami gonosz üdő, amint engemet, vagy ha rendesen hagyjátok is el a scholát, olvasás által tartsátok meg, amit tanultatok [...]. Hála Istennek, hogy én az olvasást szerettem, és az ördög azt el nem vehette; bizony, ha az nem lett volna isten után ebben a szörnyü hosszas inségemben, vagy guta,

8 BMÖ, II, 144.

9 BML, II, 1019. Bethlen Miklós és Júlia leánya, továbbá veje, Teleki Sándor és gyermekeik kapcsolatáról részletesebben: PETRŐCZI Éva, *Biblicitás és kora újkori erdélyi valóság Pápai Páriz Ferenc lakodalmi színdarabjában* = P. É., *Holt költők társaságában,* Sárospatak, Hernád, 2014 (Nemzet, Egyház, Művelődés, 9), 79–95.

10 Ennek bővebb kifejtése: MÉSZÁROS István, *On the History of the Sárospatak School in the 15th–16th Centuries and on Comenius' „Schola Trivialis" there* = *Comenius and Hungary,* ed. by Éva FÖLDES and István MÉSZÁROS, Bp., Akadémiai, 1973, 111–132.

bolondulás, vagy még rosszabb is ért volna. Édes fiam, József, bárcsak tenéked használna ez írásom.[11]

A fenti részletet olvasva érdemes idéznünk Pukánszky Béla *Bevezetés a gyermekkor történetébe* című tanulmányának azt a gondolatát, hogy a 17. század felnőttei – elsősorban a keresztyének – gyermekeik lelkét-intellektusát azért igyekeztek erőteljesen művelni, alakítani, mert *önmaguk* elmulasztott jobbulását (megszentelését!) csak ilyen úton tartották elérhetőnek:

> Mivel még él a hiedelem, hogy a gyermek lelke a szülők kivetített bűnös tudattartalmainak „lerakodóhelye", a szülők egyre nagyobb gondot kezdenek fordítani gyerekeik nevelésére, testük és lelkük alakítására. Úgy tekintettek a gyerek testére és lelkére, mint alakítható [és alakítandó] viaszkönyvre. A 14. századtól kezdve egyre gyakrabban jelennek meg gyerekek nevelésében, vezetésében tanácsokkal szolgáló, útmutató könyvek.[12]

Ezeknek az útmutató könyveknek a sorában fontos helyet foglal el a (későbbi) világhírű regényíró, Daniel Defoe *Family Instructor* című műve, amelyet azért vetett papírra, mert – mint Samuel Wright ajánlásában olvashatjuk – „A családi vallásos élet hanyatlása nagyon szemmel látható, s mégis ritkán képezi panasz tárgyát."[13]

Defoe könyve – első komoly sikerű publikációja – természetesen alaposan különbözik Bethlen *Önéletírásától:* hosszas léleknemesítő dialógusok sorából áll, amelyek, még a lelkes lelkész-előszóíró szerint is, „Olykor hosszabbak – véleményem szerint – mint a műfaj megkívánná."[14] Alapvető különbség továbbá az is, hogy a *Robinson Crusoe* későbbi szerzőjének szövegei sokkal lágyabbak, érzelmesebbek, szépirodalmibb jellegűek, mint Bethlenéi, s a kis tanításokat minden esetben *a megdorgált gyermek könnyei* rekesztik be. Mi a közös tehát mégis a hétgyerekes Daniel Defoe és a mi Bethlen Miklósunk puritán apaságában? Elsősorban a művek keletkezésének körülményei kínálnak kézenfekvő párhuzamokat. Bethlenhez hasonlóan maga Defoe is többször

11 BMÖ, II, 166–167.

12 Pukánszky Béla, *Bevezetés a gyermekkor történetébe* – www.pukanszky.hu/gyertort.pdf (2016. 06. 29.)

13 Daniel Defoe, *Family Instructor in Three Parts,* With a Recommendatory Letter by Rev. Mr. S. Wright, London, by Eman. Matthews, at the Bible in Pater-noster-Row, and Jo. Button in Newcastle upon Tine, 1715, A2r.

14 Defoe, *i. m.*, A3r.

volt politikai fogoly, először 1703-ban, majd 1713-ban, *Review* című, nagyon szókimondó, III. Vilmost támogató lapja miatt. Ekkor, második bebörtönzése idején, kezdett bele a *The Family Instructor* írásába, s az 1715-ben megjelent könyv számít első komoly sikerének. Megírását a puritán eszmék követése is ösztönözte. Gyertyaöntő-mészáros apja a zsinat-presbiteri rendszer híve volt, s fia eredetileg, a család tönkremenése előtt, lelkésznek készült.

Bethlen Miklós és Daniel Defoe írásai tehát a puritán családi értékeket főúri, illetve polgári regiszterben képviselték, szólaltatták meg. Bethlen *Önéletírás*ában többször is visszatér egy, Kun Ilonával kötött első házasságát megkeserítő, 1673. júliusi eseményre, amikor két kislányukat, Zsófit és Marist fél nap különbséggel veszítették el:

> mikor lett pedig nagy örömünkre (Mihály fiuk születése), de az mindjárt ismét nagy keserűségünkre változék, mert a fiú még alig hat heti vala, a két leányka egyik három esztendősnél, a másik kettőnél nagyobb, szép, nyelves, futkosó korukban tizenkét óra alatt egymás után meghalának in anno 1673. júliusnak a végén, Zsófi pénteken estefelé, Maris szombaton reggel. Zsófika vérben megbetegedvén [nem vérmérgezést jelentett ez, hanem valamilyen fertőző betegséget!], hozaték medicust, Kolosvári Tolnai János, másképpen theologiae doctort és professort, aki híres medicus is volt. Ez amint Zsófit orvosolja, s Maris ott futkos, játszik, táncot jár, mondja a doktor: szép gyermek, de sok geleszta van benne, ihol adok egy kenőcsöt, csak kívül kenjék meg a köldökét véle, elvész a geleszta. Megkenék, csakhamar számos apró gelesztát emészte, de osztán olyan szörnyen purgálódék a gyermek, soha bizony meg nem állíthatta; a kenés után ötödnapra, nénje után tizenkét órával meghala, együtt nyújtóztatták, temették. Faolajba tört földi tök, colocynthis bimbó volt ez a kenő; búsult, szégyenlette, de ez csak meglőn. Tanuld megfogadni a Krisztus szavát: Az egészségesnek orvos nem kell.[15]

15 BMÖ, II, 240. – A kis Bethlen-lányok orvosáról, Kolozsvári Tolnai Jánosról keveset tudunk; voltaképpen csak annyit, hogy Oderafrankfurtban és Groeningenben járt egyetemre: HEREPEI János, *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez,* II, Bp.–Szeged, 1966, 626. Egy másik kézikönyv is – SZABÓ Miklós–TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1571–1700,* Szeged, 1992 (Fontes Rerum Scholasticarum, 4), 1305. – ugyanezeket az alap-információkat ismételgeti Tolnairól, javarészt Bethlen Miklós nyomán.

Ha pedig bárki abba a tévhitbe esne, hogy Bethlen ezzel a lakonikus, „Isten adta, Isten elvette"-stílusú fordulattal elintézte magában ezt a kettős tragédiát, alaposan téved. Önéletírásának ugyancsak hatodik részében, tehát néhány oldallal később, az 1673-as esztendő summázásában ugyanis még egyszer fájdalommal utal a nyáron történtekre: „Visszamenék a gyűlésbe, s hát szinte akkor került reám a voks; vége lőn osztán a (radnóti) zsinatnak, és én is hazamenék örömmel örömre [a kis Mihály születésére!]; de hamar mint megkeseredék, odafel megírtam. Gyermekim halála, házam égése [...]"[16]

Az 1680-as évben hasonló csapás érte Bethlen Miklóst, második fia, az újszülött Miklós halála. Érdekes és jellemző, ugyanakkor nagyon szokatlan (ezt sok korabeli apai gyász-dokumentum ismeretében mondhatjuk!), hogy Bethlen a nem igazán kompetenciájába tartozó orvosi vonatkozásokon túl minden ilyen gyászesetnél önvizsgálatot tart, és önmaga bírálatát is a gyászmunka részévé teszi. A kis Miklós halálakor például tulajdon nagyravágyását, hiúságát kárhoztatja a fényes keresztelő tervével és hiábavalóságával kapcsolatban:

> Jövék osztán Szent-Miklósra és az én második fiamnak Miklós nevet intézvén, nagy keresztelőt akarék csinálni, híván komáknak a többi felett Telekit (akárván ezzel is obligálni), Rhédeit, Topheus püspököt, de az olyan nagyrendű emberek sok dolgok miatt nehezen érkezhetvén, messzecske rendelé Teleki a keresztelés napját, s ígérkezék ő is, a többi is, de más tanács volt az égben. Éppen azon a vasárnapon temetők el Szent-Miklóson, amelyre a kereszteltetése rendeltetett vala. Én is felfogadám ekkor, hogy soha gyermekem keresztelését nyolcadnapnál tovább nem halasztom és nagy keresztelőt nem csinálok.[17]

Nagyon hasonló esettel, egy kereszteletlenül távozott újszülött halálával találkozhatunk Új-Anglia talán legismertebb prédikátorának, a négyszáz könyvet és sok gyermeket „termő" Cotton Mathernek Bethlen *Önéletírás*ánál is terjedelmesebb *Naplój*ában. 1693 márciusában ő arról adott hírt, hogy egyik kisfia, fejlődési rendellenesség (mint a boncolás kiderítette) következtében, bélcsavarodásban halt meg:

> Minden módszert kipróbáltunk, ami ilyen esetekben szokásos; de bármit is tettünk, a gyermeket nem tudtuk megmenteni a haláltól. Erejét veszítve agonizált, míg szombaton este 10 óra tájban megkereszteletlenül elhunyt. Isten-

16 BMÖ, II, 263.
17 BMÖ, II, 307.

nek ez a döntése keményen megpróbált bennünket, ugyanakkor képessé tett arra, hogy mindezt az ő szent akaratában való, váratlan megnyugvással vegyük tudomásul.[18]

Egy másik, valamivel későbbi, a Bethlen család életének eseményeivel ismét analóg Cotton Mather-bejegyzés fél évvel később, 1693 októberében íródott. A téma, Mary nevű kislányának betegsége és halála, részben azonos tünetek leírásával, de Bethlen rövid lezáró mondataihoz képest egy könyörtelen kegyességű és csaknem kórosan bőbeszédű puritán lelkész családapa jellegzetes orációjával megfejelve a történetet. S – ebből fakadóan – jóval erőteljesebb ön-lélekgondozási szándékkal, mint az erdélyi református államférfi és főrend írásainak esetében:

Úgy tetszett Istennek, hogy október 3-án Mary leányom súlyosan megbetegedett, láz, hányás és giliszták kínozták. Én, valami furcsa lelkiállapotban, nem engedtem a sürgető késztetésnek, hogy imádkozzam a beteg gyermek életéért; de végül, október 5-én este lelkem csodálatos módon meglágyult az imádságban [...]. Nem a gyermek életéért könyörögtem, hanem Isten kegyelmébe ajánlottam őt, a Jézus Krisztusban; elragadtatott bizonyossággal érezvén az irántam és enyéim iránt megnyilvánuló isteni szeretetet, amely akár további gyermekeim haláláért is kárpótolna, amennyiben Isten elszólítaná őket [...]. Reggel hat óra tájban [...], egy hónappal második születésnapja előtt, meghalt. A következő napon, Bostonban, tiszteletreméltó gyásznép részvételével, eltemették. A sírkőre ezt írattam: „Eltávozott, de nem veszett el."[19]

A fenti két Mather-idézet nyomán eszünkbe juthat Robert Middlekauff nevezetes családmonográfiájának[20] egy, témánk szempontjából fontos részlete: „Cotton Mather egyszer kijelentette, hogy »A hasznosság fajtái között van egy erényes epikureizmus. Egyetlen epikureus sem lubickolt úgy a gyönyörűségekben, mint az az ember, aki jártában-keltében mindenütt hasznos.«"[21] A fenti idézet pontosan ezt a szemléletet illusztrálja: Cotton Mather – bár mélyen gyászolta a kis Maryt – még az ő elvesztéséből is lelki hasznot igyekezett

18 *Diary of* Cotton MATHER *(1611–1708)*, Boston, Massachusetts Historical Socitey, 1911, 163.

19 MATHER, *i. m.*, 173–174.

20 Robert MIDDLEKAUFF, *The Mathers, three Generations of Puritan Intellectuals 1596–1728*, London–Oxford–New York, Oxford University Press, 1971.

21 *Uo.*, 191.

kovácsolni, jó utilitárius puritán módjára. Eszünkbe juthat erről David Cressy *Születés, házasság és halál* című munkája, amely a könyv címében szereplő élet-ciklusokhoz tartozó rituálékat, vallási szokásokat tekinti át a Tudor- és Stuart-kori Angliában.[22] E könyv *A halál eljön mindenkiért* című fejezetében ezt olvashatjuk:

> Egy gyermek vagy egy szeretett társ elvesztésének fájdalma enyhült a mennybéli újra találkozás kilátásával [...], amikor ő [Ralph Josselin prédikátor] két évvel később eltemette leánykáját, Maryt [1650-ben], Josselin emlékeztette magát, hogy a gyermek lelke, amely Jézusnál van, ott pihen, a feltámadásig.[23]

Visszatérve Bethlen Miklós–Cotton Mather párhuzamunkra: Bethlen, aki Angliában főként magyarok társaságában forgott, viszonylag rövid időt töltött ott, nem ismerte az ország nyelvét, következésképpen egyetlen kegyes angolszász szerző közvetlen megnyilvánulásai sem jutottak el hozzá, később, apa és nagyapa korában sem. A puritanizmus eszméit – ez nyilvánvaló – Angliát járt, angol életvezetési könyveket kompiláló magyar szerzők juttatták el hozzá. Mégis, a közvetettnek mondható források és a belőlük szerzett élmények ellenére, több mint meghökkentő, hogy Cotton Mather, aki egy puritánus „teológus-klán" sarja volt, arra az önmagának feltett kérdésre, miért szereti olyan mélységesen a fiát, s vajon nincs-e ebben a szeretetben önzés, nyíltan kijelentette, ahogyan Middlekauff is nyomatékkal idézi: „Gyermekeimben önmagamat látom viszont." [24]

Robert Middlekauff többször említett monográfiájának ez a részlete voltaképpen választ ad a jelen dolgozat megírására késztető egyik gondolatra, Péter Katalin kritikai megjegyzésére, amelyben – kimondatlanul bár – Bethlen „hímsovén" magatartására került a fő hangsúly. A kaliforniai kutató Bethlenről természetesen mit sem tudott, hiszen Bernard Adams kiváló, őt a nagyvilágnak bemutató fordítása évtizedekkel később látott napvilágot, mint a Middlekauff-mű.[25] Idézzük mégis az ő szavait, amelyek akár Bethlent is rehabilitálhatják:

22 David Cressy, *Birth, Marriage and Death: Ritual, Religion and the Life-Cycle in Tudor and Stuart England,* OUP, 1997.

23 *Uo.*, 388.

24 Middlekauff, *i. m.*, 202.

25 *The Autobiography of Miklós Bethlen,* transl. by Bernard Adams, London–New York–Bahrain, Kegan Paul, 2004.

> Mather felismerte saját érzékiségét és (férfiúi) büszkeségét, de az, hogy tudatában volt szexuális késztetéseinek (gerjedelmeinek), nem csökkentette a kimondásuk nyomán ébredt bűntudatot [...]. Egy bizonyos, a puritán teológusok már jóval Cotton Mather születése előtt [...] figyelemre méltó őszinteséget tanúsítottak a test [szó szerint: a hús!] kívánságaival kapcsolatban [...]. [Ugyanakkor] felismerték, hogy a szex alááshatja a spiritualitást.[26]

Ezek a szavak segíthetik a Bethlen-művekben előforduló szexuális vonatkozások értelmezését, s az azoktól el nem választható, akár „világias" kérkedésnek vélhető „termékenységi büszkeség" kellő értelmezését. Amely, mint láthatjuk, nem egyedül a magyar puritán férfiakra jellemző magatartásforma volt.

Amiben viszont Cotton Mather és Bethlen Miklós apai (később: nagyapai!) attitűdjei egyáltalán nem hasonlítanak, az a gyermeksiratás köré szőtt bibliai apparátus terjedelme és mélysége. 1711. szeptember 27-én Bécsből keltezett levelében Bethlen Miklós csupán egy, az írásait egyébként is átszövő, önmagára, s ezúttal a levél címzettjére, egyik nászurára, Galambos Ferencre vonatkoztatott metafora, mindkettejük Jóbhoz való hasonlítása jelenik meg: „Nagy szomorusaggal ertettem en nagy remenysegu ket szep Onokám halalat. Igazann Edes jo Uram, Jobokat tsinalla az Isten mu belőllűnk kettenn, de Öve a dütsösseg, Kővössük Jobot, vagy egykent vagy maskent az Isten meg Coronaz bennünket."[27] Ezzel szemben Cotton Mather minden gyermekeivel kapcsolatos élet–halál helyzet leírását teljes prédikációvá fejlesztette. Így 1693. január közepén is, a kis Katharin súlyos betegsége idején, amely heves vérzéssel, de gyógyulással végződött. A Jób-metaforát ő is gyakran használta, ezúttal azonban a Lukács 8, 41–55-öt, a Jairus leánya történetet idézte fel. A gyermek gyógyulását pedig részben annak tulajdonította, hogy a betegágynál, könnyek között, véletlenül éppen erre a jézusi csodára nyitott rá a Bibliájában: „kezembe vettem a Bibliát, azzal a szándékkal, hogy először valami odaillő bibliai részletet találjak és olvassak fel. Az első igehely, amelyen megakadt a szemem, az volt, amelyben a mi Urunk feltámasztja a zsinagógavezető papjának leánykáját, Lukács evangéliuma 8. fejezetében."[28] Jó két évvel e bejegyzés után, 1695 februárjában a bostoni prédikátor nem csupán igehirdetőként, de alkalmi költőként is a színre lépett, amikor Mehetabel nevű kislánya a hónap 28. napján örökre elaludt, dajkája karjában. A gyermeket másnap már el is

26 MIDDLEKAUFF, *i. m.*, 202.
27 BML, II, 1040.
28 MATHER, *i. m.*, 179.

temették, sírkövére pedig az apa az Ézsaiás 66,14 sorait vésette: „Meglátjátok és örül szívetek, csontjaitok, mint a zöld fű, virágoznak". Költőként azonban (fájdalom!) nem ezek a poétikus sorok ihlették meg, hanem a Jób 1,21: „És monda: Mezítelen jöttem ki az én anyámnak méhéből, és mezítelen térek oda vissza. Az Úr adta, az Úr vette el. Áldott legyen az Úrnak neve!"[29]

Mi tagadás, erre az idézésre és fordításra végképp nem érdemes alkalmi versre is maradéktalanul igaz Jeffrey A. Hammond megállapítása *Az amerikai puritán elégia* című összefoglaló művében, amelynek lapjain C. Mather is gyakran szerepel: „egy vers értéke nem annak formai szépségében rejlett számukra, hanem abban, mennyire volt képes a vallási igazságok megjelenítésére. A puritánok számára az isteni igazság jelentette a szépséget."[30]

És egy másik idézet: „A teológia táplálta és átjárta a puritán szülők magatartását"[31] – *A puritán családideál egyedi vonásai (The Uniqueness of the Puritan Ideal for the Family)* című dolgozat e kulcsmondata fokozottan igaz a sokgenerációs új-angliai lelkészdinasztiára, a Matherekre, s valamivel kevésbé a leküzdhetetlenül szépírói vénájú Daniel Defore-ra, s végül csak búvópatakszerűen a minden vallásossága ellenére is „világi" szerzőnek számító Bethlen Miklósra. Ezzel együtt ő is – amikor lehetséges volt, személyesen, fogsága hosszú évei alatt pedig írásaiban – arra törekedett, amit Leland Ryken *Evilági szentek* című híres könyvében így nevezett: „A család spiritualizálása", más megfogalmazásban: a családi élet lelki tartalmainak mélyítése.[32]

Linda Pollock mindössze néhány évvel Ryken nevezetes munkája előtt publikált, *Elfelejtett gyermekek: Szülő–gyermek kapcsolat 1500–1900-ig* című alapművében valamicskét módosít a morózus puritán szülők jellemzésén, amikor így ír: „Demos azt állítja, hogy a 17. század puritán csecsemőit gyöngéden

29 Mather, *i. m.*, 185–186.

30 Jeffrey A. Hammond, *The American Puritan Elegy: A Literary and Cultural Study,* Cambridge University Press, 2000 (Cambridge Studies in American Literature and Culture), 42.

31 David Harring, *The Puritan Concept of Parenting and Childrearing: an Historical Inquiry,* 2001, 3. – https://www.google.hu/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0ahUKEwj-ktTc9o3WAhUIGhQKHUFaCuQQFgglMAA&url=http%3A%2F%2Fwww.davesexegesis.com%2Fwp%2Fwp-content%2Fuploads%2F2006%2F07%2FPuritan%2520Parenting.pdf&usg=AFQjCNG-8a7s1VnI2RZ0ayH_wLWuVvvLng (2017. szeptember 5.)

32 Leland Ryken, *Worldly Saints: The Puritans As They Really Were,* Grand Rapids, Michigan, Zondervan Publishers House, 1986 (Academie Books), 84. – Ugyanezt a családi „stratégiát" illusztrálja Judith S. Graham, *Puritan Family Life: The Diary of Samuel Sewa* – Boston, Northeastern University Press, 2000 – című könyve, amely Cotton Mather egyik legközelebbi barátjának, Boston főbírájának puritán családapai életét mutatja be.

gondozták: melegben tartották, szoptatták, nem bújtatták szoros ruhákba, így első életévükben, illetve annak táján a kisbabák viszonylagos kényelemben és nyugalomban élhettek."[33] Ehhez a megengedő bánásmódhoz képest – igaz, jóval idősebb korában – Mather szegény Sammy fiát élete 11. évében földrajzi, asztronómiai és történelmi tanulmányokkal akarta a gyermekkor bohóságai fölé emelni.[34] Pollock egy helyütt megjegyzi, s a Mather-napló tengernyi adata bizonyítja is, hogy Boston első számú prédikátora alapvetően bűnös természetűnek ítélte valamennyi gyermekét.[35] Bethlennél, nagy örömünkre és büszkeségünkre, ilyen rigorózumokkal, ilyen túlzásokkal soha nem találkozunk. Köszönhető ez, ahogyan egy unoka-tanítási epizód felidézésekor már jeleztem is, egykori tutora, Keresztúri Bíró Pál, illetve Comenius áldásos hatásának. Továbbá annak, hogy Magyarországon és Erdélyben a puritanizmus soha nem lett „államvallássá."

A Péter Katalin által felvetett „irreális" Bethlen Miklós-i férfibüszkeség kérdésében a korábbi cáfolatok mellett nyugvópontot jelenthet Deáky Zita etnográfus Magyarország gyermekkor-történeti néprajzát összefoglaló kötete, amelyben a tekintélyes történésznő rosszallását kivívó szöveghelyet ő *sine ira et studio* idézte:

> Az arisztokrata családokhoz sok gyermek tartozott, így például Bethlen Miklósnak (1642–1716) két feleségétől tizenhét gyermeke született, amiről a bécsi fogságban 1708–1711 között írt önéletírásában a következőképpen vallott: „A hálóházamról írni nem illik, s nem is szükség, bizonyság tizenhét gyermek…" etc.[36]

Milyen apa/nagyapa lehetett ezek után Bethlen Miklós, a kényszerű táv-kapcsolatok szűkös mozgásterében? Úgy vélem, leginkább mérsékelt puritánnak nevezhetjük őt, akit az állandó utódaira-figyelés, (még ha részben dinasztikus okokból is!) és a gondoskodó szándék jellemzett. Ennek koronája, legszebb tanúbizonysága azonban nem is Bethlen börtönéveihez, hanem 1703 márciusához kötődik, amikor Júlia leánya férjhez ment Teleki Sándorhoz. Bethlennek a puritán eszmék iránti rokonszenvét mi sem bizonyíthatja jobban, mint az,

33 Linda A. POLLOCK, *Forgotten Children: Parent-child relations from 1500 to 1900,* Cambridge–New York–New Rochelle–Melbourne–Sydney, Cambridge University Press, 1983, 15.

34 MATHER, *i. m.*, 473.

35 POLLOCK, *i. m.*, 100.

36 DEÁKY Zita, *„Jó kis fiúk és leánykák" – A kisgyermekkor történeti néprajza Magyarországon,* Bp., Századvég, 2011, 76.

hogy a lakodalmi ünnepségek egyik fő attrakciója Pápai Páriz Ferenc *Izsák és Rebeka* című iskoladrámájának előadása volt.[37] Pápai Páriz egyébként az egyik „legtörzsökösebb" magyar puritán papi család sarja volt, apja Pápai Páriz Imre *Keskeny út* című műve igazi bestseller a kegyes életvezetési könyvek sorában. Az is Bethlen Miklós egyéniségének egészséges harmóniáját, a rá jellemző kiegyensúlyozottságot mutatja végül, hogy Júlia leánya jövendőbelijét, majd férjét, Teleki Sándort nem egyszerűen méltóságáért, jó tulajdonságaiért becsülte oly nagyra, de utilitárius megfontolásból is. 1702. július 28-án őt, a még csak vőlegény Telekit vitte magával Bécsben a császárhoz, fontos deputációba, ahol a puritán értékeket is képviselő nagyenyedi református kollégium jövője is a fontos tárgyalási témák között volt.

Összefoglalva: ha nem is agresszíven, vakhitűen és embertelenül, a szent célok érdekében minden emberi gyöngédségét félretéve, de Bethlen Miklós mindenképpen a magyar történelem és egyháztörténet fontos puritán pater familiasai közé sorolható. Mindezt egy dolgozat keretei között csak felvázolni tudtuk, arra azonban talán ez az áttekintés is alkalmas, hogy Bethlen Miklós, a közéleti ember mellett Bethlen Miklós, a magánember is közelebb kerülhessen hozzánk, halála 300. évfordulójának évében.

37 Pápai Páriz Ferenc, *Izsák és Rebeka = Protestáns iskoladrámák,* kiad. Varga Imre, Bp., Akadémiai, 1989 (Régi magyar drámai emlékek. XVIII. század, 1/1–2), 823–885. – E drámáról, a középpontban az örömapa szerepével lásd: Petrőczi, *Biblicitás és kora újkori valóság…, i. m.,* 81–94.

Orlovszky Géza

„Belefáradván a sok tobzódásba…”

A józanság és a tobzódás példázatai Bethlen *Önéletírás*ában

Az egyetemen már néhány éve több-kevesebb sikerrel működik a gasztronómiatörténeti vagy nagyképűbben: gasztroantropológiai szemináriumom, amelynek keretében a hallgatókkal 16–17. századi szövegekben az étel- és italfogyasztásra vonatkozó információkat próbáljuk értelmezni. A témával foglalkozó – az utóbbi évtizedekben ugyancsak megszaporodó – nemzetközi és hazai szakirodalom eredményeit hasznosítva elsősorban azt vizsgáljuk, hogy a táplálkozási és italfogyasztási szokások, illetve az azt szabályozó előírások, az azokat megjelenítő kulturális kódrendszerek hogyan függnek össze a különböző egyéni és társas identitások képződésével és azok irodalmi-retorikai kommunikációival. Ennek a közös munkának a keretében került sor Bethlen Miklós újraolvasására is.

Az *Önéletírás* szövegében a várakozásunknak megfelelően igen nagy teret kapnak a borra, a borfogyasztásra vonatkozó elbeszélések és reflexiók. A borfogyasztás a magyar nemzeti karakterológia kiemelkedő fontosságú eleme. A Leidenben pénzszűkébe került Bethlent megbetegíti a napi egy étkezésre csökkentett étrend és a borfogyasztás mellőzése. Amíg tartott a pénzük, magától értetődően jó magyar módra étkeztek, ugyanis a szállásadójuk lányát a korábbi kosztos diákok már megtanították a hazai ételek elkészítésére. A konzultáció céljából felkeresett helyi orvosdoktor, Lindanus klímaelméleti érveléssel javasolja a magyar karakternek megfelelő diétát:

> [T]i Erdélyben, Magyarországon, száraz földön, szép vékony meleg aërben hússal, fűszerszámos étkekkel, és rendszerént mindenkor jó borral éltek, a sört talán nem is tudjátok, mire való, te itt ebben a merő víztócsa országban tejet, vajat, halat egyél, osztán sört igyál rá? magnus error, absit; hanem bort igyál

rendszerént, még pedig a francia bornak a javát, Rhenanum, Mosellanum, Hispanicumot; minél inkább közelít a magyar borhoz.[1]

Bethlen ítélete szerint a rajnai karaktere hasonlít leginkább az erdélyi borokéhoz.

Borválasztásában a későbbiekben is kényesen igényes: „Minthogy jó boraim termettek – írja elégedetten –, és mind én, mind a feleségem igen a bornak a javához szoktunk."[2] Társadalmi státuszának megfelelően Bethlen többnyire „főborokkal" él, legszívesebben erdélyi borokkal, különösen a sajátjaival. Idegen borokat is iszik, kivált utazásai alatt, de – talán sajátos transzszilván lokálpatriotizmusból – a tokaji borral nincs jó viszonyban, az attól való lerészegedése különösen veszélyes: „mikor tokaji bortól találtam megrészegedni, egész hagymáz-forróhidegbe estem aztán miatta, egyszer, tudom, majd két hétig."[3] Pál testvéröccse halálos betegségét is két kristály tokaji bor elfogyasztása indította el; a tokaji bor talán a hegyaljai felkelőkkel, Thököly kurucaival és a tokaji borvidéken birtokos Rákócziakkal asszociálódott.

Saját szőlőterületeit nagy gonddal válogatva vásárolta, Erdély legjobb szőlőtermő vidékein szerzett birtokokat. A szentmiklósi kastélya közelében, a Kis-Küküllő mentén fekvő szőlők a ma is a borairól híres zsidvei borvidékhez tartoznak. A még ennél is jobb minőségű szőlőt termő birtokai pedig az erdélyi Borföldön, a Segesvártól délre található Kis-Sink hegyoldalain húzódtak. A Szentmiklós mellett kialakított „Függőben" jó években „malozsa-szőlő" és „aszú-szőlő bora", vagyis édes desszertborok is készültek első felesége irányításával. Hollandiában megfigyelte a különböző borok házasításával, vagyis keverésével történő cuvée-készítést, amit azután otthon, Erdélyben maga is gyakorolt.

Saját, bonyolult dietetikai rendszerének is egyik legfontosabb, furcsán antinomikus természetű eleme a bor. Egyrészről legfontosabb, még böjtölés közben sem elhagyott napi itala, isteni ajándék, melynek fogyasztását a Biblia tekintélye is bátorítja: „Minthogy Isten énnékem gyermekségemtől fogva jó bort, szőlőket Erdély földéhez képest híreseket is adott volt, én legjobb italnak

1 BETHLEN Miklós *Élete leírása magától* = *Kemény János és Bethlen Miklós művei,* kiad. V. WINDISCH Éva, Bp., Szépirodalmi, 1980, 578.
2 *Uo.,* 518.
3 *Uo.,* 520.

a bort találtam, Dávid és Szent Pál értelme[4] szerént."[5] Alkalomadtán gyógyszer is, például a csömörnek nevezett bonyolult tünetegyüttes orvossága:

> A csömör dolgában nagy Isten áldása volt rajtam: még a számban volt a falat, és ha csömörös volt, azon szempillantásban a vakszemem bal felől megnyilallott s fájni kezdett, arról csalhatatlanul megismertem mindjárt a csömört és azt a falatot kipöktem s mindjárt bort kértem sietve, s ha hamar úgy ihattam rá, a csömör és vakszemem fájása elmúlt egyszersmind mindjárást.[6]

Másrészt viszont a bor és általában az alkohol halálos méreg, családjának és társadalmi osztályának valóságos fátuma, amely rendre élete virágjában kaszálta le az „életet borral megrövidítő"[7] Bethlen família tagjait.

> A szüleatyám, Bethlen János (úgy hallottam) örökké ivott, emberkorban holt meg. Az öcsém, Bethlen Pál, negyven, Sámuel öcsém negyvennégy, a fiam, Mihály, harmincharmadik esztendőben hala meg, Bethlen Mihály harmincnyolc, annak atyja, György, ki egy veder bort sokszor ivott meg egy ebédre, negyvenhárom, annak atyja, ugyan György, negyvenhét, Bethlen Ferenc nem régen harmincnyolc, az atyja, Gergely, ötvenhat, annak atyja, Ferenc, ötvenkettő, Bethlen Farkas, a László atyja, negyven-, Bethlen Elek ötvenhárom esztendős korukban haltak meg.[8]

A fátum beteljesedésétől folyamatosan rettegő Bethlen szigorú dietetikai szabályokat állított fel saját maga számára, és rokonainak, utódainak és ismerőseinek is a mértékletességet ajánlotta. „Akik én éltemben halának meg, én mind intettem a mértékletlenségről, de nem fogadták"[9] – írja komor elégedettséggel. A gyermeki tudatlanságból és szertelenségből eredő részegeskedéstől a szabályozott borfogyasztásig, az időnkénti absztinenciáig vezető utat az *Önéletírás* egy kvázi augustinusi megtérési folyamatként ábrázolja. Az *Önéletírás*

4 Psalm 104,14–15: „A ki füvet sarjaszt a barmoknak és növényeket az embereknek hasznára, hogy eledelt vegyenek a földből, És bort, a mely megvidámítja a halandónak szívét, fényesebbé teszi az orcát az olajnál." 1Tim 5,23: „Ne légy tovább vízivó, hanem élj egy kevés borral, gyomrodra és gyakori gyengélkedésedre való tekintetből."

5 Bethlen, *i. m.*, 517.

6 *Uo.*, 514–515.

7 *Uo.*, 512.

8 *Uo.*, 513.

9 *Ua.*

lineárisan előrehaladó narratív szerkezetében az ifjúkor a zabolátlan ösztönök által vezérelt tettek, a mulasztások, az ignorancia időszaka. A fordulópontot egy súlyos megbetegedés hozza el:

> Anno 1660. hogy tizenkilenc esztendőmbe fordulék, rettenetesen megbetegedém. Alkalmatossága és szerző oka volt, úgy hiszem, sok mindenféle, mind szelíd, mind vad gyümölccsel való élés, dorbézolás és talán közbe-közbe a gróf Rhédei Lászlóval való részegeskedés.[10]

A bűnös életmódtól való megtisztulás érdekes módon nem vallási-morális indíttatásra történik, hanem inkább tanulási, művelődési folyamat, a „Bildung" logikus eredménye. Alsóbb iskolájának nagy hatású pedagógusa, Keresztúri Bíró Pál még maga is részegességre hajlamos karakter, a felsőbb szint képviselőjeként majd Basirius lesz, aki életre szóló tanáccsal látja el, mintegy tudományosan is megalapozva a régóta érlelődő megtérési folyamatot. A válság és a változás 1660 novemberében, Huszton következik be. Az *Önéletírás* szövegében szétszórt utalások alapján a krízis az élet több területén kulminálódott: egyrészt az egészség előbb említett megromlása, amely a rövid életű Bethlenek fátumát idézte fel. A család biztonságos közege is felbomlik, az apa távol, Barcsay táborában, a birtokokat zár alá veszik, édesanyját pedig a gyermekekkel együtt Segesvárott fogságba vetik. A „bornemissza és részeg embert utáló",[11] istenes életű édesanyja a szabadulása után nem sokkal meghal; szörnyű körülmények között, ötödik gyermekével viselősen.

Ugyanebben az évben zajlik az a rejtélyes és szokatlan homályban hagyott szerelmi történet a Huszton megismert „igen ritka szépségű kisasszonnyal",[12] aki kész lett volna érte urától – egy meg nem nevezett „nagyságos úrtól" – is elválni. Mindezeket pedig az önálló Erdély virágkorának végét jelentő tragikus események keretezik, Rákóczi, Barcsay, Kemény János küzdelme a fejedelemségért; Várad eleste, az országot felprédáló török és tatár hadak által keltett pánikhangulat. „Akkor fogadám fel, hogy a részegséget és a parázsnaságot teljes tehetséggel igyekezem kerülni s távoztatni, és hogy a hajamat el nem vágatom, valamíg Isten Váradot Erdélynek vissza nem adja."[13] Ebben

10 *Uo.,* 525.
11 *Uo.,* 517.
12 *Uo.,* 567. Vö. *Uo.,* 619: „Ez az, akiről emlékezém a XII. részben, hogy az akadémiától el nem vonhatott; ekkor volt az én betegségem és fogadásom, mely van a VII. részben."
13 *Uo.,* 517.

az összefüggésben az is nyilvánvaló, hogy a peregrináció, amelyre ekkor határozza el magát véglegesen, egyszerre jelentett menekülést a politikai és a magánéleti zűrzavarból.

Az *Önéletírás* narratív menetében szépen felépített „megtérésből" eredő józanság az életére visszatekintő Bethlen értelmezésében a későbbi, a felnőtt Bethlen perszónájának egyik legfontosabb megkülönböztető jegye. A bor kettős, áldásos és pusztító természetének összebékítéséhez a tudomány nyújtja a módszert.

> Basirius még azt a tanácsot adá, hogy mivel már régen ismer, és ő medicus is, tudja bizonyosan, hogy minden nyavalyám a *calida intemperie hepatis et frigiditate capitis* vagyon, azért éljek józan, mértékletes életet, és minden ebéd, vacsora után igyam egy kis pohár hideg vizet, és egészséges leszek […]. Én ezt megfogadtam és azoltától fogva követtem mai napig…[14]

Érdemes kicsit alaposabban megnéznünk, hogy mit is jelentett ez a számtalan alkalommal hangsúlyozott mértékletesség a bor dolgában.

> Nékem azóta ebéd vagy vacsorai rendes praebendám a borból volt fél ejtel vagy három meszely, legfeljebb, mikor barátimmal vigasságra akartam is innya, egy ejtel bor. Soha azután a fogadás után jóakaratomból annál többet nem ittam, kéntelenség, egy vagy más tekintetekből ittam néha azután is sokat, három, négy s több ejtelt is, és gyakrabban huzonost egy meszely, sőt fél ejtelig is, de ezeribe egyszer, nagy ok és kéntelenségből. Adok Istennek hálát, az eltölt negyvennyolc esztendők alatt nem hiszen eszemet elvesztő részegségem lett volna huszonöt. Pesdülésemről nem szólok, amely lehetett, volt is, de mindenkor nyavalyámra s kedvem ellen volt, ha az én mértékemet meghaladta.[15]

Az ejtel (német 'Achtel') a veder nyolcadrésze. A régi erdélyi veder bor mérésére szolgáló mértékegységként nagyjából 12 liternek felelhetett meg; tehát a főétkezésekhez rendre elfogyasztott bor a mai egy–másfél palackunknak felel meg. Ha megengedjük, hogy a 17. századi bor alkoholtartalma valamelyest alacsonyabb volt is a mainál, az egy liter körüli bor nyilvánvaló hatással járhatott, azonban ez a „pezsdülés"[16] Bethlen és nyilván a kortársak felfogása

14 *Uo.,* 517–518.
15 *Uo.,* 518.
16 Bethlennél: „pesdülés", *Ua.*

szerint még messze volt az „eszet elvesztő", felelőtlen cselekedetekre ragadó részegeskedéstől. Az egy veder bort ebédre megivó Bethlen Györgyhöz képest Miklós fejadagja valóban visszafogott. Érdemes megfigyelni az *Önéletírás* retorikájára annyira jellemző alakzatot, a kategorikus állítást fellazító kivételek felsorolását. „Soha" azután nem iszik sokat „jóakaratából"; ha járni már nem tud a bortól, de még tudatánál van, az inkább élettani érdekesség, az ő különlegességének újabb bizonyítéka:

> Csuda volt az is, mikor megrészegedtem is, a bort mind ízesen ittam a részegségig; ha ízi elveszett a bornak, nem ihattam azután. Azonban sokszor előbb elhagyott a lábam, mintsem az eszem, igen részeg koromban is azon búsultam, haragudtam, hogy miért részegedtem meg.[17]

A narratív énformálás során az *Önéletírás* szerzője egy teljesen eltérő területen is felhasználja a bor motívumát.

> Hajlandó voltam a tisztességes kereskedésre is. Bort ősszel mindenkor sokat igyekeztem szerzeni, ha láttam, hogy a magam majorság- és dézma-, egyszóval, hogy a jövedelemborom nem elégséges minden szükségre és korcsmára, ebben soha nem is vesztettem.[18]

A bor a tisztes kereskedés, az okos pénzszerzés eszköze, mely a gazdálkodásnál mindenkor komolyabb hasznot hozott a számára. A polgárias, merkantil vonásokat tudatosan az önjellemzés fontos elemeiként kezeli, fia számára is javasolja, és rendi társadalma kritikájának is erőteljes szólama: „Gonoszakaróim azzal is mocskoltak, hogy kiforr a kalmárvér belőlem, hogy az anyám annak a leánya volt; kiknek azt feleltem: inkább akarok kereskedni, mintsem húzni-vonni, ajándékot venni, mint ők."[19] Az ügyeskedő kalmár énje felmutatására több emlékezetes jelenet is felmerül visszaemlékezése során. Például amikor első fogságából történt szabadulása után a boreladásból származó, de értéktelen pénzben álló 4000 aranyát váltja valóságos haszonra.

Különösen emlékezetes történet az 1681-es hadjáratban való részvételének leírása. Az önmagáról rajzolt kép ironikus, már-már paródiába hajló:

17 *Uo.*, 520.
18 *Uo.*, 504.
19 *Ua.*

> Volt öt társzekerem nyolc-nyolc ökörrel, két-két béressel; két ló társzekerem nyolc-nyolc lóval; egy hintóm hat lóval; két kasos szekszénás lovam, egyik a szakácsé, más a pohárnoké; paripám hat, és szolgám, cselédim in summa negyven. Juhat, vágómarhát sokat vittem, úgy hogy a vágómarhából három haza is jött […] Az én élésem ilyenformán volt: liszt szitálva, peszmét sok, borsó hajalva, só, lencse és minden egyéb, kása szépen, füstölt hús és kivált száraz csuka felesen, szalonna, túró, vaj, méz, sódor sok, ecet, petrezselyem, zsálya, tárkony, murok szárasztva, fenyőmag, aszúgyümölcs, száraz lictariumok. […] Én mindenkor szép, tiszta jó bort ittam vendégeimmel és asztali szolgáimmal, rotyasz szép egybejáró üvegpohárból. Hideget is ittam jég nélkül is, mert földbe ásta, vízzel megöntözte a pohárnok az üvegpalackot […] Korcsomára és emellett prebendára való bort is tartottam, pénzt is sokat nyertem.[20]

A szokatlanul alapos készületet látva azonnal megtették főstrázsamesternek, és onnantól fő gondja a hadtáp megszervezése volt. Az egyébként is távolságtartással szemlélt, szándéka elleni hadjárat kellemes körülmények között zajlott és végső soron szép anyagi sikerrel járt. A katonáknak kiárusított bor és a ládaszámra fogyó patikaszerek bevételéből tisztes haszonnal zárta a háborút. „Korcsomából annyi hasznom volt, hogy amely hat vagy hétszáz forintot vittem volt magammal, száz forinttal több vala Szent-Miklóson, hogy hazaérék, noha bizony sokat költöttem, vásárlottam, szolgáimnak fizettem, abrakot is sokat vettem én pénzen."[21]

A borhoz való viszony bemutatása nemcsak a narratív énformálás eszköze, hanem gyakran az *Önéletírás* lapjain megidézett szereplők jellemét értékelő, cselekedeteik indítékait megvilágító szempont. Így Zrínyi Miklós „igen tudós, vitéz, nagy tanácsú, nemzetéhez buzgó, vallásában nem babonás képmutató s üldöző, mindent igen megbecsülő, nemes, adakozó, józan életű, az olyanokat és az igazmondókat szerető, részegest, hazugot, félénket gyűlölő, nagy és szép termetű, lelkű és ábrázatú."[22] Merőben más módon jelenik meg az „erőtlen, kéz és láb nélkül való ember",[23] Wesselényi Ferenc nádor, és különösen a később a palatinusról elnevezett összeesküvés spiritus rektora:

20 *Uo.*, 724.
21 *Uo.*, 731.
22 *Uo.*, 601.
23 *Uo.*, 613.

> [M]enénk Késmárkra gróf Tököli Istvánhoz, kinek Telekivel már igen nagy, szoros barátsága, fogadott atyafisága volt régen, mindkettőnek nagy világi haszonra célozó okai lévén. Szörnyű vendégség, részegség, muzsika, tánc, vadászat, mulatság telék el tovább egy hétnél, mert Tököli István ebből a rosszból Magyarországban minden urakat, sőt egyéb rendeket is meghaladott, melyet ha megmértéklett volna, bizony nagy virtuosus emberbe való qualitasok voltak benne. Józanok is voltunk ugyan néha, én és Teleki Mihály, de a gazda és a több vendége körülöttünk minden istenadta nap részeg volt, és gyakrabban kétszer is napjában.[24]

A mulatozásba merülő udvar megvető leírása egyben a konspiráció komolyságáról is kifejezi Bethlen véleményét. Levelezéséből tudjuk, hogy ugyanekkor hidegült el a korábbi barát Vittnyédy Istvántól is, akit politikai ábrándjai miatt bolondnak nevezett.

A józanságtól az alkoholizmusig húzódó képzeletbeli tengelyen elhelyezett alakok esetében a bornemisszaság általában a rokon karakterre, a jó jellemre következtetni engedő pozitív tulajdonság. A fő kivétel e szabály alól maga Teleki kancellár. Teleki Mihály, aki köztudottan maga is absztinens, az *Önéletírás* narratív struktúrájában mindegy Bethlen sötét *alteregója,* kvalitásaiban, képességeiben hozzá hasonló, de jellemében romlott, a tehetségét bűnös célokra használó intrikus. Cserei Mihály egyenesen abban látta Teleki hatalmának az alapját, hogy a sok részeges főembert egymás ellen kijátszva és semlegesítve tudta a szintén iszákos, gyengekezű fejedelmet manipulálni. Teleki bornemisszasága tehát merő számítás: „maga mindenkor vizet ivutt, tisztán megfőzték a vizet, s meghűtvén jeges vízben azt itta",[25] maga józanon könnyen kiismerte a bortól beszédes vendégei szándékát. Bethlen maga hasonló módon, vizezve itta vendégeivel a bort, de a szimulálás és a mások itatása vádját határozottan elutasítja:

> Osztán megmondottam: Édes uraim, kegyelmetek tudja, hogy én nem iszom, mást sem erőltetek, hanem jó szívvel adom, a micsodás ha tetszik, kegyelmetek maga légyen gazda magának, ki mint akarja, igyék. [...] Annyi pohárt köszöntek egymásra s úgy eltartották magokat s egymást, hogy merő mulatság volt; én józanon ott ültem, melyet is vétkül nékem senki nem vetett, mert

24 *Uo.,* 612.

25 NAGYAJTAI CSEREI Mihály *históriája*, kiad. KAZINCZY Gábor, Pest, Emich Gusztáv Könyvnyomdája, 1852, 169.

> én kicsiny, fenékre töltött borral, csupor, kupa, ezüst pohár, egyszóval láthatatlan kevés borral, s akármi mást részegíteni, magát józanon tartani szokott csalárdsággal nem éltem; kristályból ittam keveset, látta minden, mennyit, azt is tudta már minden ember, hogy én nem iszom, őket is meg nem csalom.[26]

A leitatás a kor politikai, társadalmi játszmáinak szokásos eleme. A háztűznézőbe menő Bethlent a savanyúvíz borra cserélésével részegítették meg. A lerészegítés a hatalmi fölény, a másik megalázásának szimbóluma. Emlékezetes történet, Cserei és Apor Péter is megírja a Telekit leitató fejedelem anekdotáját. A személyiség integritására mindennél jobban ügyelő Bethlen a leitatásnál csak a megveretéstől tart jobban.

> Ez is nagy istenáldása volt rajtam: engemet az üdvezült Apafi fejedelem, noha bizony sokat ivott, de sohasem erőltetett, sőt maga megmondotta: Ne igyék kegyelmed, mü nem kívánjuk, tudjuk mü, hogy kegyelmed nem ihatik. Mások, kivált elein, mikor Németországból hazajöttem, inkább erőltettek, de én akkor vízzel elegyítettem a bort, és engem csak nem vehettek rá, hanem ezeriben egyszer Teleki Mihály, kitől félnem is kellett.[27]

A józanság privilégiumának elismertetése nem kis teljesítmény lehetett egy olyan udvarban, amelynek a kortársak közvélekedése szerint is a lényegét jelentette a részegeskedés. Érdemes felidéznünk Apor Péter emlékezetes leírását az ivó idol Apafi fejedelemről:

> Ha innya kezdett az fejedelem, gyakran ivott penig, ott senkinek nem lehetett magát menteni, addig kellett innya, míg kidőlt asztaltól, maga penig egy veder bort megivutt, mégsem részegedett soha el, csak levette fejéből az bársony kozák süvegit, s mintha megfáradott volna, úgy gőzölgött ki az feje tetejin az bor ereje, s azután még többet ivutt. Egyszer Fogarasban az udvar német gyalogjait az fogarasi vár piacán rendre állították, s valamikor új pohárt köszöntek, mindenkor lőttek; azoknak két hordó bort parancsolt, hogy kihúzzanak az pincéből, addig ittak, míg egymásra dőltenek az vár piacán.[28]

26 Bethlen, *i. m.*, 519.
27 *Ua.*
28 Apor Péter, *Metamorphosis Transylvaniae = Magyar emlékírók: 16–17. század*, szerk. Bitskey István, Budapest, Szépirodalmi, 1982 (Magyar Remekírók), 603–604.

A bor és a politikai intrikák szélsőséges esetét képezték a kor közbeszédében gyakran felmerülő mérgezési vádak.

Az erőszakkal történő itatás, a kikényszerített áldomások legszélsőségesebb formája – amelytől valóban közvetlenül kellett félteni az életet – a mérgezett pohár volt. Kemény János ír le egy esetet, amikor egy Cserényi György nevű nemes

> valamely alkalmatossággal, kezde feleségemmel böcstelenül beszélleni, melyet nehezen szenyvedek vala ugyan, mindazáltal, szegény anyám is intvén, elmulatám; akarván elfelejteni az alkalmatlan beszédnek materiáját, köszönék el fejedelem egészségéjért egy jókora pohárt, s megiván, mikor reá került volna, semmiképpen meginnya nem akarja vala; kit midőn kénálással erőltetnék, mondá: Tőled való féltemben, uram, bizony nem iszom; az pohárt kapván mind borostól asztaltól kihagyítá; kit tovább, én is nem szenyvedhetvén, kicokigatám asztaltól és házból, de nem bántatám.[29]

Bethlen Teleki történetének végső pontjaként – mintegy sírfeliratként – a kancellárt mint tettéért bűnhődő méregkeverőt szerepelteti:

> Teleki egy Mulykó nevű, magyarul igen jól tudó török által meg akarta étetni Tökölit. Elveszi a török a mérget és adja Tököli kezébe, melyet ő megtartott mind a zernyesti harcig, amint akkor mondotta, mikor a Teleki testét eleibe vitték: Én nem bántottalak volna, ha elevenen elfogtak volna, hanem csak azt kóstoltattam volna meg véled, amelyet Mulykótól nékem küldöttél volt; ma is a kalamáris ládámban vagyon etc.[30]

A részegség elítélése a kegyességi és politikai irodalomban régóta jelen lévő toposz. Már 1552-ben önálló dialógust szentelt a témának Heltai Gáspár.[31] Majd a következő évszázadban számos részegséget elítélő verses vagy prózai passzust, prédikációt, tanítást gyűjthetünk össze protestáns és katolikus oldalról egyaránt. Zrínyi és Apáczai Csere János nagyon egybehangzó társadalomkritikai retorikája az ostorozott nemzeti bűnök közt a részegséget kiemelt helyen említi.

29 KEMÉNY János *Önéletírás*a = V. WINDISCH, *i. m.,* 163.
30 BETHLEN, *i. m.,* 730.
31 A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról, Kolozsvár 1552. RMNy 98.

Csúfsága lettünk a' nemzeteknek és magunknak, ellenségünknek penig, valahunnan jön reánk, praedájává. Miért? a' vitézségnek disciplinája meg nem tartásáért, a részegségért, a' tunyaságért, az egymás-gyülölésért, es ezer illyen vétkünkért. (*Vitéz hadnagy*[32])

Ideje hát, hogy felébredj, te álmos, te mámoros, te hályogos szemű magyar nép! Végre, végre ébredj fel az álomkórból, leheld ki magadból Bakkhoszt, kinek folyton áldozol, oszlasd el gyógyírral szemeid homályát! Nézd, szemléld, vizsgáld, milyen forrásból ered tömérdek nyomorúságod, melynek súlya alatt görnyedsz. Drága gyermekeid, hazánk reményei már bölcsőjüktől fogva a tudatlanság feneketlen örvényébe merülnek, és így felnőtt korukban sem látják meg soha a világosságot, sem saját javukat, sem a haza javát. (*De summa scholarum necessitate*[33])

E két szerző – Bethlen személyes példaképei – az *Önéletírás* részegségkritikája közvetlen diskurzív előzményének tekinthető.

A mértéktelenséget kerülő életvitel, a józanság Bethlen szövegében megképződő antropológiai ideáljának kontextusát a puritánus teológiai praxis irodalmában találhatjuk meg. Feltűnő a század második felében az angol puritán kegyességi kommunikációban a részegség tematikájának megerősödése. Ennek a gazdag antialkoholista röpirat-irodalomnak figyelemre méltó frissességgel létrejött a magyar recepciója is. Diószegi Bónis Mátyás leideni diákként még a megjelenés évében lefordította Richard Younge[34] részegséget kárhoztató, puritán szellemiségű értekezését. A Younge–Diószegi szövegéből kibontakozó részegségbírálat számos motívumában párhuzamosan haladt Bethlen gondolatmenetével: ilyen az ital és a paráznaság kapcsolata, a részeg-

32 Zrínyi Miklós, *Az török áfium* = Zrínyi Miklós *Prózai Munkái,* kiad. Kulcsár Péter, Budapest, Akadémiai, 2004, 210.

33 Apáczai Csere János, *Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról és a magyaroknál való barbár állapotuk okairól* = Apáczai Csere János *válogatott pedagógiai művei,* összeáll., bev., jegyz. latin szövegeket fordította Orosz Lajos, Budapest, Tankönyvkiadó, 1976, 184 (A beszéd a kolozsvári ref. kollégium albumában maradt fenn Apáczai saját kezű írásával. Latin címe: Johannis Apacii, theologiae doctoris et professoris oratio de summa scholarum necessitate earumque inter Hungaros barbariei causis. Latin szövegkiadása Felméri Lajostól, Kolozsvár, 1894. Fordításunk Felméri szövegkiadása alapján készült.)

34 Junius Florilegus, *The Odious, Despicable, and Dreadful Condition of a Drunkard,* London, 1649. Korábban tévesen azonosította a mű forrását Kádár Judit Ágnes, *Egy XVII. századi magyar–angol kapcsolat nyomában. (Diószegi Bónis Mátyás és Richard Younge),* Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, 1991 (British and American Philologycal Studies, Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Nova series, Tom. 20), 87–97.

ség által okozott betegségek, és különösen a másokat ivásra kényszerítő udvari gyakorlat elítélése. (A hasonló szöveghelyek idézésétől most eltekintek.)

Mindez természetesen nem jelent közvetlen kapcsolatot a két szöveg között, hanem sokkal inkább a vallásos világképek és az ebből fakadó (morális) praxis választásának közösségéről van szó. Bethlen Miklós bonyolult narratív szerkezetű autobiográfiájának különösen az imádságokat tartalmazó részében építi fel az élettörténet puritán kegyességi beszédmód használata révén irányított értelmezési kontextusát. Legutolsó idézetem az imádságok szövegéből ennek az átértelmező retorikai alakzatnak a működését szemlélteti:

> Ó áldjad lelkem Uradat, Istenedet! Ki adta tenéked azt, hogy a nemzetséges szokott és nem bűnnek, hanem emberség, tisztesség, barátságnak maga alkalmaztatásnak tartatott részegeskedéstől, tobzódástól, kártya, kocka, tánc hijábavalóságainak űzésétől elvond magadat, és rossz, barátságtalan nevet viselj a józan és mértékletes élet mellett, melyet az Isten nem koronázott-é meg hosszú, jó, egészséges élettel és az emberek s magad csudájára való erővel, nyerseséggel?[35]

35 BETHLEN, *i. m.*, 1070.

Luffy Katalin

Bethlen Miklós néhány Nagybányán őrzött leveléről

R. Várkonyi Ágnes írja egy helyen, hogy amikor 1957-ben Máramaros vármegye levéltárában kutatott, Bethlen Miklósnak néhány levele feltöretlen pecséttel, vagyis felbontatlanul járt a kezében.[1] Amikor 2010-ben a nagybányai levéltárban jártam, minden bizonnyal ugyanazok a levelek fordulhattak meg az én kezemben is, mint amelyek egykor R. Várkonyi Ágnesében.

Az itt őrzött levelek egy részéről már hírt adtam egy néhány évvel ezelőtti konferencián.[2] Az akkor ismertetett levélcsoport egy adósság behajtásának kerek történetét adta ki, amelyet Bethlen Miklós saját, és testvéreivel közösen a városhoz írt levelei, illetve az érintettek dokumentumai (Nagybánya város tanácsának levelei a Bethlenekhez, Csáky István és Károlyi Sándor közbenjárásai, a város protokollumába feljegyzett megállapodások és más szerencsésen fennmaradt írások, adatok) alapján lehetett körvonalazni. Tehát ez egy 1686–1691 között zajló családi ügy volt, de a családi kereteken azért túlmutatott. Ebben a témában Bethlen Miklóstól – részben testvéreivel közösen, de az ő kézírásával – összesen 11 levele maradt fenn; ezeket teszik kerek egésszé az érintettek és a bekapcsolódók levelei.

Ezeken kívül Nagybánya város, illetve Máramaros levéltárából még tizenkét, Bethlen Miklós által szignált levéllel találkoztam, ezek közül hatot

* Az áttekintés megírásához nyújtott segítségért Jankovics Józsefnek tartozom sok köszönettel.

1 R. Várkonyi Ágnes, *Bethlen Miklós gróf, a politikus,* ErdMúz, 55(1993)/1–2, 6–12, itt: 6.

2 *Szolgálatomat írom kegyelmednek: Misszilis és fiktív levelek, naplók, emlékkönyvek, dedikációk és alkalmi feljegyzések a régi magyar irodalomban,* Rebakucs-konferencia, szervező: MTA Irodalomtudományi Intézet, Körmend, 2010. május 26–29.

már publikáltak,[3] hat pedig kiadatlan. Ez utóbbiakról mondok néhány szót, kronologikus sorrendben; tudásom szerint inkább próbáltam kontextusba helyezni, mint értelmezni.

1. Nagybánya városához, 1690. november 6., Kővár[4]

A lázadó kurucokra figyelmeztet, Désre indul hadaival.
Ebből az évből 25 levelét ismerjük. Több levelet küldött Teleki Mihálynak, a kassai–eperjesi kereskedőnek, Léderer Mártonnak, egyet-egyet a máramarosi kamaraispánnak Nógrádi Jánosnak és Hunyad vármegye főispánjának, Naláczi Istvánnak; levelezett Széki Mártonnal, Belső-Szolnok vármegye főispánjával, Teleki Mihályné Vér Judittal; egy-egy levelet küldött a szepesi kamarának és az udvari kamara elnökének, Siegfried Christoph Breunernek. Teleki Mihállyal több témában is levelezett ebben az évben: művelődéstörténetileg talán nem érdektelen megemlíteni azokat a hozzá és Léderer Mártonhoz írott leveleit, amelyek Misztótfalusi Kis Miklós könyveinek hazahozatala körüli tevékenykedéséről tudósítanak.[5] Telekit két levélben is figyelmezteti Bethlen a Thököly-veszélyre,[6] ekkori feltételezése szerint Thököly a Vöröstornyon keresztül jöhet majd be Erdélybe.

Mint tudjuk, Thököly hadi sikerei 1690 nyarán a bécsi udvart tárgyalópozícióra késztették. A zernyesti csata és Teleki Mihály halála, majd a Thököly fejedelemmé választatása pánikhangulatot okozott. Ekkor Bethlen Miklós lépése volt a legészszerűbb: ezt kihasználva lehet kieszközölni Erdély Habsburg-birodalomba való tagolódásának legelőnyösebb feltételeit. Bethlen joggal félt attól, hogy az udvar megtorlása nem marad el, ezért is sietett Bécsbe, s ekkor folyatott tárgyalásainak eredményeként hozta haza 1690 késő őszén a

3 Máramaros vármegyéhez, Vajdakamarás, 1692. nov. 25.; Pogány Menyhárthoz, Torda, 1693. szept. 28.; Máramaros vármegyéhez, Gyulafehérvár, 1701. máj. 11.; Máramaros vármegyéhez, Bécs, 1702. okt. 31.; Máramaros vármegyéhez, Bethlenszentmiklós, 1703. júl. 1.; Máramaros vármegyéhez, Torda, 1703. júl. 7. Vö. BETHLEN Miklós *Levelei,* kiad., bev., jegyz. JANKOVICS József, a latin nyelvű részeket ford., idegen nevek jegyzéke KULCSÁR Péter, magyar nyelvi jegyz., szójegyzék NÉNYEI Gáborné, Bp., Akadémiai, 1987 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 6; a továbbiakban: BML); 304, 314, 481, 516, 526–527. sz. (A továbbiakban a BML szerint a levelek számára és nem az oldalszámra hivatkozom.)

4 Lelőhelye: Nagybánya város levéltára (Primăria orașului Baia Mare), I. 1. 19.

5 Vö. *Erdélyi féniks: Misztótfalusi Kis Miklós öröksége,* bev., tan., jegyz. JAKÓ Zsigmond, Bukarest, Kriterion, 34, 337–340.

6 BML, 284–285. sz.

Diploma Leopoldinum első változatát. Első levelét Bécsből való hazatérte után, 1690. november 2-án írta Széki Mártonnak, Belső-Szolnok vármegye főispánjának, a következőt pedig Nagybánya város tanácsának november 6-án. A Széki Mártonnak szóló utasítás Bethlen Erdélybe vezető útjának megszervezésére, annak költségeihez való hozzájárulásra vonatkozik, és a *Diploma* rövid összefoglalóját is nyújtja.[7] A nagybányaiaknak címzett levél tehát a hazahozása körüli időszak, ennek az izgatott világnak dokumentuma.

Gyepesi János és más Szolnok vármegyei ember felbujtására kurucvilágot támasztottak, s nemcsak a parasztság, de az urak közül is néhányat elcsábítottak, sőt az „hegyi tolvajokkal" is növelték a „Rebellis Latorságot", de ennek eloszlatása már igen közel van. Ezért is kéri a várostól, hogy ha a császár igaz hívének tartja magát, résen legyen. Miközben ő német és kővári haddal Dés felől Erdélybe indul, mivel Lajos Vilmos bádeni őrgróf csapatai elől Nagybánya felé is menekülhetnek a kurucok, tehát ha elfognak közülük, értesítse azonnal a szatmári főkapitányt. A kurucok és a hozzájuk csatlakozók elfogásában Nagybánya városánál – az egykori Rákóczi-birtok, a vasvári béke után a német hadak kezén levő, szüntelen hadszíntérré vált városnál – partnerséget keres Bethlen. Tőle a lojalitásnak ez a foka sokkal inkább elvárható, mint az Erdélyhez tartozó, Belső-Szolnok vármegyei főispántól, akinek azonban hivatali kötelessége, hogy engedelmeskedjen a felszólításainak. A nagybányaiaknak viszont nem részletezi az aktuális politikai ügyeket: ezek kevésbé tartoznak rájuk, mint – összehasonlításképpen – a Belső-Szolnok vármegyeiekre.

2. A máramarosi nemeseknek, 1694. november 29., Gyulafehérvár[8]

Utasítás: ne küldjenek Váradra szekereket.

Ebből az évből Bethlen Miklósnak mindössze négy kiadott levelét ismerjük, ez lesz az ötödik. Az 1694. olyan év Bethlen életében, amelyről az életrajzi összefoglalói semmi érdemlegeset nem jegyeznek meg, de ő maga is önéletírásában hasonlóképpen nyilatkozik: „Anno 1694-hez nem sok kívántatik."[9] Egy-egy levelet írt ebben az évben tordai főispán feleségének, Bálintith Zsig-

7 A császár testi-lelki szabadságot ígér, s a szélvészben megtántorodott atyafiak minél hamarabb megtérnek a császár hűségére, annál jobb. Tud a személye elleni áskálódásról is, miközben ő a békét viszi.

8 Lelőhelye: Máramaros megye levéltára (Prefectura judeţului Maramureş) I/15.

9 Bethlen Miklós *Élete leírása magától* = *Kemény János és Bethlen Miklós művei,* kiad. Windisch Éva, Bp., Gondolat, 1980 (Magyar Remekírók, a továbbiakban BMÖ), 833.

mondnénak[10] és Beszterceszéknek,[11] kettőt pedig az enyedi iskola tiszttartójának, Küküllővári Jánosnak.[12]

A máramarosi nemeseknek írt levele meglehetősen enigmatikus, túl kevés részletet ismerünk ahhoz, hogy ennek a levélnek az üzenete világos lehessen számunkra. Azt kéri a máramarosiaktól (mint tudjuk, 1691-től Bethlen Máramaros vármegye főispánja), hogy bármennyire is követeli Heisler császári generális, ne küldjenek szekereket Váradra, mert késő ősz lévén, az állatok nem fogják kibírni az utat, nincs már mit enniük. Ő maga is ír ez ügyben Heislernek, biztatja a vármegyét: írjon egy bizonyos Levvenovnak, akinek megírhatják, hogy Heisler válaszát várják levelükre, s nem hazudnak, ha azt is megmondják, hogy éhen halnak az állatok, ha most kiküldik. Itt talán arról lehet szó, amit Bethlen már korábban, de később is megfogalmazott: a császári hadak ne Erdélyben állomásozzanak, ne vonuljanak végig az országon, végigpusztítva mindent, hanem a határon maradjanak, s az élelmezésükhez szükségeseket oda küldik majd ki nekik. Tehát elképzelhető, hogy itt a Várad környékén állomásozó had ellátásához kellett volna hozzájárulnia Máramaros vármegyének. A levél második fele ennél is ködösebb: egy bizonyos Pap János[13] szerencsétlen útjáról beszél, hogy egy kis hiba miatt nagy galiba lett, amit ő is szégyell. Ezért Bethlen arra inti a vármegyét, hogy küldjön valakit, aki ebből a csúfságból őt magát és a vármegyét is kimenti. Abból adódott a csúfság, hogy László deák valakinek a nevét rosszul írta le (Bethlen szerint Siriozki ez a név). A levélhez post scriptum is tartozik, ebben egy lengyelországi követségről és a követ személyéről – akit nem nevezett meg pontosan – van szó. A nevek azonosítása és a mikrokontextus valamelyes ismerete nélkül ez a félreértés-történet homályban marad.

10 Elszökött jobbágyát követeli vissza, a törvényre és a törvényszerűségre hivatkozik: nemcsak kötelessége az asszonynak a szökött jobbágyot visszaszolgáltatni, de ésszerű is, hiszen az első adandó alkalommal újra megszökne. BML, 316. sz.

11 Beszterceszéktől a kölcsönkért pénz utáni kamat megfizetését kéri, érvelése igen hasonlít a nagybányai adósságügyben folyatott levelezésben olvasható érveléshez. BML, 317. sz.

12 Az első egy, az iróniát sem mellőző felszólítás a kollégium búzájának szállításának megoldásairól; a második szintén a kollégiumi búzával kapcsolatos, lényege, hogy Bethlen mielőbb szeretne szabadulni az egyre értéktelenedő pénztől, a zlottól, a vásárlást ezzel a pénznemmel kell megoldani, és egyéb, a kollégium gazdasági ügyeire vonatkozó utasítás. BML, 318–319. sz.

13 Talán arról a Pap Jánosról van szó, aki Szász János (Zabanius) szebeni királybíró szolgálatában volt futár és Szász Jánossal együtt végezték ki 1703-ban.

3. Nagybánya város bírójához, 1695. szeptember 16., Torda[14]

Kérés a nagybányai bíróhoz a gyalogosait megsebesítő tolvajok elfogására. Bethlen fennmaradt levelei közül mennyiség szempontból az 1695. év sem emelkedik ki. Mindössze hét levelét olvashatjuk modern kiadásban ebből az évből: Brassó városának négyet küldött, a feleségének egyet és ugyancsak egyet-egyet I. Lipótnak és Ulrich Franz Khinsky császári hivatalnoknak.

Kontextusát tekintve az itt bemutatandó levelek közül ez az 1695 őszén írt levél legizgalmasabb, felvet olyan kérdéseket is, amelyek vizsgálata nem csak a Bethlen-kutatók számára lehet érdekes.

Ebben a Nagybánya bírójának írt levelében Bethlen információt közöl és utasítást ad. Ahogy írja, circiter a nagybányaiak megkeresése előtt egy hónappal a máramarosi hegyeken átkelő görögöket (kereskedőket) és az őket kísérő, Bethlen által biztosított gyalogosokat 35 tolvaj támadta meg. A katonák ötöt közülük lelőttek, s többet megsebesítettek. Felszólítja a város bíróját hegyekben garázdálkodó tolvajok elfogására, azok keresését szorgalmazza és a keresés hogyanjához tippeket is ad: tudakolózzanak a borbélyoknál, „mitsoda sebes olahokat gyogyitottanak volna", de vigyázzanak, mert lehet, hogy csak hozatják a borbélytól az orvosságot és az afféle gyógyító asszonyoktól, hogy nyomukra ne akadjanak. Ezek a tolvajok Bánya és Szatmár felől szoktak jönni, mielőbbi elfogásuk nagyon fontos, s e „nagy gonosz orvoslásán" minden érintett, Szatmár főispánja, Károlyi Sándor, a szatmári bíró, a kővári udvarbíró és a vicekapitányok is dolgoznak, s erre kéri a nagybányaiakat is.

Ezek a nagy gonoszt tevő tolvajok és „sebes oláhok" minden bizonnyal Pintea vitéz és legényei voltak. Bethlen ugyan nem írja le a Pintea nevét, de a vele kapcsolatos dokumentumok[15] is csak 1699-től emlegetik név szerint.[16] Bethlen minden bizonnyal tudott Pintea akcióiról, ezt bizonyítja egy jóval

14 Lelőhelye: Nagybánya város levéltára (Primăria orașului Baia Mare), I. 35. Csak az aláírás autográf.

15 A Pintea mozgalmával kapcsolatos dokumentumok kiadása: *Documente privind mișcarea lui Pintea 1693–1703,* ed. Susana Andea, Avram Andea, Cluj-Napoca, Supergraph, 2003. Az 1693-as kezdő időpont megjelölése nyilvánvaló sajtóhiba, a kötetben közölt első dokumentum, egy máramaros vármegyei határozat a tolvajok elfogásáról, 1691-ből való.

16 1699. máj. 8-án a gubernium értesíti Bánffy György gubernátort más ügyek mellett Pinteáról is, név szerint: „Pintye tolvaj leszállítása méltoságos generalis uramnak mi válaszsza leszen kegyelmedet tudosittyuk" *Uo.,* 42. 1699-ig a dokumentumok csak „tolvajokként", „tolvajok vagy rebellisek"-ként emlegetik Pinteát és legényeit. *Uo.,* 25–41.

későbbi, 1713-ban írt levele is,[17] amelyben Pintea 1698–99. évi tetteit[18] emlegeti, Pinteát immár név szerint is említve.

Első körben arra gondoltam, hogy Pintea vitéz kapcsán a román és a magyar történetírás párhuzamosságairól, illetve a hősalkotás analógiáiról lehet beszélni. Nem egyszerűen csak arról, hogy a magyar történetírás alapján Pintye vitéz a máramarosi hegyekben a nemeseket és a kereskedőket rabolgató, szegénylegény-harcot folytató oláh, meglehetősen sematikus képet formálhatunk. Említik Pintea csatlakozását a szabadságharchoz, utalnak arra is, hogy tettei az unitus egyház elleni mozgalom sorába is illeszkedik, de korai halála miatt nem szentelnek neki különösebb figyelmet.[19]

A román történetírásban könyvtárnyi szakirodalma van Pintea vitéz figurájának, megítélése korántsem egységes, alakja igencsak vitatott. Reménytelennek tűnt átlátni ezt a hatalmas irodalmat, szúrópróbaszerűen választottam ki néhány munkát ezek közül.

A 19–20. századi, Pinteával kapcsolatos elemzések jó része a Pintea-folklórtól erősen átitatva lokális, de fokozatosan nemzeti hőssé avanzsált

17 „Amint e nagyságos úrnak az Ő Szent Császári – Királyi Felséghez intézett folyamodványából látom, Kosow mezővárost a rablók 1698-ban felprédálták. Ahogy pedig a jó emlékezetű Eytner báró, akkori huszti parancsnok 1698. július 28-án a fényes Haditanácsnak küldött levelében olvasható, e rablók Szatmár megyéből, Kővár kerületből és Erdélyből jöttek. Valószínűbb azonban, hogy ezek különböző és többféle helyről származtak, s nem mint a parancsnok úr vagy bárki más megtudhatta, mert az a híres rablóvezér, Pintye, nagyon sok társat szerzett magának különböző országokból és vidékekről, még Törökországból is, mint ugyanezen parancsnok úr [Eytner huszti parancsnok] írja a fényes Haditanácshoz Tömösvárról 1699. január 29-én, 3–400-at is. Bárhonnan is voltak tehát, nem fontos, lényeg hogy voltak, és hogy sok más gaztett között ezt a mezővárost is felprédálták, ez biztos, akkor én is hallottam, minthogy Máramaros megye főspánja voltam, […].” BML, 654. sz. (Fordítása: 1341.)

18 Az 1698–99-es évek Pintea-akciói közül kegyetlenségében kiemelkedik a Lengyelországgal határos Rónaszéken történt garázdálkodás, amikor nemcsak a lengyel kereskedőket, de az itteni kastélyt is megtámadták és kifosztották: megöltek 250 embert, elvittek 150 lovat és sok értéktárgyat. Az esetről a felsőbányai bíró számol be a nagybányai bírónak 1698. július 21-i levelében. Lásd a levél kiadását és ezzel az üggyel kapcsolatos további dokumentumokat: *Documente privind…, i. m.,* 36–39.

19 SZMIK Antal 1906-ban megjelent kötete egyik fejezetének címe *Pintye Gregor – Adalékok Felsőbánya szabad királyi város monográfiájához,* Bp., szerzői kiadás, 1908, 392–401. Szmik főleg a Pinteával kapcsolatos folklóralkotásokra támaszkodva vázolta fel Pintea történetét; történeti dokumentumokra kevésbé hivatkozik. A magyar történetírás területén Köpeczi Béla tárgyalta – nem kifejezetten Pintea alakjával, hanem a Rákóczi szabadságharc és a románság kapcsolatával foglalkozott. II. Rákóczi Ferenc román kapitányairól szóló, elsősorban Fekete Vaszil alakját körüljáró újabb tanulmányában Seres István is érinti Pintea alakját. Ez jó összefoglalása a szabadságharchoz csatlakozott románok szerepéről való kérdéseknek is: http://www.sznm.ro/acta2008/2007/355_372_seres.pdf (2016. 05. 30.).

figuraként tartják számon. Az analógiák szintjén úgy is fogalmazhatnánk, Rózsa Sándor román megfelelőjeként kezelték: a folklorizálódás folyamata nagyon hasonló, a populáris emlékezet is hasonlóképpen őrizte meg. Egyik példája ennek az emlékezetnek kifejeződésére a modern korban: 1976-ban filmet készítettek Pintea életéről[20] (ahogyan Rózsa Sándorról is készült film), amelyben romantikus nemzeti hőssé avatták, akinek szerepe a román jobbágyság felszabadításáért, a román mint nemzet elismertetéséért, elsősorban a magyar, de az osztrák hatalmasságokkal is folytatott küzdelemben mutatkozik meg igazán.

A tengernyi szakirodalom átlapozása is elég jól mutatja, hogy Pintea képe mindig szorosan összefüggött az adott időszak politikai berendezkedésével, közérzetével és/vagy az éppen kötelező ideológiákkal. A 19. században nagy erőkkel zajlott a Pinteával kapcsolatos folklór gyűjtése, a romantikus történetírás ezektől is ihletetten rajzolta meg Pintea, a hegyi betyár képét. Alakjával kapcsolatos viták már ekkor is zajlottak; ezeknek gyakorlatilag véget vetett a kommunista rendszer kisajátító és egyneműsítő, a történetírást politikai propagandaként működtető gépezete. Pintea napjainkban is magát erősen tartó hős (elsősorban lokális, de a nemzeti hősök galériájában is előkelő helyet foglal el), akiről legendák, népi énekek és történetek hatalmas mennyiségben keletkeztek nemcsak Máramarosban (a mai Máramaros megyét értem most ezalatt), de a vele határos Szilágy vagy Beszterce megyében is. 2003-ban – halálának 300 éves évfordulóján – egész sor írás jelent meg róla, folyóiratszámokat, köteteket szenteltek emlékének.

A Bethlen-levél Pintea-referenciája kapcsán a román nyelvű szakirodalomba tett rövid kirándulás során világossá vált, hogy ez a dolog az oppozíciós-analógiás, historiográfiai indíttatású kérdésnél némiképpen bonyolultabb. Miután a nagybányai levéltárban talált leveleket azonosítottam, azt is gondoltam erről a levélről, hogy ismeretlen és kiadatlan. A magyar nyelvű forráskiadásban, illetve irodalomban valóban az. Ám nem teljesen az a román nyelvű forrásfeltáró és értelmező munkákban: Oszóczki Kálmán[21] 1971-ben a Marmația című máramarosi múzeumi folyóiratban hírt adott erről a levélről és ismertette tartalmát.[22] Az ő ismertetésére hivatkoznak a későbbiekben a román történészek.

20 A filmet rendezte Mircea Moldovan, főszerepben, a történelmi filmekben játszott szerepeiért már akkor is híres Florin Piersic.

21 Történész, 1957–1991 között a nagybányai állami levéltár főlevéltárosa.

22 Coloman Oszoczki, *Documente inedited referitoare la Pintea Viteazu în arhivele maramureșene,* Marmația, 2(1971), 106–120.

A legalaposabb és legátfogóbb román nyelvű munka a 2003-ban a Susana és Avram Andea által kiadott dokumentumgyűjtemény és Pintea-monográfia.[23] Az előbbiben az 1691–1703 közötti időszakból[24] való Máramaros vármegyei tanácsi határozatokat, leveleket és a tanúvallatási jegyzőkönyvet adták ki. Hivatkoznak Bethlennek erre a levelére (pontosabban az Oszóczki híradására) is, mivel beleilleszkedik a 1690-es évek közepének azon intézkedései sorába, amelyeket Pinteával és legényeivel szemben hoztak a hatóságok.[25] Talán a dokumentumok bősége, talán marginálisnak tűnő volta miatt azonban forráskiadásukban ezt a levelet nem közlik. Az ő forrásfeltáró munkájuk és értelmezői módszerük nyomán látszik, hogy Pintea alakja és mozgalmai egy másik elbeszélési regiszterbe illesztve a képnek más árnyalatait mutatják meg. Egyrészt makrotörténeti elemzést végeznek a hajdúmozgalom társadalmi-történelmi-vallási hátterének bemutatásával, másrészt a dokumentumok értelmezésével apró részleteket (pl. milyen volt Pinteáék öltözete) tárnak fel a mozgalom komplex képének kialakításakor, s ezek a csapat sikereinek magyarázatául is szolgálnak. A Pinteáról kiderülő részletek (nemesi származása, katonai képzettsége, amelyet a császári hadseregben szerzett, támogatóinak szociális-etnikai összetétele stb.) sok tekintetben ellentmond a folklór Pintea-képének.[26]

23 Susana ANDEA, Avram ANDEA, *Haiducul Pintea şi lumea sa: 1693–1703,* Cluj-Napoca, Supergraph, 2003. Az 1693-as kezdő időpont itt is sajtóhiba. Lásd még a korábban említett, általuk összeállított dokumentumgyűjteményt. E kötetükben utalnak Bethlen 1695-ös levelére, Oszóczkira történő hivatkozás kíséretében. Az 1713-as levelet nem említik.

24 Lásd a 15. jegyzetet.

25 Bár Pintea működéséről már 1691-ben történt híradás (a máramarosi vm. határozata a tolvajok elfogására); az Andea-házaspár dokumentumközlése szerint a következő adat Bánffy György utasítása ifjabb Teleki Mihálynak a tolvajok elfogására, 1696. aug. 27-én. A Pinteával kapcsolatos dokumentumok sorában időben tehát az 1691-es határozatot követően a Bethlen Miklós levele a következő. Az 1696-os utasítást követően a Pintea-történet jól dokumentált és ismert. Jellemző, hogy a román történészek nem tudnak Bethlen 1713-as leveléről. Tény, hogy 1703-ig, Pintea haláláig követték az eseményeket, s valószínűleg emiatt is esett ki érdeklődésük látóköréből ez az eredetileg latinul írt levél.

26 Nem tartozik ugyan szorosan a Bethlen-témához, de mégis fontosnak tartom megemlíteni Ionuţ Costea egy nemrég megjelent tanulmányát, mert az újabb szemléletű történészi megközelítés egyik igen jó példája, nemcsak szakszerű, de élvezetes olvasmány is. Costea úgy hasznosítja Pinteával kapcsolatos szövegeket, alkotásokat, hogy ezek segítségével a Pintea-reprezentációnak három szegmensét egyrészt azonosítja, majd elemzi is, és egymással való kapcsolatukra, valamint ezeknek az érintkezéseknek a következményeire is rámutat. A vizsgálatba bevonható forrásokat három szegmensben helyezi el: a (jogi) dokumentumok, a folklór és a totalitárius rendszer populáris kultúrájának regiszterében folytatott vizsgálat alapján mutatja be Pintea alakjának társadalmi-kulturális reprezentációit, az egy-egy regiszteren belül a domináns narráció kereteit, és azt, ahogyan ezek egymás által kontaminálódnak napjainkban. Szerinte a diszkurzív hagyomány helyett/

Bethlen vonatkozásában tehát úgy foglalhatjuk mindezt össze, hogy Bethlen is érintettje volt a Pintea-vezette mozgalomnak, a két egymással szemben álló felet láthatjuk bennük. A köztük levő ellenét azonban nem a magyar nagyúr és az elnyomott román jobbágyvezér közti ellentét, hanem ennél jóval bonyolultabb. A történet politikai és vallásügyi kontextusa, a Pintea személyével, származásával és iskoláztatásával kapcsolatos újabb adatok nyomán a kuruc mozgalmak történétében az ő alakjával kapcsolatos epizódok is mindenképpen figyelmünkre méltók. Bethlen Miklósnak az 1695-ös levele a Pintea-történet elejéhez kapcsolódik, 1713-as (az akkor már négy éve a habsburg „vendégszeretetet" élvező egykori kancellár) visszaemlékezése az 1698–99-es események forrásaként szolgálhat, a feltárt dokumentumok pedig az emlékezet működésének kontrolljaként hasznosíthatók, a magyar és a román történetírás számára egyaránt fontos dokumentumok lehetnek.

4. Szatmár városának, 1698. július 4., Gyulafehérvár [27]

Guberniumi levél, Bánffi Györggyel közösen szignálták. A szatmáriak megintése a máramarosiakkal szemben elkövetett túlkapások miatt.
Ez a levél – ha műfaját kellene meghatározni, apológiás tartalmú, eligazító levélnek nevezhetnénk – nem is lehetne benne a Bethlen-levelezés két kötetében, hiszen nem tartozik annak gyűjtőkörébe: guberniumi, vagyis hivatali levél. A levél tartalmát tekintve világos, hogy miért ezt a hivatali formát választotta Bethlen a szatmáriak megszólítására. Nem egyszerűen csak azért, mivel hivatali ügyben írt, hanem azért is, személyesen is érintett: saját vármegyéjét védelmezi, vagyis hivatali üggyé avanzsált kérdésben áll ki a máramarosiak mellett.

---

mellett a performatív, emblematikus megnyilvánulások kerülnek újabban előtérbe. Mert a kommunista propagandagépezet saját ideológiájának sajátította ki Pintea alakját, a lokális hősből nemzeti hőst faragott, a nemzeti emlékezet szereplőjévé tette, ez a helyi közösségi emlékezetet továbbra is befolyásolja: ennek tudható be a Pintea neve alatt szervezett számos népi fesztivál, az, hogy intézmények, társulatok nevezik el magukat Pinteáról. Pl. a nagybányai csendőrség 2010-ben cserélte le a Bogdan Vodă nevet Pinteára, azóta is ezen a néven őrzik Nagybányán Pintea mellszobrát. Ionuț Costea, *Biografie și istorie: Pintea Viteazul, reprezentări culturale = Societate – Cultură – Biserică: Studii de istorie medievală și modernă. Omagiu profesorului Avram Andea,* ed. Doru Radosav, Radu Mârză, Cluj-Napoca, Argonaut, 2014, 329–350.

27 Lelőhelye: Máramaros megye levéltára (Prefectura județului Maramureș), I/19. Az aláírások saját kezűek.

Ez a guberniumi leirat válasz a máramarosiaknak a Szatmár vármegyeiekkel szemben megfogalmazott panaszára. Eszerint (amennyire e levélből ez rekonstruálható) a szatmáriak a hegyen átkelő máramarosiakat fogdossák el, és különféle vádakkal tartóztatják őket le. Ha kezeskedik is valaki egy-egy elfogott emberért, a pert nem a kezes megyéjében folytatják le, hanem Szatmáron. Ezeknek az ügyeknek a kezelése nagyon nehézkes, hosszadalmas és nem az elfogottak javára történik. Az ártatlan emberek megkárosítása, meghurcolása miatt a szomszédi jó viszony veszélybe kerülhet, ezért inti a gubernátor és a kancellár a szatmáriakat, hogy a mostani és a következendő problémákat atyafiságos szeretettel kezeljék, mégiscsak egy koronához tartoznak. Az együvé tartozás hangsúlyozása közben fenyegetésként is olvasható: az együvé tartozás tényét/tudatát más irányba is tudja fordítani, mert amennyiben nem hallgatnak az intésre, az ügyet a palatinus, de akár a császár elé is vihetik.

Szinte kizártnak tarthatjuk, hogy ez egyszerű guberniumi levél lenne: minden bizonnyal személyes érdekek és elfogultságok is álltak mögötte. A Bethlent panaszukkal megkereső máramarosiak feltehetőleg számíthattak segítő jóindulatára, a hatás növeléséért nem máramarosi főispánként, hanem guberniumi kancellárként írta alá a szatmáriaknak megfogalmazott választ.

Emellett – éppen a máramarosi hegyekben ekkortájt legjobb formájukban levő rablóhadak akcióinak ismeretében (talán az előbbi levél által is befolyásolva) – az olvasat kiegészíthető talán egy feltételezéssel is, mert elképzelhető, hogy éppen a Pintea kézre kerítéséért folytatott buzgalom csordult itt kissé túl. A szatmáriak mindenkit elfogtak, aki a hegyeken átkelt, ártatlan máramarosi emberek javait kobozták el, mert erős volt a gyanú mindenkivel szemben, aki erről az útról érkezett, hogy Pintea társaságához tartozik.

Bethlennek ebből az évből tizenhárom levelét ismerjük. Egy személyes sérelmet megfogalmazó levelén[28] kívül ezek mind gazdasági vonatkozású döntések, illetve azok következményeit, az azokból adódott sérelmeket és országra következő károkat taglaló levelek.[29]

28 Bánffy Györgynek rója fel, hogy bécsi kiküldetésükből való hazatérésük közben kétszer is magára hagyták az éjszakában. Mélyen megviselte ez az eset Bethlent, önéletírásában is megemlékezik róla. Vö. BMÖ, 855, ill. a BML, 417. sz. és ennek jegyzete: 777.

29 Vö. BML, 414–426. sz.

5. A szigeti és hosszúmezei nemesekhez, 1701. február 12., Gyulafehérvár[30]

A máramarosszigeti és hosszúmezei nemesek adózását sürgeti; Püspöki Márton másolata 1730-ból.

Ebből az évből viszonylag sok, szám szerint 29 levelét ismerjük Bethlennek, javarészük a „cirkálás" ügyében íródott, valószínűleg ebben a sorba illeszkedik ez a másolatban fennmaradt levél is. A levél 1730-ben történt lemásolása egyértelműen a térség adózási kérdéseihez csatolt dokumentum lehetett. A szigeti levéltár anyagában őrzik azt a repertóriumot (a benne szereplő dokumentumok egy része ma már nem található meg, így több, pl. Bethlen-levelet sem találtak a levéltárosok), amelyet a helyi nemesség kiváltságaival és jogaival kapcsolatos dokumentumokat jegyezték be.[31] *A Civilis telkekről szóló levelek* címet viselő harmadik fasciculusába kerültek, amelyben az adózással kapcsolatos iratokat gyűjtötték össze. Ezek közül kiemelendő Rhédei Ferenc szigeti főispán adóügyi határozata, az egyházi nemesség Bethlen Druzsinához benyújtott kérelme az adó befizetéséről, a Bethlen Druzsinával között megállapodás az adó összegéről stb. Bethlen Miklósnak a szigeti és a hosszúmezei nemesekhez írt levele ennek a fasciculusnak a 13. darabja. A 17. század legvégén és a következő század elején Bethlen Druzsina által nyújtott kedvezmények további fenntartására tett kísérletként értékelhető Máramaros két fontos városában élő nemesség beadványharca. Ezekből most annyi látszik, hogy a Bethlen Druzsina-féle engedményekre hivatkozva nem akartak annyit fizetni, mint amennyit kiróttak rájuk. A *Diploma Leopoldinum* utáni megváltozott világban az adók újratárgyalása nemcsak Máramarosban volt érzékeny téma. A vármegye sorsáról is döntő *Diploma* némiképpen megváltoztatta az adózás rendszerét is. Márki Sándor vármegyei bizottságtag a técsői levéltárról készített jelentésében (1889) részletesen kitér a vármegye öt koronavárosát (Sziget, Hosszúmező, Huszt, Visk, Técső) elevenen érintő történetnek erre a fejezetére.[32]

A register feljegyzései szerint Bethlen Miklóst először 1693-ban keresték meg a szigeti taxás telkeken lakó nemesek, akik Rhédey Ferenc feleségének, Bethlen Druzsinának kiváltságaira hivatkozva kérik, hogy a korábban elfo-

30 Lelőhelye: Máramaros megye levéltára (Pref. jud. Maramureş), I/31.

31 *Repertorium Inclytas Nobilitatis Szigethiensis ab Anno 1329 usque Annum 1804*: Fasciculus 3. A Civilis telkekről szóló levelek. – Máramarossziget város levéltára (Primăria orașului Sighetu-Marmației), nr. fond. 46, nr. inv. 771.

32 A Századok 1889/8. száma tematikus szám: *A Magyar Történemi Társulat 1889. aug. 25–30-iki kirándulása Máramaros vármegyébe és Nagy-Bánya városába.* Márki Sándor írása: 73–88.

gadott egy forintos adót rajtuk ne hajtsák be (Fasc. 3/10). Az ügy kezdete azonban jóval későbbre nyúlik vissza; Bethlennek ezzel kapcsolatosan csak ez az egy, 1701 februárjában keltezett levele maradt fenn.[33] Az ügy valószínűleg ettől még nem simult el, mivel májusban a gubernium küldött utasítást a vármegyének, amelyben különféle kimutatásokat kérnek: az 1699 októberétől begyűjtött adókról, a régi és az új nemesek számáról, mennyi rendes és mennyi rendkívüli adót fizettek stb. A máramarosi egyházi nemesek is megkeresték a guberniumot (a szöveg fogalmazványa maradt fenn, dátum nélkül; a szöveg alapján 1701-ben vagy az után keletkezett), amelyben kérik, tekintsen a gubernium rájuk is irgalmas szemmel: a városi nemesek határon kívüli telkeikről levett terhei miatt az ő terheik nőttek meg, annyira, hogy még a jobbágyoknál is nagyobb terheket viselnek. 1702-ben a hosszúmezei nemesek újabb kérést nyújtanak be, amelyben ismét a Bethlen Druzsina idején megállapított négy magyar forintos adó mellett érvelnek. Ezt a pár iratot csak említésképpen emeltem ki, annak jelzésére, milyen kontextusba illeszkedik Bethlen levele. Ehhez az ügyhöz természetesen jóval több irat tartozik, a registerben feljegyzett fasciculusok szinte mindegyike tartalmaz erre vonatkozó dokumentumot.

A fenti levél kontextusa csupán az érvelés mikéntje miatt érdekes, viszont meg kell nézni a szigeti és a vármegyei levéltárnak azokat az iratait, amelyek ehhez az ügyhöz kapcsolódnak. Országos politikai, művelődési stb. szempontból talán kisebb jelentőségük volt, de helyi szinten súlya volt e kérdéseknek, ezért és az érvelés logikájának, valamint a személyközi viszonyoknak a felméréséért indokolt volna egyszer majd rövidebb kitérőt szentelni a szóban forgó iratoknak. Emellett pedig a Erdély és a Partium megváltozott világának fiskális kérdéseibe nyújtanak bővebb rálátást.

33 A registerbe bejegyzett iratok szerint az adócsökkentési kérelmet 1670-ben jegyezték be. A register szerint 8. fasciculusban *(Instantiak csomója)* Bethlennek egy 1693-ban a szigetiekhez címzett levele, amelyik ugyanebben az ügyben íródhatott, mint ahogyan az egyházi nemeseknek 1701-ben a guberniumhoz írt kérése is. Ezeket a levéltárosok 2010-ben nem találták a helyükön.

6. Máramaros vármegyéhez, 1714. április 28., Bécs[34]

Válasz a máramarosiaknak terheik könnyítésére vonatkozó tanácsok; egy régi kölcsön tisztázása.

Az 1714. évből Bethlen Miklósnak 11 levele olvasható az összegyűjtött levelei között: ebben az évben vejével Teleki Sándorral, leányával, Teleki Sándorné Bethlen Júliával, feleségével, Rhédey Júliával, Dujardin Ferencné Vay Erzsébettel levelezett, tehát mind családtagokkal, a hozzájuk írt levelei instructiók, rendelkezések, s birtokügyeivel, vagyonával kapcsolatosak. A következő két évben már csak egyszer ír hivatalosságnak szóló levelet: 1716. március 4-én a titkos tanácsnak.[35] 1714–1716 között írt levelei legnagyobbrészt mind családtagokhoz szólnak, nagy részük pedig a vagyonának elosztására vonatkozó utasítás, végrendelkezés.

A levélben két történet van. Az egyik Bethlennek a vármegyével szembeni egykori elkötelezettségéhez kapcsolódik: ő mindent, ami rajta múlik, megtesz a vármegyéért, ezért most is tanácsokat ad, hogy terheik csökkentéséért kiket keressenek meg (elsőként a guberniumot, de írjanak ők is a császárnak és a minisztériumnak is), ebben – Bethlen reményei szerint a leendő főispán és huszti kapitány – fia, József is mellettük lesz. A levél első, tanácsadó részébe egy figyelmeztetést is belefoglal, ez pedig azt mutatja, Bethlen nemcsak az erdélyi dolgokról volt jól értesült Bécsben, hanem a bécsi híreket is ő közvetítette haza. Bár a szatmári béke döntött a Partium hovatartozásáról, ez korántsem működött egyértelműen.[36] Ezért is figyelmezteti a vármegyét: „Irjanak ide az Erdellyi Cancellarianakis vigyazzon jobban a' Partiu*m* dolgara, mert bizony felek el cseppen Erdéllyböl az egész Partium."

A máramarosiaknak írt levél első, tanácsló részének lehetséges előzménye a kiadott levelek alapján rekonstruálható: 1713-ban a haditanácsnak címzett

34 Máramaros vármegye levéltára (Prefectura judeţului Maramureş), II/155. A záróformula és az aláírás autográf.

35 BML, 685. sz.

36 „A Partium területi kiterjedése időnként változott. A szatmári béke után északon Máramaros, Kraszna, és Közép-Szolnok vármegye, valamint az utóbbi megyéből kiszakadt Kővár vidéke, nyugaton pedig Zaránd és Arad vármegye tartozott hozzá. A Partium kormányzati helyzete hosszabb ideig felemás, bonyolult volt. Általános igazgatás és igazságszolgáltatás szempontjából Erdélyhez, adóigazgatás tekintetében pedig Magyarországhoz tartozott. Ennek a nem szerencsés helyzetnek 1732-ben vetettek véget. Máramaros és Arad vármegyéket, valamint Zaránd nyugati részét Magyarországhoz csatolták, a Partium többi részét pedig – és ettől kezdve csak ezt nevezték Partiumnak –, Erdélyhez, a kormányzat minden ágában." – http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Tortenelem/14Szab%F3_Marjanucz/html/1_2.htm (2016. 05. 28).

levélben[37] írt a vármegyének arról az adósságáról, amely a lengyel kereskedők kérhettek, miután Pintea kirabolta őket és amelynek egy részét vissza is szolgáltatták. Az összeg nagyságát nem érti Bethlen, mert míg főispánja volt a vármegyének, nem tudott ilyen igénylésről. Minden valószínűség szerint e terhek könnyítéséért kereste meg őt a vármegye és erre adott válaszát írta meg 1714. április 28-án. A történethez hozzátartozik az is, hogy fiának a főispánságba és a huszti kapitányságba való beiktatását többször is kérte a császártól, mint ahogyan azt is, hogy az udvari kamarától tíz évvel azelőtt, 47 000 forintért vásárolt huszti jószágot adják vissza feleségének és fiának. Mindezekhez kapcsolódik József útlevélkérése is, amit a gubernium elutasított 1713-ban.[38]

A levél másik része is Bethlen vármegyei birtok- és pénzügyeihez kapcsolódik. Egy olyan adósság-ügyet tisztáz, amelyik saját bevallása szerint soha nem volt az ő adóssága: ifj. Bánffy György 4000 forintot igényelt a vármegyétől, a vármegye pedig a maga részéről 4000 forint régebbi kölcsönt kér vissza Bethlentől. Ebben a levélben Bethlen azt bizonyítja, miért nem jogos szerinte a kérés: 1701-ben (Bethlen válaszából az derül ki, hogy ekkoriból való a kölcsön), nem a vármegye adott neki kölcsön, hanem éppen fordítva, ő kölcsönzött a vármegyének négy- vagy ötezer forintot. Arról már tudomása sem volt, sem jóváhagyását nem adta, hogy a vármegye ezt a pénzt tisztartójának, Saláti Andrásnak, aki éppen a gubernátortól akart kölcsön kérni, odaadják. Ha pedig a huszti birtokvásárláshoz adott volna a maga emlékezete szerint a vármegye kölcsön éppen négy ezer forintot, téves emlékezetüket bizonyítja az is, hogy nincs obligatoria, amivel kötelezhetnék őt a fizetésre.

37 Lásd a 17. lábjegyzetet, vö. BML, 654. sz. – Az ezzel kapcsolatos részlet: „Ami aztán azt a 180 vagy 170 ezer lengyel forintnyi igényt illeti: ama egész idő alatt, egészen 1703-ig, tudniillik ama esettől kezdve 5 éven keresztül, minden dolog megbékélvén, minden kérelmezőnek a királyi gubernium, melyhez Máramaros tartozott, szolgáltatott törvényt, annak én is valamiféle tagja voltam, e megyének pedig főispánja, a mieink közül azonban senki nem kért igazságot úgy, hogy azt bármi módon is megtagadták volna, ami felől mind a gubernium, mind ama megye jegyzőkönyveit meg lehet nézni. Amit aztán az igénylő úr ír, hogy a dicsőséges emlékezetű Lipót császár parancsára Rabutin tábornok úr értesítette a megyét a 170 ezer forint megfizetéséről szóló határozatról, erről semmit nem tudok, nem is értem, hacsak nem bebörtönöztetésem után történt, mert ha előtte lett volna, képtelenség lenne, hogy az alám rendelt megye e roppant terhéről legalább hírt ne küldött volna számomra. Egyébként e fényességes Rabutin tábornok úr nemhogy 180 ezer, de 18 forintról sem rendelkezett soha sem Erdélyben, sem Máramarosban, mert figyelembe vette a Diploma 17. pontját. Ha tehát az igénylő úr ezt a véleményét fenntartja, remélem, a császári jóindulat az egész ügyet visszautalja az erdélyi guberniumhoz, hogy a megye ott feleljen meg."

38 BML, 653. sz.

A bizonyítás során számos olyan, a Bethlen főispánsága alatt fontos pozíciókat betöltők nevét (Rhédey László, Galambos Ferenc; Darvai György és Pogány György alispánok) sorolja fel, akik ha élnének, tanúskodhatnának a lovászmester, Pogány Ádám vádjai és becstelenítései ellen. November 29-én feleségének írt levele[39] szorosan kapcsolódik ehhez a családnak sok bosszúságot okozó történethez. Ekkor számol be arról is, hogy Husztot a császár visszaadta, ezt feleségére hagyja, s vigasztalja: visszafelelhet azoknak, akik azzal csúfolták, hogy Bethlen olyan birtokokat hagyott hátra, amelyek nem is az övéi. A máramarosi birtokok tulajdonba vétele nem ment simán, egy évvel később írja újra feleségének: „A máramarosi Nemes ember drága, hazug, csak magának kapar".[40] De Huszt a tulajdonában maradt, több rendben készített végrendeleteiben is rendelkezik róla, később Júlia lánya révén (Teleki Sándor felsége) került a Telekiek birtokába.

Ezek a Nagybányán talált levelek csak néhány mozzanatot mutatnak meg Bethlen Miklós írásos hagyatékából, s ha az élettörténet és az életmű kontextusában nem is legizgalmasabbak, de talán nem teljesen érdektelen részletekre világítanak rá.

39 *Uo.*, 665. sz.
40 *Uo.*, 678. sz.

Bándi András

Bethlen Miklós jellemzése a szász forrásokban

A szászok Bethlen Miklósról kialakított véleményét három tényező határozta meg: az állami kontribúciók megosztása, Bethlen politikai röpiratainak értelmezése, valamint a *Diploma Leopoldinum* megfogalmazása és elfogadtatása a császárral.

Bethlen Miklós jellemének legkedvezőtlenebb vonásait a szászok királybírája, Zabanius János (1664–1703), más nevén Harteneck (vastagnyakú) Szász János vetette papírra. Ő fogalmazta meg azt az írást, amelyet Zieglauer Ferdinánd *Scriptum Anti-Bethlenianum*ként kivonatban közölt a Szász János politikai tevékenységének szentelt (1691–1703) kötetében.[1] A Bethlen-ellenes szöveg 1701–1702-ben keletkezhetett, és eredeti példánya időközben eltűnt. Az irat szerint az ifjú Bethlen modoránál, szellemi képességeinél fogva sokat ígért kortársainak, de felnőttként hazájának, nemzetének, rokonainak károssá és végzetessé vált. Szász János a kamasz korú Bethlenről sem ír kedvezőbben: szerinte szeretett lopkodni és csúfot űzni játszótársaiból, és ezeket a jellemvonásait megőrizte felnőttként is, beképzelt, csúfondáros, önfejű, zsarnok, kapzsi, képmutató, felségsértő, nemzetet-egyházat eltipró egyén volt. Szász öt pontban foglalja össze a Bethlen elleni érvelését:

1 Ferdinand Zieglauer, *Harteneck, Graf der sächsischen Nation, und die siebenbürgischen Parteikämpfe seiner Zeit, 1691–1703: Nach den Quellen des Archives der bestandenen siebenbürgischen Hofkanzlei und des sächsischen National-Archives in Hermannstadt,* Hermannstadt, Druck und Verlag von Th. Steinhaußen, 1869, 277–285. Zieglauer megjegyzi, hogy a vitairat terjedelme 21 fólió, s jellegénél fogva vázlat *(concept).* Az osztrák jogtudós nem közli szerkezetét, megelégszik csupán a legjellegzetesebb passzusokat idézni: „Es sei uns gestattet, aus dem umfangreichen Dokumente die am meisten charakteristischen Stellen herauszuheben." *Uo.,* 277.

1. Amikor az országban lázongók és idegen katonák dúltak, öltek, addig Bethlen „azt gondolta, hogy Bécsben kedve szerint saját hálójában halászhat."[2]
2. Amikor Bécsből visszatért a *Diplomá*val, azt állította, hogy ő a szerzője, minthogyha sajátjában tartva a király kezét, íratta volna meg vele azt. Minden eszközzel megpróbálta magáévá tenni a gubernátori tisztséget.
3. Veterani csatavesztését követően hivatalos megbízatás nélkül felment Bécsbe tárgyalni.
4. A *Columba Noe* megfogalmazásának célja nem volt más, mint a haszonélvezet.
5. Ezután hosszasan sorolja a Bethlen elleni vádakat, ezeket a következőképpen zárja le: „Hazája Erdély, amelyből aligha hordoz magával mást, mint származását [...]".[3]

Ezt követően Bethlent a különféle nemzetek negatív jellemvonásaival hasonlítja össze:

- „affectata vero suaeque personae disproportionata gravitate Hyspanus" (valódi képmutatása, valamint a saját személyének túlzott felértékelése – spanyol);
- „lucricupidine Belga" (a belga kapzsisága);
- „vili mercium mixtura Sabaudus" (az aljas eszközök keverékében, savoyai);
- „parolae fallibilitate Gallus" (megtévesztésre szánt szavakat használó francia);
- „principiis monarchomachicis Anglus" (monarchiaellenes elveket követő angol);
- „amore libertatis Polonus" (a szabadságot kedvelő lengyel);
- „zelotypia Italus" (féltékeny olasz);
- „atque sic monstrosus quidam minotaurus vix meretur non dici" (annyira természetellenes, hogy megérdemli a Minotaurusz megnevezést).[4]

Zieglauer szerint Szász János vitairata válasz arra a nyilatkozatra, amelyben többnyire az adóztatás rendszerével foglalkozott a kancellár, és amelyet 1702.

2 „[...] pro lubitu suo se sua Viennae sagena piscari posse credebat". *Uo.,* 278. A latin idézeteket saját fordításomban közlöm – B. A.

3 „Patriam quidem ejus esse Transsylvaniam, a qua tamen vix aliquid praeter nativitatem traxerit [...]." *Uo.,* 285.

4 Az idézetet közli magyar fordításban LUKINICH Imre, *A bethleni gróf Bethlen család története,* Bp., Athenaeum, 1927, 434.

május 19-én hozott nyilvánosságra.[5] Zieglauer olvasata szerint Bethlen ebben azt jelentette ki, hogy a Gubernium és a királyi tábla tagjai közé nem vehetnek fel polgári származású szászokat, mivelhogy nem egyenrangúak a magyar nemesekkel, továbbá az is feltűnt neki, hogy a szászok nem tisztelik a nemeseket, lenézik őket. Ehhez a Bethlennek tulajdonított véleményhez a következő megjegyzést fűzte: „Habár szászként nem vagyok nemesi származású, azért mégsem tartom magam valamilyen grófnál alábbvalónak."[6] A vita középpontjában kölcsönös sérelmek álltak. A szászok megsértették a nemesek tekintélyét, az utóbbiak viszont lenézték a szászokat polgári voltuk miatt. A Bethlen és Szász közötti viszálykodás személyessé is vált. Szász János az új hatalomnak hűséges alattvalója volt, és megpróbálta kihasználni azokat a kedvezményeket, amelyeket Bécs a szászoknak nyújtott. Bethlen viszont arisztokrataként nem tűrte, hogy a fejedelemség idejében kialakult rendet leértékeljék, vagy akár felbontsák.

A viszály kiéleződését nem lehetne megérteni, ha nem vetünk pillantást az 1701–1702-es országgyűlések tárgyalásaira. A spanyol örökösödési háborúban való részvétele miatt I. Lipót rendkívül magas, a háborúkban szokásos emelt összegű adót (750 ezer forintot) szándékozott kivetni az országra.[7] Az adó eredeti összege 800 ezer forint volt, de sikerült lealkudni belőle 50 ezret gróf Johann Friedrich von Seeau, a Kamarai Bizottság elnöke jóvoltából. A rendek küldöttséget terveztek meneszteni Bécsbe, hogy további engedményeket (150 ezer forint) érhessenek el és panaszaikat terjeszthessék elő. Hosszadalmas választási viták után sikerült csak megszavazni a küldöttség három tagját: Bethlen Miklóst, Pekry Lőrincet és Thomas Schmied von Scharfenbach szászsebesi királybírót. A szászok viszont nem voltak megelégedve Scharfenbach jelölésével, akire egyetlen képviselőjük sem szavazott, mivelhogy nem bíztak meg benne.[8] Korábbi esetekre hivatkozva azt kérték a Guberniumtól, hogy a küldöttség szász tagját külön, a saját képviselőik által szavazhassák meg. A Gubernium megengedte a külön választást, de azt már nem, hogy guberniumi tanácsosokat is jelöljenek. E határozat ellen való til-

5 „Declaratio hungaricae et siculicae nationum ad saxonicam nationem." Zieglauer, *i. m.*, 265.

6 „Etiamsi sim Saxo, non tamen me nobile quocunque comite reputo inferiorem." *Uo.*, 268.

7 Ld.: Szirtes Zsófia, *Az erdélyi szászság érdekérvényesítése az átmeneti korszakban (1690–1711)*, PhD-disszertáció (kézirat), Piliscsaba, PPKE, 2015, https://btk.ppke.hu/uploads/articles/7429/file/SZIRTES_DISSZERTÁCIÓ_2015.pdf; különösen: 220–225. (Letöltés: 2016. 05. 27.)

8 Zieglauer, *i. m.*, 163.

takozásuk jeléül a szászok visszavonták a küldöttségben való részvételüket.[9] A magyar és a székely nemzetek képviselőjét nagyon felháborította a szászok meghátrálása, Szász Jánost tették ezért felelőssé, mintegy az ő tőrdöféseként értékelték. Ezzel vette kezdetét a magyar rendek és a szászok közötti szenvedélyes vita, amelynek Bethlen Miklós és Szász János lettek az exponensei. Ezzel magyarázható a szóban forgó két vitairat keletkezése is.

Georg Michael Gottlieb von Hermann (1737–1807) brassói jegyző és tanácsos a szülővárosának szentelt monográfiájában nyolcoldalas fejezetet szentelt Bethlen Miklósnak, amelynek címe: *Die Geschichte des Kanzlers Bethlen Miklos.*[10] Ennek java részét a *Columba Noe* keletkezése és pontokba szedett ismertetése teszi ki. Hermann erősen a Szász János hatása alatt állt, de a Bethlen-életrajz rövid ismertetésében mégis megemlíti, hogy Bethlen már ifjú korában kiemelkedett értelmes mivoltával, széles körű tudásával, s beszédkészségét is dicséri – ezek mind olyan tulajdonságai voltak, amelyekért csodálták, tisztelték, de egyben irigyelték is kortársai. A végén pedig a következőképpen jellemzi a kancellárt: „Minden erénye ellenére a legemberibb vonásai megvakították, mivelhogy megvonta a rendektől és a generális parancsnoktól az őket megillető tiszteletet, eltávolítva így őket magától, s amikor a *Columba Noae* [!] nevezetű időszerűtlen projektet nyilvánosságra hozta, olyan fegyvert adott a kezükbe, amelyet ellene fordítottak."[11] Hermann szerint a *Columba Noe* megírása olyan lépés volt, amelyet nem szabadott volna megtennie egy olyan tapasztalt államférfinak, mint Bethlen Miklós. Ezzel a röpirattal – állítja Hermann – mintha nem ugyanazok az elvek mögé állt volna Bethlen, mint amikor alárendelte magát és hazáját a császári kormánypálcának. Az 1704-ben kiadott röpirattal Bethlen hazájának kívánt volna ragyogást és dicsőséget szerezni, de nem számolt azzal a ténnyel, hogy a császár nem hajlandó a töröktől elfoglalt országot egy idegen hercegnek adományozni, valamint Erdély felett gyakorolt befolyását ellenfelével megosztani. A rebellisek (Thököly Imre és II. Rákóczi Ferenc) megjutalmazásának gondolatát sem kedvelte. Ami pedig a

9 *Uo.,* 181–182.

10 Michael Georg Gottlieb von HERMANN, *Das Alte und Neue Kronstadt: Ein Beitrag zur Geschichte Siebenbürgens im 18. Jahrhundert,* bearbeitet von Oscar von MELTZL, Hermannstadt, Michaelis, 1883, 81–88.

11 „Bei allen seinen Vorzügen aber blieb er Mensch und ließ sich eben dadurch so verblenden, daß er die Stände sowohl, als selbst den commandierenden Generalen, durch den Mangel an Achtung, die ihnen gebühret hätte, von sich entfremdete und ihnen durch ein unzeitiges Projekt, das er unter dem Titel Columba Noae in die Welt gehen ließ, die Waffen wider sich selbst in die Hände gab." *Uo.,* 81. – Az idézetet német eredeti alapján saját fordításomban közlöm – B. A.

rendeket illeti, a reformátusok nem kívántak örökös fejedelemséget, a katolikusok viszont hallani sem akartak református fejedelemről. A császár Bethlent árulónak, a rendek viszont a szabad fejedelemválasztás ellenzőjének tekintették. Hermann szerint a két lázadó rehabilitásának gondolata a kancellárt is lázadóvá tette. A császár ugyan megkegyelmezett neki, de Bethlen már nem kívánt Bécsből hazatérni. A szász történész nézetében Bethlen nem nőtte ki a Szász János által emlegetett gyermekkori csintalanságokat, nagy szamárságot követett el a haza- és felségsértő röpiratok megírásával.

Szász és Hermann a kancellárt saját nemzetük szemszögéből ítélik meg, teljesen figyelem kívül hagyva a nemesség politikai tevékenységét, valamint a fejedelemség intézményrendszerének átmentését a Habsburg Birodalomba.

Johann Seivert (1735–1785) a Siebenbürgische Quartalschrift 1797-es kiadásában – Czwittinger Dávid, Bod Péter, Horányi Elek és Benkő József műveire alapozva – az előbbiekhez képest sokkal kedvezőbb és árnyaltabb Bethlen-képet festett olvasóinak.[12] Röviden bemutatja Bethlen életrajzát, s külön kiemeli, hogy a *Diploma* kieszközlése és szövegezése az ő érdeme. Megjegyzi viszont azt is, hogy a kancellár nem kívánkozott visszajönni Erdélybe, s azt mondatja Bethlennel, hogy „hálátlan hazám nem érdemel meg sem engem sem testi maradványaimat."[13] Seivert nagyra becsülte Bethlen nyelvtudását, hogy a latint, a németet, az angolt, a franciát és az olaszt is jól ismerte, beszélte. Külön hangsúlyozza alapos műveltségét is, az irodalom, történelem és a földrajz területén való magabiztosságát. Seivert szerint Bethlen értelmes, jó hazafi, Istennek és fejedelemnek hű szolgája volt. A *Columba Noe* kapcsán azt írja Seivert, hogy tulajdonképpen nem ez az írás volt letartóztatásának valódi oka, viszont ellenfelei ennek alapján bélyegezték meg árulóként és vádolták Rákóczi-pártisággal.[14] Műve legvégén közli Bethlen írásainak jegyzékét is.

A szász történetírásnak a Bethlen Miklós időszakához kapcsolódó fejezeteit átolvasva, összefoglalásképpen azt állapíthattuk meg, hogy a kancellár személye és tevékenysége – Szász János kivételével – nem foglalkoztatta különösképpen a szász közvéleményt. A *Diploma*hoz fűződő érdemeit elismerték ugyan, de politikai nézeteit elvetették. Szász János erősen meghatározta a szászok Bethlen-képét és értékelését, ehhez legkorábban a 18. század végén Seivert tett hozzá új vonásokat.

12 Siebenbürgische Quartalschrift, 5(1797), 298–306.

13 „Mein undankbares Vaterland soll sich nicht einmal meiner Gebeine rühmen können." *Uo.,* 300.

14 *Uo.,* 303.

Németh S. Katalin

Bethlen Miklós kivégzése (?)

Közismert tény, hogy Bethlen Miklósról nem maradt fenn képi ábrázolás, sem arckép, sem történelmi személyek csoportját megörökítő metszet. A halálának 300. évfordulója alkalmából rendezett konferencia szervezői is ezért választották emblémaként, a plakát és programfüzet címlapjaként Bethlen aláírásának kezdőbetűjét, a lendületes vonalvezetésű B betűt.

A Bethlen-év megnyitóján, 2016. januárjában az MTA Könyvtárában rendezett bevezető ülésen a meghívóban előre jelzett előadások után felkérték Jankovics Józsefet, aki Bethlen Miklós levelezésének kiadásával[1] ezelőtt 29 évvel lerakta az alapjait a korszerű Bethlen-kutatásnak, hogy az utóbbi évtizedek néhány személyes emlékének felidézésével indítsa el az év közös munkálkodásait.

A Bethlen-levelezés és a korábbi kutatómunka néhány érdekességének felidézése után Jankovics József azt a megdöbbentő bejelentést tette, hogy ő látta – igaz, csak egy napig – Bethlen Miklóst. Elbeszéléséből megtudtuk, hogy évekkel ezelőtt az interneten felfedezett egy metszetet, amely egy német (osztrák?) aukciós katalógus kínálatában szerepelt. A metszet Bethlen Miklós kivégzését ábrázolta, annak minden kellékével, a letérdelt Bethlennel, a tettre kész hóhérral, a lelkészekkel és nyilván a nézőkkel. Jankovics József felhívta Galavics Géza művészettörténész professzort, és közösen megállapították, hogy a metszet nem ábrázolhatja Bethlen Miklóst. Már csak azért se, mert őt ugyebár nem végezték ki, azonban a kultusztörténet szempontjából mindenképpen érdekes és közelebbről is tanulmányozandó képről van

1 *Bethlen Miklós levelei,* kiad., bev., jegyz. Jankovics József, a latin nyelvű részeket ford., idegen nevek jegyzéke Kulcsár Péter, magyar nyelvi jegyz., szójegyzék Nényei Gáborné, Bp., Akadémiai, 1987 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 6).

Teutsche Geschichten. 719

nau die Haupt-Armee der Rebellen anzugreiffen / nicht 1704.
vertrauen kunte / angesehen sich diese / durch die über-
gangenen Teutschen / welche aus Verdruß / daß sie in
Ungarn nicht bezahlt würden / zu dem Feind lieffen /
und durch die Frantzösische Officirer / so sich hauffen-
weiß bey ihnen einfanden / in einen solchen Stand ge-
setzt hatten / daß sie mit der besten Infanterie und Ar-
tillerie versehen waren. Weil aber / wenn es zum
Treffen kam / die Rebellische Reuterey allezeit zum er-
sten durchgieng / wurde die Infanterie meistentheils auf
dem Platze niedergehauen / worauf sich die Rebellen
nicht leicht mehr zu einer Haupt-Action verstunden /
sondern in den letzten Jahren / ihr Heil nur mit Par-
theyen suchten. Nach dieser Action ward ein Still-
stand der Waffen beliebt / und kamen die Englisch- und
Holländische Gesandten / mit Caroli und Forgatsch zu
Schemnitz / den 6. Decemb. zusammen / und versuch-
ten einen Frieden zu schliessen. Alleine Ragotzy woll-
te das Fürstenthum Siebenbürgen / die Vertreibung
der Teutschen aus Ungarn / und die Ausschaffung der
Jesuiten / welches letzte alleine capabel ware / alles zu

hinter-

szó. Jankovics József másnap újból megpróbálta előhívni az interneten a metszetet, de soha többé nem találta meg. Tehát a tudós irodalomtörténész valóban joggal mondhatta, hogy ő az egyetlen, aki látta Bethlen Miklóst.

Az érdeklődő közönség által derűvel fogadott elbeszélés nem hagyott nyugodni, lehetséges megoldását filológiai problémaként kezeltem. Sok napot a számítógép előtt töltve kitartóan nyomoztam a metszet után külföldi aukciós katalógusokban, metszetgyűjteményekben, digitalizált könyvtárakban. Megkíséreltem az összes számba vehető keresőszót alkalmazni, ám a névalak is határtalan mennyiségű variációt ad, hiszen Bethlenből is van sok, a keresztnév lehet Miklós, Nicolaus, Nicklas és bármi más, a Bethlen lehet Betlen és még Bethlehem is, ami elvisz egészen más irányba. A kivégzésre is van néhány jól alkalmazható kifejezés: Hinrichtung, Enthauptung, Kopfabschlagung, Executio, Tod stb.

A fenti módszerekkel eltöltött kutatási napok nem hoztak eredményt, így a képleírások kereséséről át kellett térnem a szöveg keresésre. Az évszámot illetően a történelmi eseményből kellett kiindulni. Bethlen Miklós 1704-ben bocsátotta ki álnéven írt *Columba Noe* című röpiratát,[2] amelyet Rabutin marsall fogatott el és hozatta meg a halálos ítéletet. Bethlen Miklós kivégzésének (ál)híre gyorsan elterjedt Európában, a korabeli német és holland újságok is

2 A Gothfridus Fridericus Veronensis álnév alatt megjelent latin nyelvű röpiratról van szó. Eredeti kéziratos példánya a bécsi Haus-, Hof und Staatsarchivban olvasható, jelzete: Hungarica Specialia Fasc. 365, 56r–65v. Több másolata a kolozsvári Egyetemi Könyvtár kézirattárában ma is megtalálható (Ms. 619). Vö. Gothfridum Fridericum VERONENSIS, *Columba Noe cum Ramo olivae,* Hagae, 1704. Vö. TÓTH Zsombor, *A koronatanú: Bethlen Miklós. Az* Élete leírása magától *és a XVII. századi puritanizmus,* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007 (Csokonai Könyvtár, 40).

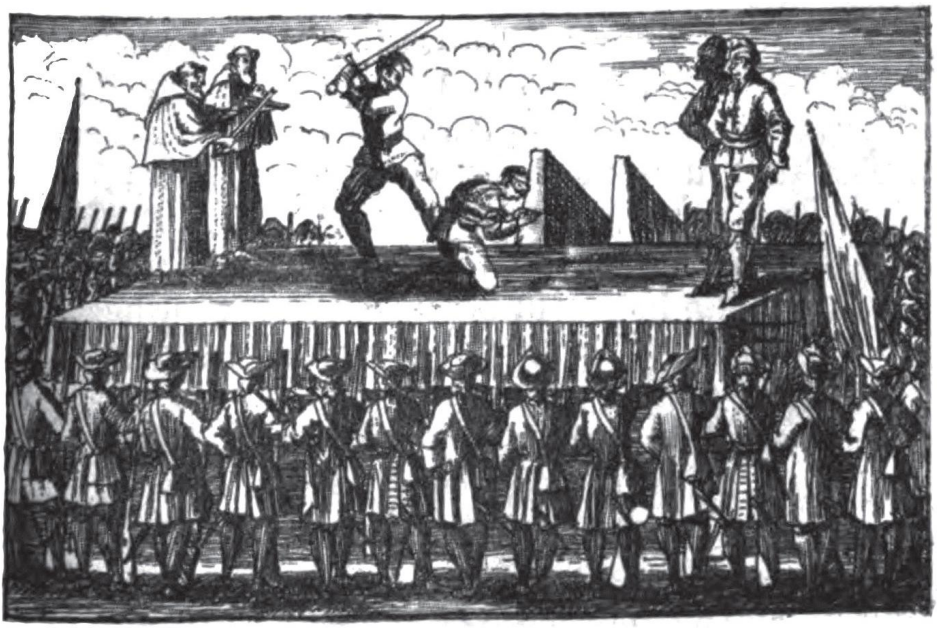

beszámoltak róla. Legalábbis ezt tételezi fel Köpeczi Béla, aki Eustache Le Noble Rákóczi-életrajzát elemezve hivatkozik a korabeli sajtóra. Eustache Le Noble 1707-ben kiadott Rákóczi-könyve tartalmazza a következő mondatot: „Az elégedetlenek nagyon fel voltak háborodva amiatt, hogy Rabutin levágatta Erdély kancellárjának a fejét [...]."[3] Köpeczi Béla tanulmányában olvashatjuk: „Bethlen Miklósról van szó, akit a császáriak nem végeztek ki, csak elfogatták *Noé galambja* című röpirata miatt. Le Noble a hamis információt a korabeli sajtóból merítette".[4]

A digitalizált formában elérhető korabeli sajtóban még nem akadtam a hír nyomára, azonban meglepő módon rábukkantam egy német nyelvű történeti könyvsorozatra 1749-ből, amelynek szerzője Thomas Salmon, fordítója pedig Matthias von Goch. Thomas Salmon angol történész és geográfus (1679–1767), számtalan terjedelmes országleírás fűződik a nevéhez. A németre fordított mű címe: *Die heutige Historie oder der gegenwaertige Staat des Türckischen Reichs,* Bd. 2, 1709 (Altona, 1749). A Török Birodalom történetének 78. lapján olvasható:

3 Eustache Le Noble, *Rákóczi fejedelem históriája avagy az elégedetlenek háborúja az ő vezérlete alatt (Histoire du prince Ragotzi ou la guerre des mécontents sous son commandement),* ford. Márki Sándor, jegyz. Kovács Ilona, Bp., Magyar Helikon, 1976.

4 Köpeczi Béla, *Magyarok és franciák: XIV. Lajostól a francia forradalomig,* Bp., Szépirodalmi, 1985, 129, 62. jegyz.

„In Siebenbürgen wurde der Cantzler, Graf Bethlehem wegen verdaechtiger Correspondenz enthauptet; vorauf in dem Lande sich ein Aufstand hervortrat."

A kötet azonban nem tartalmazott illusztrációt. Mivel a címlapon olvasható, hogy angolból és hollandból fordították németre, a nagy nemzetközi katalógusokban meg is található Thomas Salmon könyvsorozatának angol és holland nyelvű eredetije és változata. Tehát nyilván elkezdtem keresni a munka forrásait, hiszen a fiktív kivégzésről szóló szöveg már megvolt, több variációban is, a metszet azonban még nem. Tovább keresve a német történeti munkákat, elsősorban azokat a műveket néztem át, amelyek időben közel estek a *Columba Noe* megírásához és Bethlen bebörtönzésének kezdetéhez. A Bayerische Staatsbibliothek kiváló digitalizált gyűjteményében megtaláltam Andreas Lazarus von Imhof könyvsorozatát, a *Neu-eröffneter Historischer Bildersaal*t. A híres nürnbergi patríciuscsaládból származó Imhof (1656–1704)[5] a könyvsorozatot számos országban tett utazásával, személyes élményeivel alapozta meg, s az első kötet 1692–94-ben jelent meg Sulzbachban.[6] Az ötkötetesre tervezett munka az osztrák koronaherceg, későbbi német császár, I. József felkérésére íródott, később pedig Friedrich Wilhelm porosz koronaherceg (1688–1740) kedvéért a porosz történelemoktatás alapműveként különböző köteteit franciára,[7] majd olaszra[8] is lefordították. Az első kiadást 900 metszettel illusztrálták, azonban az utókor ezt nem tartotta tökéletesnek, és a francia kiadáshoz Matthäus Merian sokkal kiválóbb, főleg városokat ábrázoló metszeteit használták fel. A több kiadást megért Imhof-művet szerzője halála után is folytatták, a könyvészeti szakirodalom nem adja meg a szerző(k) nevét, csupán Conrad Schönleben szerepel minden címleírásban, aki, mivel 1711-ben született, jóval később kapcsolódhatott be a munkába. Schönleben (1711–1759) Altdorfban működött, szerzőként és kiadóként, a *Historischer Bildersaal* további kötetei a munka folytatójaként nevezik meg.[9] A témánkhoz kapcsolódó 6. kötet 1710-ben jelent meg Nürnbergben, amikor Imhof már nem élt, bár Bethlen elfogásának híre még eljuthatott hozzá, Schönleben pedig még meg sem született. Tehát az erdélyi kancellárt illető bekezdés szerző-

5 http://www.deutsche-biographie.de/sfz35331.html (2016. 06. 04).

6 *Neu-eröffneter historischer Bildersaal, das ist: Kurtze, deutliche und unpassionierte Beschreibung der historiae universalis, vom Anfang der Welt bis auf unsere Zeiten [...],* Sulzbach, 1692–1694.

7 *Le grand Théâtre historique, ou nouvelle histoire universelle, tant sacrée que profane, dépuis la création du monde, jusqu'au commencement du XVIIIe siècle,* Tom. V, Lyon, 1703.

8 *Gran theatro storico o storia universale [...],* Venezia, 1738.

9 Conrad Schönleben életrajzáról a német tudóslexikonok nem adnak bővebb felvilágosítást.

je továbbra is ismeretlen, csupán annyit tudunk, hogy a sorozatot a nürnbergi professzorok folytatták.

A *Neu-eröffneter Historischer Bildersaal* 6. kötetének 720. lapján a Thomas Salmon szövegéhez hasonló rész olvasható, a kötet szerkezetének megfelelően a margón megadott évszám, 1704, az esemény idejéről eligazítást:

> [...] kam der daselbst commandierende Feld-Marschall RABUTIN in Erfahrung, dass, der Siebenbürgische Cantzler der Graf BETHLEHEM, ein verdaechtige Correspondentz gepflogen, weswegen er ihm den Process machen, und mit Approbation der dreyen Staende, den Kopf abschlagen liess, mit welcher Hefftigkeit aber der Wienerische Hof wenig zufrieden war, wie denn auch hierauf in dem Lande sich ein Auffstand hervor that.[10]

A szöveg mellett nem található illusztráció, a következő lapokon sem, azonban a csak részleteiben digitalizált mű idézett bekezdést megelőző lapja előbukkant a képernyőn. A kis méretű metszet egyértelműen kivégzést ábrázol, az áldozat, Bethlen Miklós imádkozva térdel, mögötte a hóhér felemelt karddal áll, tőle balra (valójában mögötte) két katolikus [!] lelkész.[11] Az emelvényt lovagi öltözetű őrség veszi körül.[12] A 17. századi magyar történelemből hasonló metszetek ábrázolják a Wesselényi-összeesküvés résztvevőinek kivégzését is.[13]

A metszetet megtalálva kiegészíthetjük Jankovics József problémafelvetését: valóban létezett Bethlen Miklósról korabeli metszet. Ugyan a kép nem valóságos eseményt örökít meg – hiszen Bethlen börtönbe került, de nem végezték ki –, azonban a korabeli szerző és olvasóik tudomása szerint a kivégzés megtörtént, és a képen Bethlen Miklóst ábrázolták, helyesebben úgy hitték, hogy Bethlen Miklóst örökítik meg; az olvasók évtizedeken keresztül *őt* látták. El kell tehát fogadni, hogy noha meg nem történt eseményről van szó, de mégiscsak van – egy fantázia teremtette – korabeli ábrázolás Bethlen Miklósról.

10 http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10034506_00005.html (2016. 06. 04), 720.

11 A lelkészek öltözetére Szabó András figyelmeztetett.

12 A pódium jobb oldalán álló személy meghatározása bizonytalan. Szentmártoni Szabó Géza hívta fel a figyelmemet arra, hogy a korabeli kivégzés-ábrázolások gyakran két idősíkot olvasztanak össze, tehát látható a kivégzésre induló személy is és ugyanő már a lefejezésre előkészítve, letérdelve. Amennyiben ez igaz, akkor a képen két Bethlen Miklós is szerepel. Az érdekes felvetést sem igazolni, sem cáfolni nem tudjuk.

13 A német nyelvű mű facsimile-kiadása, modern magyar fordítással: *A Wesselényi-összeesküvés: Beszámoló a perről és a kivégzésekről, Bécs, 1671,* szerk. W. Salgó Ágnes, tan. G. Etényi Nóra, Bp., OSZK, 2005.

A kötet szerzői

Bándi András – Nagyszeben, Romániai Á. H. Evangélikus Egyház Központi Levéltára, tudományos munkatárs

Csörsz Rumen István – Budapest, MTA BTK ITI, tudományos főmunkatárs, Lendület-csoportvezető

Jankovics József – Budapest, MTA BTK ITI, nyugalmazott főmunkatárs

Luffy Katalin – Kolozsvár, Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár, Különgyűjtemények, könyvtáros

Máté Ágnes – Budapest, MTA BTK ITI, tudományos segédmunkatárs

Nagy Levente – Budapest, ELTE BTK, Román Filológiai Tanszék, tanszékvezető egyetemi docens

Németh S. Katalin – Budapest–Celldömölk, MTA BTK ITI, ny. tudományos főmunkatárs, könyvtárvezető

Orlovszky Géza (1960–2017) – Budapest, ELTE BTK, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, tanszékvezető egyetemi docens, dékánhelyettes

Papp Ingrid – Budapest, MTA BTK ITI, tudományos segédmunkatárs, NKFIH posztdoktori ösztöndíjas

Petrőczi Éva – Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Puritanizmuskutató Intézete, ny. intézetvezető, egyetemi docens

Simon József – Szeged, SZTE BTK, Filozófia Tanszék, habilitált egyetemi docens

Szilágyi Emőke Rita – Budapest, MTA BTK ITI, tudományos munkatárs, posztdoktori ösztöndíjas, az Intézet tudományos titkára

Szilágyi Márton – Budapest, ELTE BTK, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, tanszékvezető egyetemi tanár

Szörényi László – Budapest, MTA BTK ITI, emeritus kutatóprofesszor, ny. intézetigazgató

Tóth Gergely – Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, tudományos munkatárs

Tóth Zsombor – Budapest, MTA BTK ITI, tudományos főmunkatárs, külügyi titkár, a REFO500 közép- és délkelet-európai koordinátora